

**T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**BAŞKURT DESTANLARINDAKİ TOPONİMLER
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

SABRİ TOPAL

TEMMUZ - 2019

S. TOPAL ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI YÜKSEK LİSANS TEZİ 2019

**T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**BAŞKURT DESTANLARINDAKİ TOPONİMLER
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

SABRİ TOPAL

**TEZ DANIŞMANI:
Prof. Dr. BÜLENT BAYRAM**

TEMMUZ - 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Sabri TOPAL'ın "Başkurt Destanlarındaki Toponimler Üzerine Bir İnceleme" başlıklı tezi 11/07/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr.Öğr.Üyesi Yasin ÇAKIREL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Prof.Dr. Bülent BAYRAM
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Prof.Dr. Bülent BAYRAM
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri:

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Doç.Dr. Abdulkadir ATICI

Dr.Öğr.Üyesi Ahmet Turan TÜRK

Kırklareli Üniversitesi

Kırklareli Üniversitesi

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Sabri Topal

11.07.2019

ÖZ

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ TOPONİMLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Topal, Sabri

Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Temmuz 2019

Destanlar, toplumların hayatında derin izler bırakmış olaylardan kaynaklanan metinlerdir. Olaylar kişi, zaman ve yer unsurlarıyla beraber varlık bulurlar.

Toponim yer adlarını inceleyen bilim dalıdır. Çalışmada, Başkurt destanlarında geçen toponimler incelenmiştir. Çalışma; Giriş, dört ana bölüm, sonuç ve kaynaklardan oluşmaktadır. Giriş kısmında tez hakkında bilgiler verildikten sonra Başkurtların tarihi ve Başkurt destanları ele alınmıştır. Akabinde onomastik ve onun alt dalı olan toponimi konusuna değinilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde destanlarda tespit edilen oykonimler, ikinci bölümünde horonimler, üçüncü bölümünde hidronimler dördüncü bölümünde ise oronimler sınıflandırılmıştır. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Başkurtlar, Destanlar, Onomastik, Toponimi

ABSTRACT

A STUDY ON TOPONYMIES IN BASHKIR EPICS

Topal, Sabri

Master of Arts, Modern Turkic Language and Literatures

Supervisor: Professor Bülent BAYRAM

July 2019

Epics are the texts that stem from the events which leave profound impacts on the lives of communities. These events come into existence with person, time and place elements.

Toponymy is the field which analyzes the names of places. In this study, the toponymies that appear in Bashkir epic are reviewed. This study consist of introduction, four main sections, conclusion and the bibliography. After giving information about the thesis in the introduction section, the history of Bashkirs and the Bashkir epics are handled. Subsequently, onomastics and the topic of toponymy which is a sub-branch of it are mentioned. In the first section of this study the oykonymies, in the second sections the horonymies, in the third section the hydronymies and in the fourth and last section the oronymies that are found in these epics are classified. Within the conclusion part, the attained data are evaluated.

Key Words: Bashkirs, Epics, Onomastics, Toponymy

ÖN SÖZ

İdil-Ural sahası Türk toplulukları için önemli bir coğrafyadır. Günümüzde bu coğrafyada çeşitli Türk toplulukları varlıklarını sürdürmektedir. Bunların içinde Başkurtlar, Rusya'nın bu sahaya yayılma çabaları karşısında gösterdikleri direniş hareketleriyle ayrı bir yere sahiptir. Bu hareketlerin yansımalarını içinde barındırdığından Başkurt destanları da önem arz etmektedir.

Çalışmanın giriş kısmında öncelikle çalışmayla ilgili genel bilgiler sunulmuş daha sonra Başkurt tarihi ve destancılığına kısaca değinilmiştir. Aynı bölümde daha sonra onomastik ve onun bir kolu olan toponimi tanıtılmış, toponiminin çalışmamızda yer bulmuş alt dalları hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde destan metinlerinden tespit edilen yerleşim yerlerinin adlarını kapsamina alan oykonimler, ikinci bölümünde devlet ve her türlü idari birimlerle birlikte sınırları kesin olarak tespit edilmemiş ancak ismi geçtiğinde belli coğrafyaları akla getiren yöreleri ve geniş sahaları anlatan horonimler, üçüncü bölümünde çeşitli su varlıklarını ifade eden hidronimler, dördüncü bölümde ise yeryüzündeki yükselteleri ve ovaları konu edinen oronimler, İbrahim Şahin'in Adbilim adlı çalışmasındaki toponimi sınıflandırması göz önüne alınarak alt kategorilerine göre tasnif edilmiştir. Bu tasnif toponimleri ifade ettiği yerin türüne göre sınıflandırmaktadır. Çalışmamız halk edebiyatı sahasında olduğundan dil bilimsel bir sınıflandırmaya gidilmemiştir.

Toponimlerin konumlandırılabilmesi için yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra internet üzerinden hizmet veren bilindik harita servis sağlayıcılarından faydalanılmıştır. Hakkında bilgi edinilemeyen bazı toponimler; destan metninin elverdiği ölçüde yorumlanmış, konumları bu yolla tespit edilmeye çalışılmıştır. Bilgi edinemediğimiz ve yorumlamaya da müsait olmayan toponimlerin destan metninde geçen örneklerinin verilmesiyle yetinilmiştir. Her bölümün sonunda, o bölümde bulunan toponimler ışığında kısa değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Bir yer için kullanılan birden fazla toponim olduğunda bunlar tek başlık altında toplanmış, başlık olarak metinlerde daha yaygın olan toponim tercih

edilmiştir. Toponimlerin alfabetik sırayla verilişlerinde Başkurt Türkçesindeki yazılışlarının Latin harflerine çevrilmiş şekilleri göz önünde bulundurulmuştur. Her bir toponimin geçtiği destanlar ilgili başlık altında sayılmış, toponimlerin geçtiği bazı metin parçaları örnek olarak verilmiştir. Örnek metinlerin bir kısmının Türkçeye aktarımlarında ses, yapı ve anlam bilgisi bakımından birtakım hatalar olsa da kullanılan kaynağa riayet edilmiş ancak çalışmanın esasını teşkil eden toponimlerin Türkçeye aktarımlarında gerekli görülen yerlerde müdahalelerde bulunulmuş ve bu aktarımlarda TDK'nin yer adlarının yazımına dair verdiği kurallara uyulmuştur.

Çalışmanın sonuç kısmında elde edilen veriler kapsamında toponimlerin yayıldıkları coğrafi saha belirlenmiş, bu alanın destan anlatıcısının fikriyatındaki, muhayyilesindeki coğrafyayı ne ölçüde yansıttığı, destan kahramanlarının kimliği ve bu yerlerle ilişkileri gözetilerek belirlenmeye çalışılmıştır. Ek kısmında ise tüm toponimler tablolar şeklinde verilmiştir.

Tez çalışmam ile ilgili tüm süreçlerde bana desteklerini esirgemeyen ve her zaman anlayış gösteren aileme, bu süreci başarı ile tamamlayacağıma dair inançlarını aktararak motivasyonumu üst seviyede tutan değerli dost ve büyüklerime, son olarak da çalışmamla ilgili yaşadığım sıkıntılarda bana yol gösteren gerektiğinde verdiği tavsiyelerle beni yönlendiren, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum değerli hocam Prof. Dr. Bülent Bayram'a teşekkür ederim.

Sabri Topal
Temmuz, 2019
Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
ÖN SÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
A. ÇALIŞMA İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER	1
A.1. Çalışmanın Konusu	1
A.2. Çalışmanın Amacı.....	1
A.3. Çalışmanın Kapsamı	2
A.4. Çalışmanın Yöntemi	2
B. BAŞKURLAR İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	3
B.1. Başkurların Tarihi ve Günümüzde Başkurdistan Cumhuriyeti... 3	
B.2. Başkurt Destanları Hakkında Genel Bilgi	5
C. ONOMASTİK VE TOPONİMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER	
	9
C.1. Onomastik Hakkında Genel Bilgiler	9
C.2. Toponimi Hakkında Genel Bilgiler.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ OYKONİMLER (ORUNADLARI)	
	13
1.1. Başkurt Destanlarındaki Komonimler (Köyadları).....	13
1.2. Başkurt Destanlarındaki Orpedyonimler (Yaylaadları)	27
1.3. Başkurt Destanlarındaki Astionimler (Şehiradları)	28

İKİNCİ BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ HORONİMLER (ELADLARI)

..... 57

2.1. Başkurt Destanlarındaki İdarieladları 57

2.2. Başkurt Destanlarındaki Doğaleadları 97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ HİDRONİMLER (SUADLARI)

..... 115

3.1. Başkurt Destanlarındaki Potamonimler (Çayadları) 115

3.2. Başkurt Destanlarındaki Limnomonimler (Göladları) 158

3.3. Başkurt Destanlarındaki Pelagonimler (Denizadları) 168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ ORONİMLER (DAĞADLARI)

..... 171

SONUÇ 195

KAYNAKLAR 197

EK 207

EK 1: DESTAN METİNLERİNDEKİ OYKONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO..... 207

EK 2: DESTAN METİNLERİNDEKİ HORONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO..... 208

EK 3: DESTAN METİNLERİNDEKİ HİDRONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO..... 209

EK 4: DESTAN METİNLERİNDEKİ ORONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO..... 210

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Ansiklopedi Hazırlık Kurulu
Dr.	: Doktor
MÖ	: Milattan önce
Prof.	: Profesör
ör.	: Örnek
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: ve benzeri

GİRİŞ

A. ÇALIŞMA İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

A.1. Çalışmanın Konusu

Destanlar halk edebiyatının hacmi ve niteliği bakımından önemli bir türüdür. Destanlarda yaratılış, tanrılar, olağanüstü varlıklar konu edilmekle beraber destanların bir bölümü de tarihî gerçekliğe dayanır. Böylece destanlar bir toplumun geçmişe ait bilgilerinin kaynaklarından birine dönüşür. Bu kaynaklığın içinde toplumun yaşamını sürdürdüğü, çeşitli topluluklarla mücadelelere giriştiği coğrafyalardan izler de bulunmaktadır. Destana konu olan durumla yer adlarının mutlak bir ilişkisi vardır. Başkurt destanlarında yer alan toponimlerin tespit edilerek sınıflandırılması buradan hareketle destan anlatıcısının coğrafya hayalinin ortaya çıkarılması çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

A.2. Çalışmanın Amacı

İçinde olağanüstü unsurlar da barındırabilen destanlar bize aynı zamanda tarihî vakalardan da yansımalar sunar. Her iki şekilde de destanlarda yer adları geçebilir. Bilhassa oluşumunda tarihî olayların etkili olduğu destanlarda yer alan toponimlerin gerçek yer adlarını ifade etme olasılığı çok daha yüksektir. Ancak bu türünde dahi, anlatıcısının istediği biçimde şekillenen, her bir anlatıcıyla varyantlaşabilen bir yaratım olduğundan destan, içinde haritalar ve yazılı kaynaklar vasıtasıyla tespit edilebilen gerçek yer adlarını ihtiva etse de bunların söz konusu destandaki kahraman ve olaylarla ilişkisi bulunmayabilir. Başka bir deyişle kısmen gerçek kısmen de hayal ürünü olan destanlarda geçen gerçek yer adları anlatıcının muhayyilesinden, fikir dünyasından kaynaklanabilir. Buradan hareketle çalışmada Başkurt destanlarındaki toponimler incelenerek bunların yayılma sahasının tespit edilmesi, toponimlerin yayıldığı bu sahanın ne ölçüde Başkurtların yoğun olarak yaşadığı coğrafyanın dışına çıktığının belirlenmesi ve destanlarda geçen Başkurt sahası dışındaki coğrafyaların destan anlatıcısının hayal dünyasıyla ya da tarihsel gerçeklikle ilgisinin belirlenmesi amaçlanmaktadır.

A.3. Çalışmanın Kapsamı

Çalışmamız “Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması” adlı proje kapsamında Türk Dil Kurumu yayımlarından çıkan dört ciltlik “Başkurt Destanları” serisindeki metinlerde geçen toponimlerin tespiti ve değerlendirilmesiyle sınırlıdır. Metinlerde tespit edilebilen toponim türlerinden yol adlarını içine alan dromonimler, tarım yapılan toprakların, arazilerin, sahaların, kırların adlarını barındıran agronimler, orman adlarını konu alan drimonimler sayıca çok az olmalarıyla beraber bu toponim türlerinin geneline kaynaklarda tesadüf edilmemesi ve haritalardan da bunların tespitinin mümkün olmaması nedeniyle kapsam dışında bırakılmışlardır.

A.4. Çalışmanın Yöntemi

Çalışma metin merkezli gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla çalışmada yazılı basılı kaynaklar kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan “Başkurt Destanları” serisi temin edilerek bu serideki metinlerde geçen toponimler ifade ettikleri yerin türünü bildiren bir tasnife tabi tutulmuştur. Bu tasnif, “Adbilim” adlı eserinde onomastiğin (adbilim) Türkiye’deki teorik yönüne dayanan sınırlı sayıda çalışmaya eleştirel bir bakış açısı getiren İbrahim Şahin’in aynı eserindeki Podol’skaya ve Ahmedov’un çalışmalarından faydalanarak hazırladığı “Toponimler İçin Tür Sınıflandırması” baz alınarak yapılmıştır. Metinlerde rastlanmayan, rastlanmakla beraber sayıca çok az olan ve kaynaklarla haritalardan tespiti mümkün olmayan bazı toponimi türleri tasnif dışında bırakılmıştır. Metinlerde geçen toponimlerle ilgili olabilecek kaynaklar taranmış, bu toponimlerin bulunduğu mevkiiler tespiti çalışılmıştır.

B. BAŞKURLAR İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

B.1. Başkurların Tarihi ve Günümüzde Başkurdistan Cumhuriyeti

Başkurlar, güney ve orta Ural'da yaşayan bir Türk topluluğudur. Başkurların bu coğrafyaya Türkistan'ın güneyinden geldiğini gösteren deliller olmakla beraber onların milat sıralarında dahi bugünkü topraklarında yaşadıklarını Batlamyus'un coğrafyasındaki bazı adlara, Yenisey Kırgızlarına ait menkıbelere ve Oğuz Destanı'na dayanarak söylemek mümkündür. Arap müelliflerinden İştahri, Başkurların Bulgar kabilesinden yirmi beş günlük mesafede yaşadıklarını söylemekte; Birunî, Ural Dağları'na "Başkurt Dağları" demektedir. İbn Fadlan 922'de, Bulgar ülkesini ziyaret ettiği sırada Başkurları da görmüş ve onlar hakkında bilgi vermiştir (Togan, 1979: 328-329). Gerdizi, Hazarların altında 2000 askeri bulunan Başkurt adlı bir beyden bahsetmiştir (Gömeç, 2009: 299).

Başkurlar 1236 yılında İdil Bulgarları ile beraber Moğollara karşı direnç gösterecekleri de bunda başarılı olamamışlardır (Kamalov, 2008: 28). Elde edilen verilere göre Altınordu Devleti zamanı Başkurların antropolojik yapısını etkilememiş, bu devirde Başkurlar Moğollara siyasi olarak bağımlı kalmışlar, Moğol ordularında görev almışlardır (Yusupov, 2008: 93). Altınordu Devleti'nin dağılmasından sonra Başkurların bir kısmı Cengiz neslinden Şıbanoğullarının bir kısmı ise Nogay mirzalarının emri altına girmiştir. Şıban hanları Başkurt ilini on beş ve on altıncı yüzyıllarda idare etmişlerdir. Bu esnada Başkurlar 1469'da Kazan hanı İbrahim'in Ruslara karşı olan seferine de katılmışlardır. On altıncı yüzyılın ortasında Başkurt ili, Kazak Hanı Hak Nazar idaresine girmiştir. Aynı yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Ruslar Yayık ve İdil'de kaleler inşa etmişler ve küçük miktarlarda da olsa Başkurlardan vergi almaya başlamışlardır. Çar IV. İvan, Başkurlara yaşadıkları arazinin işletme hakkı ile kendi din ve geleneklerini sürdürebilme imkânını vermiştir. 1629 yılı itibariyle Ruslara tâbi olan Başkurlar 888 hane iken 1700'den sonra bu hane sayısı 7100'e kadar çıkmıştır (Togan, 1979: 330).

Ruslar Başkurt topraklarında temelli yerleşmek niyetinde olduklarından Başkurlarla aralarında sürekli bir mücadele yaşanmıştır. (Togan, 1979: 330).

Ufa civarındaki Başkurlara ait toprakların kanunlara aykırı biçimde Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle beraber 1645'te Başkurlar kitle halinde ayaklanıp Menzelinsk'e kadar ilerlerdilerse de bu ayaklanma çok kanlı biçimde bastırılmıştır (Kurat, 1987: 226).

İlk büyük Başkurt isyanı 1661'de Seyid Batır önderliğinde Başkurdistan'ın batısında başlamıştır. 1672 senesinde Başkurlar, Ruslara hücum ederek Rus köylülerini öldürmüştür. Bunun üzerine Ruslar, kendi silahlarını yapabilen Başkurlara demirciliği yasaklamıştır. 1710 ve 1735 yıllarında Başkurlar tekrar ayaklanmışır. Bunun üzerine 1749 yılında Karasakal, 1755'te Batır Şah Abız, 1774'te Salavat önderliğinde üç Başkurt ayaklanması daha gerçekleşmiştir (Togan, 1979: 330-331). Karasakal hareketinin ardından binlerce Başkurt; Orenburg, Sakmar ve Menzelisk'te vahşi yöntemlerle cezalandırılmıştır (Yorulmaz, 2008: 111-112). 1774 yılında gerçekleşen ayaklanma Kazak savaçısı Pugaçov'un başlattığı hareketin bir parçasıdır. Topraklarında gerçekleşen Rus yağmalarından muzdarip olan Başkurlar; bu durumdan kurtulmak için fırsat aramışlar, kendilerine Rusları Başkurt topraklarından kovma sözü veren Pugaçov'un hareketine büyük bir arzuyla katılmışlardır. Bu ayaklanmanın sonucunda Pugaçov idam edilmiş, Pugaçov hareketinin Başkurlar arasındaki liderleri olan Yolay ile oğlu Salavat kamçı cezasına çarptırılmış ve her ikisinin de burunları yarılmıştır (Taymas, 1966: 91-95). Söz konusu ayaklanmalar sonucunda Başkurlar ağır cezalara çarptırılrsa da bu hareketler sonucu Ruslar, Başkurlara geniş bir otonomi vermişler; Başkurlar 19. yüzyıla kadar kendi kendilerini idare etmişlerdir (Ilishev, 2002: 64).

1798'den 1864 yılına kadar Başkurlar Rus ordusuna süvari vermek zorunda kalmışlardır (Gömeç, 2009: 302). Çariçe Katerina zamanında Başkurlardan ateşli silahları olmayan, oklu süvari alayları oluşturulmuş; bu alaylar Napolyon'a karşı savaşır Paris'e kadar gitmişlerdir (Togan, 1979: 331).

1917 Devrimi esnasında tekrar harekete geçen Başkurlar, Rusya Müslümanları Umumi Kurultayı'nın kararına istinaden muhtariyet yolunda çaba göstermişlerdir. Bu durum 1920 Temmuz'una kadar devam etmiştir (Togan, 1979: 332; Togan, 2003: 110). 1919'da Başkurt Muhtar Sovyet

Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, bu cumhuriyetin teşekkülü 1917'den 1934 yılına kadar sürmüştür (Devlet, 1989: 107).

1990 yılının Ekim ayına gelindiğinde Başkurdistan'ın Bağımsızlık Deklârasyonu ile beraber Başkurdistan toprakları, bütün doğal kaynakları ile beraber üzerinde yaşayan insanların mülkü olarak kabul edilmiştir. 1991'de Sovyetler Birliği çökmüş, Rusya 1912'de bütün eski otonom cumhuriyetlerle Federal Anlaşma imzalamıştır. Murtaza Rahimov liderliğindeki Başkurdistan, Federal Anlaşma'yı özel bir ek ile onaylamış ve bu sayede toprağın kullanım ve yönetim hakkı, doğal ve mineral kaynaklar üzerindeki hak, vergileri düzenlemenin genel prensipleri, anayasal ve hukuki sistemler, kamu davaları Başkurdistan'ın yetkisi altında kalmıştır (Ilishev, 2002: 66).

Günümüzde Rusya Federasyonu içinde özerk bir cumhuriyet olan Başkurdistan, Avrupa ile Asya sınırında, Doğu Avrupa düzlüğünün doğusunda ve Orta Ural Dağları'nın batı tarafında Akidil ve onun kolu olan Ufa Nehri'nin oluşturduğu havzada yer almaktadır. Kuzeybatısında Tataristan ve Udmurtiya cumhuriyetleri, kuzeyinde Perm ve Sverdlovsk oblastları, doğusunda Çelyabinsk oblastı, güney ve güney doğusunda Orenburg oblastı bulunmaktadır. Yüzölçümü 143.600 km² olan Başkurdistan 54 idari rayon¹, 20 şehir, 41 köy-kent² (posyölok) ve 929 köy idaresinden oluşmaktadır (Demir, 2002: 73). Başkenti ülkenin en büyük şehri olan Ufa'dır. Diğer şehirleri; Sterlitamak, Salavat, Neftekamsk, Oktyabrsky, Tuimazy, Beloret, İşimbay, Kumertau, Meleuz, Sibay, Birska, Uçalı, Blagoveşensk, Dörtöli, Belebey, Baymak, Davlekanovo, Agidel ve Yanaul'dur. 1999 yılında yapılan sayıma göre Başkurdistan'da 4.111.300 kişi yaşamaktadır (Yiğit, 2002: 89-90).

B.2. Başkurt Destanları Hakkında Genel Bilgi

Başkurtlarda destan türü için *destan*, *epos*, *kobayır* ve *irtek* terimleri kullanılmaktadır. *Kobayır* 7'li hece ölçüsüyle söylenen destanlar için kullanılır. *İrtek* ise Yalan-Katay uruğu Başkurtları tarafından bazı destanlar

¹ Çeşitli ekonomik, coğrafya vb. nedenlerle ayrılan bölge (Özşahin, 2017: 482).

² Ali Yiğit, aynı kavram için "kasaba" kelimesini tercih etmektedir (Yiğit, 2002: 90).

için kullanılmaktadır. Prof. Kirey Mergen bu tabirin epik anlatım kısmı nesir, diyalog ve monolog kısımları nazım şeklinde dile getirilen destanları adlandırmada kullanılmasını teklif etmiştir. Başkurt destanları genellikle manzum-mensur karışık olarak ve manzum kısımlar 7, 8, 11, 12 heceli kalıplarla söylenmektedir. Başkurtlarda destan icracılarına ise *yırsı*, *yıray*, *sesen*, *irtekçi* adları verilmektedir. Hem manzum hem mensur kısımlarda *ti* “de” kelimesinin tekrarlanması bu geleneğin bir üslup özelliğidir (Ata Yıldız, 2015: 26-27, 29; Suleymanov ve öte., 2014a: 16-17).

Başkurt destanlarından bazıları sadece Başkurtlar arasında bilinmekte bazılarıysa diğer Türk topluluklarında da görülmektedir. Ural Batır, Akhak Kola, Küsek Bey, Konır Boğa, Akbuzat, Kara Yurga, Zöhre menen Aldar sadece Başkurtlar arasında bilinirken Alpamişa, Kuzey Körpes menen Mayan Hıvıvıvıvı, Bozyigit gibi destanlar diğer Türk topluluklarında da bulunan destanlardandır (Ata Yıldız, 2015: 27).

Muhtar Segidov Başkurt destanlarıyla ilgili geniş bir sınıflandırma yapmış ve destanları; uruk cemiyetinin dağılma devrini yansıtan destanlar, feodalizmin başlangıç devrini yansıtan destanlar, feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri olmak üzere üç ana başlığa ayırmıştır (Ata Yıldız, 2015: 27).

Başkurt destancılık geleneğinde su altı dünyasını konu alan ve başkahramanı hayvan olan destanlar dikkat çekicidir. Bunlardan ilki Türk milletinin kültürel kökenlerindeki su kültürüyle ve Başkurtların sulak bir coğrafyada yaşamasıyla ilişkilidir. Başkahramanı hayvan olan destanlara diğer Türk topluluklarında fazla rastlanmaz. Bu destanlarda kahramana akıl verip onlara yardımcı olan hayvanlar bulunmakla beraber bu hayvanlar destanın başkahramanı olmazlar (Ata Yıldız, 2015: 28).

Başkurt epik eserlerini icra eden irtekçi ve sesenler; Yusuf ile Züleyha, Buzyeget, Seyfü'l-Mülük gibi aşk ve din konularını işleyen, ana karakterleri peygamberler, evliyalar olan doğu edebiyatı ürünlerinin etkisi altında kalmışlardır (Ata Yıldız, 2015: 17).

Başkurtlara ait halk kahramanlık destanları tarihî etnografya kaynağı olması bakımından değerlidir. Başkurt geleneğinde kahramanlık hikâyeleri Orta Çağ göçebe toplumuna özgü olayları edebî imgeler kullanarak

aktarmaktadır. Bu bakımdan söz konusu eserler, Başkurtların etnik tarihinin bazı yönlerinin tespit edilmesinin ötesinde, toplumun iç sosyal yapısı ve sosyal hayatı konusunda da önemli malzemeler sunmaktadır. Mitolojik yapıya sahip eserlerde de etnik araştırmalar açısından önem arz eden malzemeler dağınık biçimde yer almaktadır (Kuzeyev, 2013: 36-37).

Timofey Belyaev'in 1812'de *Kuzıykürpes menen Mayanhılıv* adlı epik destanı yayınlaması Başkurt epik destan çalışmalarının başlangıcıdır. Başkurtlarda birçok epik destan tür değiştirerek masallaşmış biçimde derlenmiştir (Çobanoğlu, 2015: 33). Aynı dönemde Zayatülek ile Hıvhlılıv farklı araştırmacılar tarafından ele alınmış; İzevkey ile Morazım, Ural Batır, Akbozat, Akhak Kola, Kunır Buga destanları Möhemetşa Burangalov tarafından kaydedilmiş ve bazıları yayımlanmıştır. 1920 ve 1930'larda Bilimler Akademisinin başlattığı ve sonraki dönemlerde Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsünün de katılımıyla gerçekleştirilen bilimsel keşif gezileri epik eserlerin toplanmasında önemli görev üstlenmiştir. 1950'lerde epik eserlerin yer aldığı *Başkurt Halk Edebiyatı*, 1970'lerde ise 18 ciltten oluşan *Başkurt Halk İjadı* adlı seri yayımlanmıştır. Son dönemlerde Başkurt halk destanları yabancı ülke araştırmacılarının da dikkatini çekmiş; Türkiye'den Prof. Dr. Fikret Türkmen, Prof. Dr. Metin Ergun ve Macaristan'dan Iyosif Torma gibi bilim adamları bu destanları incelemişlerdir (Suleymanov ve öte., 2014a: 12-13).

C. ONOMASTİK VE TOPONİMİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

C.1. Onomastik Hakkında Genel Bilgiler

Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük adlı çalışmasında *onomastik* kelimesini “Özel adlar ve özellikle kişi adları bilimi” şeklinde tanımlamaktadır. Buradan hareketle öncelikle ad kavramı ve adlandırma süreci üzerinde durmak gerektiğini düşünüyoruz.

Sedat Veyis Örnek *adın* bir simge olduğunu belirtmiş ve insanın bireysel, toplumsal kişiliğini ve büyüsel, gizemsel gücünü belirttiğini ifade etmiştir (Örnek, 1973: 11). Berke Vardar ise varlıklarla nesnelere, eylemleri, duyguları, nitelikleri vb. gösteren sözcük olduğunu belirtmiştir (Berke ve öte., 2002: 12).

Aysun Gündüz Önal ve Mustafa Şenel, birlikte kaleme aldıkları makalede ad ve adlandırmanın insanlık tarihi kadar eski olduğundan ve insanların; kendilerini çevrelerindeki kişilerden farklı kılmak, yeni karşılaştıkları varlık ve kavramları tanıyabilmek için adlandırma yoluna gittiklerinden bahsetmiştir (Önal ve Şenel, 2016: 65). Habib Karaçetin, adlandırmanın canlı ve cansız, her türlü varlık ve kavramı anlatan, onu belirleyen veya bir şeyi diğerinden ayırmaya yarayan bir iş olduğuna değinmiştir (Karaçetin, 1984: 219).

Doğan Aksan *onomastik* ifadesi yerine *adbilim* ifadesini tercih etmiş ve *adbilim* alanına girecek çalışmaların iki grupta toplanabileceğini söylemiştir. Adbilimin, anlambilimle yakınlığı olan bir bilim dalı olduğunu ancak sözcük-kavram ilişkisine verdiği önemle anlambilimden ayrıldığını söyledikten sonra bu bilim dalında herhangi bir kavramdan hareket edilerek söz konusu kavramın herhangi bir dilde nasıl anlatım bulduğunun ve anlatımda hangi etkenlerin rol oynadığının incelendiğini aktarmıştır. Aksan, *Adbilimin* aynı zamanda özel ad sayılan öğeler üzerinde duran ve özel adları kökenbilgisi, tarihsel gelişim yönünden ve çeşitli dil ile kültür sorunları açısından inceleyen bir bilim olduğunu belirtmiştir (Aksan, 2015: 32). Zeynep Korkmaz, onomastik yerine ad bilim ifadesini kullanır ve ad bilim için iki tanım yapmıştır. İlk tanımlamasında ad bilimin geniş anlamda isimleri kelime -

kavram ilişkileri yönünden inceleyen bir bilim dalı olduğunu söylemiştir. İkinci tanımındaysa ad bilimin özel adlar üzerinde duran ve onları köken bilgisi, tarihî gelişme, dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bir bilim dalı olduğunu ifade etmiştir (Korkmaz, 1992: 3). Saim Sakaoğlu, aynı bilim dalını *ad bilimi* şeklinde verdikten sonra onun nesnelere ve kavramların, kısacası çevremizde gördüğümüz ve algıladığımız her şeyin adıyla ilgilenen bir bilim olduğunu dile getirmiştir (Sakaoğlu, 2011: 11). Berke Vardar *adbilimi*, kavrambilim yaklaşımına karşıt bir yol izleyen yani gösterilenden ya da kavramdan hareketle anlatımı, gösterilenin bağlandığı gösterenleri inceleyen bir bilim olduğunu belirtmiştir. (Vardar, 2002: 12).

C.2. Toponimi Hakkında Genel Bilgiler

Adbilimin alt dallarından olan *toponimi*, yeradlarının ortaya çıkışlarını, yapılarını, anlamlarını, gelişimlerini, ortaya çıkışlarındaki geleneği ve prensiplerini araştıran bir bilimdir (Şahin, 2016: 77). Zeynep Korkmaz toponiminin, ad bilimin alt dallarından biri olduğunu ifade etmiştir (Korkmaz, 1992: 3). Berke Vardar toponim yerine *yer adları bilimi* ifadesini kullanmıştır. Bu bilim dalının yer belirten özel adları inceleyen bir özeladbilim dalı olduğunu söylemiştir (Vardar, 2007: 224). Hasan Eren *toponiminin* yer adlarını yapı, anlam ve köken bakımlarından açıklamaya çalışan bir bilim dalı olduğunu ve bunun dağ, tepe, bel, sırt vb. yerleri inceleyen oronim adında; dere, çay, ırmak, göl vb. yerleri inceleyen hidronim adında alt dalları bulunduğunu aktarmıştır (Eren, 2010: 11). Saim Sakaoğlu da *toponiminin*, ad biliminin yer adları ile uğraşan dalı olduğunu belirtmiştir. (Sakaoğlu, 2001: 11).

İbrahim Şahin, Adbilim adlı çalışmasında Podol'skaya'nın 1978 yılında çıkan *Solavar' Russkoy Onomatiçeskoj Terminologii* [Rus Onomastik Terimleri Sözlüğü] isimli sözlüğünde geçen terimlerden ve Tofiq Ahmedov'un 1991 yılında yayımlanan *Azerbaycan Tponimikısının Esasları* adlı eserinden yararlanıp kendi ekleme ve çıkarmalarını da yapmak suretiyle -bizim de çalışmamızda esas aldığımız- bir tasnif yapmıştır. Bu tasnifte toponimler sekiz alt başlığa ayrılmış, bu alt başlıklara Türkçe isimler teklif edilmiştir. Biz burada sadece destan metinlerinde bulmuş olduğumuz

toponim dallarının tanımlarını vermeyi uygun görüyoruz. Diğerlerinin isimlerini zikretmekle yetineceğiz:

1. Orunadı (Oykonim): Yerleşim yerlerine ait özel adları ifade eden toponim türüdür. İl ve ilçelerin merkezlerini oluşturan şehirlerle il ve ilçelere bağlı olan belde, köy, çiftlik vb. yerleşim yerlerine ait özel adlar bu kategori içinde değerlendirilir.

a. Köyadı (Komonim): Beldelerden daha küçük olan yerleşim yerlerinin özel adlarını ifade eden oykonim türüdür. Köy, mezra, çiftlik gibi yerleşim birimlerine ait özel adlar bu kategori içinde değerlendirilir. ör. Kaltay, Membet, Rehmetkin Çiftliği vb.

b. Şehiradı (Astionim veya Polisionim): İl, ilçe ve belde gibi idari birimlerin merkezlerini oluşturan şehir ve kasabaların özel adlarını ifade eden oykonim türüdür. ör. Kazan, Ufa, Büribay vb.

c. Yaylaadı (Orpedyonim): Dağlık ve yüksek bölgelerde özellikle yaz aylarında yerleşim yeri olarak kullanılan, sınırlı yapılaşmaya sahip yaylalara ait özel adları ifade eden oykonim türüdür. ör. Eviş Gölü Yaylası, Orta Mekan Yaylası vb.

2. Eladı (Horonim): Devletlerin ve çeşitli idari birimlerin adlarıyla beraber bunlar gibi resmî sınırlara sahip olmayan, isimleri geçtiğinde insanların anlayabildiği çeşitli büyüklükteki sahalara ait özel adları ifade eden toponim türüdür.³

³ Kullanmış olduğumuz tasnifte köy adları hem *komonimler* başlığı içinde oykonimin bir alt kolu olarak hem de *idarieladları* başlığı içinde horonimin bir alt kolu olarak yer almıştır. İbrahim Şahin'in verdiği tasniften yararlanıp onu biraz daha genişleterek oykonimlerin yerleşim yeri adlarını ifade ettiğini horonimlerin ise birden fazla yerleşim yerini ve bu yerleşim yerlerinin dışında olup idari birimlerin içinde kalan alanları da ifade ettiğini söyleyebiliriz. Buradan hareketle metinde bir komonimin sonunda idari birim ifade eden ve komonimi isim tamlaması şekline getiren “köyü” ifadesi bulunuyorsa bunları horonim, bulunmuyorsa oykonim başlığında almayı yeğledik. Çünkü “köy” kelimesinin kullanımıyla köyün yerleşim yerinin dışında kalan ormanlık alanların, tarım arazilerinin vb.lerinde ifade bularak bir idari birimin yani horonimin kastedildiğini düşünüyoruz. Yalın şekilleriyle metinlerde geçen bazı komonimlerin “köy” kelimesiyle geçtiği örnekler de vardır. Ancak gereksiz tekrara düşmemek maksadıyla bunlara horonimler kısmında yer verilmemiştir.

a. İdariyeladı: Sınırları belli olan horonimler bu kategoriye girer. Devletlere ait özel adlarla herhangi bir idari birimdeki toprakların tümünü ifade eden özel adları barındıran horonim türüdür. ör. Türkiye, Sterli ili, Almatı vilayeti, Biktahir kazası, Baymirza köyü vb.

b. Doğaleladı: İdari bir özelliği bulunmayan doğal sınırlara sahip çeşitli büyüklükteki sahaların özel adlarını ifade eden horonim türüdür. ör. Kafkasya, Orta Asya, Rum vb.

3. Suadı (Hidronim): Su kaynaklı coğrafi oluşumları ve insanlar tarafından oluşturulmuş su varlıklarını ifade eden toponim türüdür.

a. Çayadı (Potamonim): Akarsuların özel adlarını ifade eden hidronim türüdür. ör. Akidil Nehri, Karasu Irmağı, İrtiş vb.

b. Göladı (Limnomonim): Denizlere göre daha küçük olan su kütlelerinin özel adlarını ifade eden hidronim türüdür. Göller, göletler, havuzlar vb. bu kategori içinde değerlendirilir. ör. Akgöl, Isıkgöl, Kaz Gölü vb.

c. Denizadı (Pelagonim): Denizlerin ve denizlerle ilgili coğrafi oluşumların özel adlarını ifade eder toponim türüdür. Körfez, koy, liman, boğaz vb. bu kategori içinde değerlendirilir. ör. Azak Denizi, Buz Denizi, Hazar Denizi vb.

4. Dağadı (Oronim): Çeşitli yükseltilerle beraber çevrelerine göre alçakta kalmış coğrafi oluşumların özel adlarını ifade eder. Dağ ve tepelerle beraber ova, vadi, uçurum vb. bu kategori içinde değerlendirilir.⁴ ör. Aktaş Dağı, Kezirmet Ovası, Taştugay, Ural Dağı vb.

Bunların dışında bu tasnifte toponimler; Ormanadı (Drimonim), Yoladı (Dromonim), Bağadı (Agronim), Sunakadı (Ekklezionim) alt dallarına ayrılmıştır (Şahin, 2016: 95-100).

⁴ Kullandığımız tasnifte oronimler mağara adları dışında alt başlıklara ayrılmamıştır. Çalışmamızda da dağ ve ova adları oronim başlığı altında bir bütün olarak incelenmiştir.

1. BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ OYKONİMLER (ORUNADLARI)

1.1. Başkurt Destanlarındaki Komonimler (Köyadları)

Abzan - Abzan

Abzan, Yeyensura rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 459). Abzan, Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Seğezetdin (bin Allayar) Yulıhta 1897- 1898 yıldarza tüte uktiv mēnen ukip, unan Karıyza bēr kış bulıp, Abzan, Troitskižen ille yeşēnde ukip, unan azaq Ğibadullala ukip, sovēt möğellimē bulıp, vazıfa mēnen... kōn küre. / [Saadettin (bin Allahyar) Yulık'ta 1897-1898 yıllarda düz okuma ile okuyup, sonra Karıyda bir kış kalıp, Abzan, Troitski'den elli yaşında okuyup, ondan sonra İbadullah'ta okuyup, Sovyet muallimi olup tayin ile... gün görmekte.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 458-459).

Aksura - Akçura

Başkurdistan'ın komşusu olan Orenburg oblastında Akçura adlı bir köy bulunmaktadır. Burası Başkurdistan sınırına oldukça yakın bir yerleşmedir (yandex.com.tr/harita - 1). *Aksura*, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Zavodta igēnderēn hatıp kaytıp, yul ayırmasına kilges, Ğaji olatay: - Bına yata hinēñ Utarbay (avılı) Davit mullağa bara torğan yuliñ, min Akşuranan kaytam, huş bul! [Fabrikada buğdaylarını satıp dönerek yol ayırmasına geldiklerinde Hacı Dede: - İşte burada senin Utarbay (köyü), Davut Molla'ya götüreceğ yolu, ben *Akçura*'dan gidiyorum, eyvallah!] (Suleymanov ve öte., 2014c: 498-499).

Ayıvlı - Ayıvlı

Ayıvlı, Tülle Membet destanında Membet çocuklarının İsteklerden kurtulup huzurlu yaşayabilmeleri için göç edilen bir köydür. Aynı zamanda Membet'in ölüm yeridir:

Membet, bil y r hem baylığı  s n iŐtekte k p yeb r-yafa k r p, tuğmalıvınan avırıv bulıp, 75 yeŐ nde Allanan teğdir ir Ő p, fani donyanan eğiret yortona k se. Ay, Membet atabız balalarının dinen hağlap Argından bında k st k, Hađmarđa k st k, Hađmarđa iŐtek tınslık birmeges, balalarzın tınıŐ yeŐev n uylap, Ayıvlığa k st k. [Membet, bu yer ve zenginliği için İŐtek'ten çok eziyet cefa görüp, d v lmekten hasta olup, 75 yaşında Allah'dan takdir eriŐip, fani dünyadan ahrete g   eder. Ey, Membet atamız çocuklarının dinini koruyup Argın'dan buraya g   ettik, Sakmar'a taŐındık, Sakmar'da İŐtek huzur vermeyince, çocukların huzurlu yaŐamasını düşünüp Ayıvlı'ya taŐındık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 409).

Membett n vafatı Ayıvlıla bulıp,  eb r  Ayıvlı  eb rl gen n meşrik (k nsiđıŐ) tarafında, avıl yağ sitte, boron b renenen buravlı bulıp, yey k n  ut sığkanda burahı yanıp kitte, ti. [Membet'in vefatı Ayıvlı'da olup, kabri Ayıvlı mezarlığının meşrik (doğu) tarafında, köy ucu yönünde, eskiden kalastan çevrili olup, yaz günü yangın çıktığında çiti yanıp kül oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 409).

Beketer - Beketer

Beketer, Yılayır rayonunda yer alan bir köy olup günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 428). T lle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ređmetullaniň katını B r ns  Böryen volosı Tatlıbay avılı Akbikenen Aralbay, İŐmöhemet,  ebdelnafık - uğıldarı, b r kıztı T ben Hađmar  y  Beketer avılında Yarkınbay nikahında Soltan, Düsen, Morat is ml r nde uğıldarı bulıp, neŐ lder  22-s  yılda b tken. 1927 yılı İŐan avılınan Beketerzen b r şart k Ő  höylegen in , tip ağayım M hemyer h ylen . [Rahmetullah'ın karısı Birinci Böryen vilayeti Tatlıbay köyü Akbike'den Aralbay, İŐmöhemet, Abdülnafık oğulları, bir kıztı AŐađı Sakmar evi Beketer köyünde Yarkınbay nik hında Sultan, Düsen, Murat adlarında oğulları olup nesilleri 1922 yılında tükenmiŐ. 1927 yılı İŐan köyünden Beketer'den bir ihtiyaer anlatmıŐ idi, diye ağabeyim M hemyer anlattı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 428).

Bikbav - Bikbav

Bikbav, Heybulla rayonunda bir köydür. Günümüzde yoktur (Suleymanov ve öte., 2014c: 502). Bikbav Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Semiğa Bikbavza vafat. [Semiha Bikbav'da vefat etti.] (Suleymanov 2014c: 502).

Bikës - Bikis

Bikës, Kügersen rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 505). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ehmetyazari Irimbur öyezë Kıızıl Mesëtke 17 saqrım Bikës avılı Kotlogildë İşëmgolovtıñ Hebile isëmlë kızına niikaqlangan. *Bikës - Öşkelëk hıvında.* [Ahmetyazari Orenburg vilayeti Kızılmescit'e 17 kilometre uzaklıktaki Bikis köyünden Kotlogilde İşemgolov'un Hebile adlı kızıyla evlenmiştir. Bikis, Öskelik Irmağı boyunda.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 504).

Bikët - Bikit

Bikët, Heybulla rayonunun güneydoğu sınırında Tanalık ile Yayık nehirleri arasındaki sınır çiftliğidir (Suleymanov ve öte., 2014c: 415). Bikët, Tülle Membet adlı destanda yer alıp bazen tek başına bazen de hutor kelimesiyle beraber şu şekillerde geçmektedir:

İshaktan Zeynulla isëmënde bër uğıl sabuj inë, 1912 yıldarza bulha kerek, haban kesëbënde Bikët hutorida Başkinov balahı Borista yörögende şunda ültërdë. [İshak'tan Zeynullah adlı bir oğlu vardı, 1912'de olması gerek, saban işinde Bikit çiftliğinde Başkinov çocuğu Boris'da çalışırken orada öldürüldü] (Suleymanov ve öte., 2014c: 415).

Bikët'in Ukraynalılara ait olduğu destan metinlerinden anlaşılmaktadır:

Şunda russa la yazıv bëlëp kilges, türe le bulıp, küp vaqtıtar pisar bulıp, Bikët yërën hoholğa birëvsë bulıp, şulayza gılëmge möhebbetlë, galemge yarzamlı, asıq yözlö, hüzge sesen bër kësë bulıp, 1920 yıldarza vafat, yeşë altmış bişterze. [Orada Rusça yazmayı öğrenip döndükten sonra, yönetici olup, çoğu zamanlar katip olup, Bikit toprağını Ukraynalılara veren olup, yine

de ilme âşık, aleme yardımsever, açık yüzlü, söze ozan ruhlu bir adam olup, 1920’lerde vefat etmiştir, yaşı altmış beşlerde.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Bikēt, Razarun haḥul denen yerin eski adıdır. Yayık Kazaklarının Başkurtlar ile Kazaklar arasında barımta⁵ ve karımta⁶ olaylarının yaşanmaması için nöbet tutup gözcülük yaptıkları yerdir. Bikēt ismi İngilizce’de gözcü anlamına gelen *picket* kelimesinden gelmez (Suleymanov ve öte., 2014c: 415). Destan metninde de bu durum anlatılmaktadır:

Razarun haḥuli ultırǵan urın boron Bikēt atalǵan. Bikēt atalıvınıñ sebebe batşa ğeskerē şunda қазақ мәнен başқорттар бәр-бәрән ültәрәп, maldarın urlap yörögenderән бötöröv ösөн, piket (biket-қазақса) қуя. [Razarun Hohol’un bulunduğu yer eskiden Bikit adıyla anılmış. Bikit adını almasının nedeni: Çar ordusu orada Kazak ile Başkurtların birbirini öldürüp hayvanlarını çalıp götürmelerini bitirmek için “picket” gözlem noktası koyar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 494).

Birmes Tamağı - Birmesboyu

Birmes tamağı, Sakmar’ın sağ kolu olan Birmes Irmağı boyundaki bir köydür. Günümüzde bu köy yoktur (Suleymanov ve öte., 2014c: 451). Birmes başı şeklinde de karşımıza çıkan Birmes tamağı Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Rabiğa Birmes tamağı Ğeliyulla mullanıñ uǵlı Hemmet mullanıñ nikahında. [Rabia Birmesboyu Aliyullah Molla’nın oğlu Hammat Molla’nın nikâhında.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 451).

⁵ Barımta: Destanın aktarıcısı bu kelimeyi “mal, mülk davası” olarak anlamlandırmıştır (Suleymanov ve öte., 2014c: 415). İbrahim Özşahin aynı kelimeyi “yağma, mal mülk ya da kadınları elde etmek için yapılan hücum; işgal.” şeklinde vermiştir (Özşahin, 2017: 62).

⁶Karımta: Destanın aktarıcısı bu kelimeyi “kız, çocuk, insan davası olarak anlamlandırmıştır (Suleymanov ve öte., 2014c: 415). İbrahim Özşahin aynı kelimeyi “bir iş ya da söz için verilen cevap karşılık; öç, intikam şeklinde vermiştir (Özşahin, 2017: 331).

Dubinski - Dubinski

Dubinski Orenburg ilindedir ya da Baymak'ta Tübinsk adıyla yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 436). Başkurdistan haritasını incelediğimizde Baymak'ın kuzeyinde Tubinskiy adlı bir yerleşim yerini görmekteyiz. Dubinski, Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Hižiyet Dubinskiže, Hemizulla mosolmansa-uriśsa uķıp, Tēmeste ħökümet ħēzmetēnde, meġlūmetē yaķşı ġına, üz başķorton ħörmet ite.
[Hidayet Dubinski'de, Hamdullah Eski Türkçe, Rusça okumayı bilip, Times'te hükümet görevinde, bilgisi çok iyi, kendi Başkurt'una hürmet eder.]
(Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Etkol - Etkol

Etkol, Baymak rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 511). Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Ĥēžērgē Etkolda Sunyatay bayzarziņ olatahı Uņġar Kerim avılıniņ yanında Uņġar taş isēmlē urında ultırġan. [Şimdiki Etkol'da Sunyatay Bayların dedesi Ungar Kerim köyünün yanında Ungar taş adlı yerde yaşamış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 511).

Ezēl - Edil

Ezēl, Heybulla rayonunda, Tanalık Nehri boyunda yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 423). Tülle Membet adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Yenozak Ezēlde, huġış huņınan sufiy bulıp, dindar bulıp ġümēr ütkērzē.
[Yenozak Edil'de, savaş sonrası sofi olup, dindar olup ömür geçirdi.]
(Suleymanov ve öte., 2014c: 425).

Habır - Habır

Habır, Orta Sakmar boyunda yer alan, günümüzde Yılayır rayonunda kalan, temellerini Üsergen vilayeti başkanı Habır Kotlombetov'un attığı bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 396). Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Habırza k n it v bik avır bulgas, Ayıvlı yılğahınıñ buyında Senskentaş tigen y rge kil p, kışlav  y halıp ultırğandar. [Habır’da gün etmek çok ağır olunca, Ayıvlı (Ayılı) Irmağı’nın boyunda Senskentaş adlı yere gelip, kışlık ev yapıp yerleşmişler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 402).

Haji Utarı - Hacı  iftliği

Haji utarı T lle Membet destanında Şu Şekilde geçmektedir:

1890 yıl kıtlıkta  lken Kaltay başına utar halıp, “Haji utarı” is m  Şunan kaldı. [1890 yılındaki açlıkta Büyük Kaltay Tepesi’ne çiftlik inşa edip “Hacı  iftliği” adı ondan kaldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 470).

Ha tav - Haktav

Ha tav, Yılayır rayonunda yer alıp resm  adı Kenzefer olan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 425). T lle Membet adlı destanda Şu Şekilde geçmektedir:

 s ns h  (Yenozak) - Ha tavza  atını Tayba Turat avılı  azihandıñ apahı, Şunda vafat. [  unc s  (Yenozak), Haktav’da karısı Taibe Turat Köyü Kazihan’ın ablası orada vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 511).

Harı - Sarı

1866 yılı bilgilerine göre Yılayır rayonundaki Akyiğit köyü, Heybulla rayonundaki YenteŐ köyü Sarılar adıyla anılmaktadır. Bunların dışında Orenburg ilinde Harı (Sarı) adını taşıyan köyler bulunmaktadır. Hamit Batır Kükbisen, Samara, İski Hutor taraflarında gezmiş (Suleymanov ve öte., 2014c: 417). Harı, T lle Membet adlı destanda Şu Şekilde geçmektedir:

Yañı kilgen zamanda b r mujik Tanalık tamagına barıp, yeyev  ayıp, yey k n  avıldı  t p, yanı Sevel  zekt   tker p, Harı yaqtan Bilm hemetter m nen barıp, iman u ıv tip k s p baralar iken. [Yeni döndüğü sıralarda bir köylü Tanalık Boğazı’na gelip, yaya dönüp, yaz g n de köy geçip, yeni Sevel yarını geçip, Sarı tarafından Bilm hemetler ile gidip, iman öğrenmeye diye taşınırlarmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 417).

Harıbay - Sarıbay

Harıbay hutorı şeklinde de karşımıza çıkan Harıbay, Kıvandık ilçesinde bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 479). Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Rus kilmešten älgerě bėzzėň avıldar Seske küi, Harıbay mujıgı urınında yeylegen, Urta Mağan, Ozon küi, hežėrgė Tamak, İskė haħul urınında yeylegen. [Rus gelmeden önce bizim köyler Seske Gölü, şimdiki Sarıbay'daki Rus köylüsünün yerinde yaylanmış, Orta Mekan, Uzun Göl, şimdiki Tamak, eski Hohol yerinde yaylanmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 518).

Hultantiměr - Sultantimir

Hultantiměr, Yılayır rayonunda yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 436). Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Ėbdėlkerim, Ėbdėlħekim - uğıldarı, Firüze kıızı Hultantiměr Safıyulla nikaħında vafat. [Abdülkerim, Abdülhekim oğulları, kızı Firuze Sultantimir Safiyullah nikâhında vefat etmiştir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Hultas - Hultas

Hultas, Heybulla rayonunda Tüngevir uruğu Başkurtlarının bir köyüdür (Suleymanov ve öte., 2014c: 410). Tülle Membet destanında karşımıza sıklıkla çıkan yerleşimlerdenidir:

Ėemze 25 yeşterėnde 1917 yıl bolşeviktarza şahit tineler. Hultasta korban itėlėp, Ėaltay kebėrlėĖende yėrlendė. [Hamza 25 yaşlarında 1917 yılı Bolşeviklerde şehit oldu dediler. Hultas'ta kurban kesilip, Kaltay mezarlığında defnedildi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 441).

İskė - İski

Tülle Membet adlı destanda İskė hutor şeklinde de karşımıza çıkan İskė, aynı destanda şu şekilde geçmektedir:

Bahav bėsen sabıvĖa şep bulĖan. İskė yakka barıp, bėr bėsen ömehėnde ömege sıkkan. [Bahav ot biçmede çok iyiymiş. İske (Eski) taraflarına gidip, ot biçme toplu çalışmasına katılmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 421).

İşan - İşan

İşan, Orenburg vilayeti, Kıvandık rayonunda bir köydür. Günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 428). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

1869 yıl 25 sěntyabrže donyağa kilěp, bögön 59 yeşte İşanda imam bulıp həzmet item. [1869 yılı 25 Eylül'de dünyaya geldim, bugün 59 yaşında İşan'da imam olarak hizmet etmekteyim.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 522).

Қалтай - Kaltay

Қалтай, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır. Destanda Segit adıyla da geçer:

Halıq yěr hatıvğa eylenges, hatmağandargä... uñdırıılı yěržě ayırıp, Kaltayğa öylö kěşeleržě küsěrěp, avıldıñ isěmeñ Segit bay isěmėne kuyzık. [Halk toprak satmaya başlayınca, satmayanlara... verimli toprağı ayırıp, Kaltay'a evli barklı insanları taşıyıp, köyün ismini Segit Bay'ın adıyla adlandırdık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 441).

Қарғалы - Kargalı

Қарғалы, Orenburg ilinde, Hakmar Nehri boyunda medreseleri ile ünlü bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 453). Tülle Membet destanında geçer:

Allayar bin Ğebdėlnafık Yulık, Қарғалы Һemmet Һezretten uqıp, ğeskerlėkke alınıp, erme Қızıl sekmen Һezmetterėnde yöröp, Һoronjiy bulıp, Ak mesėt huğışına barırğa teğeyėn itėlges, urınuna Habır avılı Vekeyžě şul zamanda ös yöz humlık běr kızıl turı yurğa at birěp yallap (üzě) қалған. [Allahyar bin Abdülnafık, Yulık, Kargalı Hammat Hazret'te bilim alıp, askerliğe alınıp, Kızıl ceket ordu askerliğinde görev yapıp, astsubay olup, Ak Mescit Savaşı'na gitmeye tayin edilince, yerine Habır köyü Bekey'i o zamanda üç yüz ruble bir kızıl doru at verip yerine gönderip kendisi kalmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 453-454).

Қайын - Kayın

Қайын, Gafuri rayonunun Yangızkayın köyüdür (Suleymanov ve öte., 2014d: 238). Kinyekey destanında şu şekilde geçmektedir:

Urta bike uldarı, / Unińsa bulğan yuldarı: / Mırak kitken bik yırak, / Üteğolo - Ütekke, / ǘarmıř - ǘayın bitlekke. [Orta hanımın oğulları, / Onun gibi olmuş yolları: / Mırak gitmiş çok ırak, / Üteğol’u Ütek’e / ǘarmıř ǘayın eteğine.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 238).

ǘomaǘ - Komak

ǘomaǘ, Orenburg ilinin doğu bölgesinde Yayık’ın sol kolu olan bir ırmaaktır. Bu isimde bir köy de vardır (Suleymanov ve öte., 2014c: 421). ǘomaǘ, Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Kine Harı ğeskerě ǘomaǘtıń hıyır kötöźzerěn alıp kitken. [Kine Harı ordusu Komak’ın inek sürülerini götürmüřtür.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 415).

Kük Běsen - Kükbisen

Kük bėsen, Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Hemit batır Kük bėsen, Samara, İřkě ğutor yaǘtarında yörögen. [Hamit Batır Kükbisen, Samara, İřki Hutor taraflarında geźmiř.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 417).

Membet - Membet

Membet, Heybulla rayonunda Tanalık Nehri boyunda yerleşmiş bir köydür. Köyün eski isimleri Kazak ve İ sengol’dur. Kazak İ sengol’u şeklinde de adlandırılmıştır (Suleymanov ve öte., 2014c: 395). Membet, Tülle Membet destanının hemen başında muhterem ata sıfatına layık görölen Membet’in yaşadığı köydür. Tülle Membet destanında Membet’in soyundan gelenler hakkında bilgiler verilmiş, dolayısıyla da Membet bu destanda en çok ismi geçen köylerden biri olmuştur:

Hesen mal, it savźahı mēnen yaǘşı ğına běr kěřě bulıp kilgende kırk yeřterēnde vařat, ķeběřē Membette. [Hasan hayvan, et ticareti ile çok iyi bir tüccar olmak üzereyken kırk yaşlarında vefat eder, kabri Membet’de.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 413).

Ėbdëlhekim Membet'te möezin bulıp, kıtlıқта vafat. [Abdülhekim Membet'te müezzin olup, açlık yılında vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 437).

Menevöz - Meneviz

Menevöz, Ufa eyaletine bağlı bir köydür (Sibgatullina, 2014: 419). Günümüzde varlığını sürdüremeyen köy, eskiden Heybulla rayonunda Hakmar'ın sol kolu olan Meneviz Irmağı boyunda yer almaktaydı (Suleymanov ve öte., 2014c: 455). Menevöz, Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Nizamětdin Menevöz Zahizulla hezrette uqıp, hezërgë zamanda la namazın uqıǵanı kürene. [Nizamettin Meneviz Zahidullah Hazret'te bilim aldı; şimdiki zamanda da namazını kıldığını görüyoruz.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 455).

Olo Haż - Ulusaz

Olo Haż, Yılayır rayonunda bir köydür. Günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 505). Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Bër kıızı Olo Haż Bëk Arslan nikahında. [Bir kıızı Ulusaz Bek Arslan nikâhında.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 505).

Razur - Razur

Razur, çoğunlukla Ukraynalıların yaşadığı Orenburg iline bağlı Razorennoye köyüdür (Suleymanov ve öte., 2014c: 443). Tülle Membet destanında Razur hutoru şeklinde de karşımıza çıkan Razur aynı destanda şöyle geçmektedir:

Mehmütyen de urnhız batır inë. 1921 yıl Razur hağuldarı öyönen alıp kitëp, Ölken Kıaltay tüñende ültërzëler. [Mahmutcan da yersiz batır oldu. 1921 yılı Razur Ukraynalıları evinden gelip götürerek Büyük Kaltay ovasında öldürdüler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 443).

Rehmetkin Utarı - Rehmetkin Çiftliği

Rehmetkin Utarı, Tanalık Nehri boyunca yer alıp, Yergen köyü civarlarındadır. Ukrayna'dan gelip yerleşenler bu çiftliği kurmuşlardır. (Suleymanov ve öte., 2014c: 466). Ebëy ülëğë ismiyle de geçer. Rehmetkin utarı, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Rehmetkin Utarı yanında ğına tuğayğa hıv sığarır ösön hikhenlep kēşē bıva bıvıv yörögenëbëzzē, Turat tuğayınan bër köymege ikē at yëkken küsmelē mujik kile inē. [Rehmetkin Çiftliği'nin hemen yanında ovaya su akıtmak için yaklaşık seksen kişi bent yaparken Turat Ovası'ndan bir arabaya iki at koşmuş dışarıdan gelip yerleşmiş bir mujik geliyormuş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 466).

Rehmetkin ultırğan yër bëz bala zamanda “Ebëy ülëğë” isëmënde atalıp yörönö. [Rehmetkin Çiftliği'nin bulunduğu yer biz çocukken “Kocakarı ölüsü” ismiyle adlandırıldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 479).

Samara - Samara

Samara, Heybulla rayonundaki Samarsk köyüdür (Suleymanov ve öte., 2014c: 417). Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Hemit batır Kük bësen, Samara, İşkë ğutor yaqtarında yörögen. [Hamit Batır Kükbisen, Samara, İske Hutor taraflarında gezmiş.] (Suleyanov ve öte., 2014c: 417).

Surtanlı Üzek - Surtanlıhalanı

Surtanlı üzek, Yılayır rayonunda yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 425). Tülle Membet adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Balaları - Bayan, Ğebizulla, Kelimulla ğezret nikağında bulıp, Ağmaletdin mulla Zeynulla ğezrette uğıp, ikëmē yıldar Tanalık tamağında imam bulıp, ğezër Surtanlı üzekte Yañı avıl buldılar. [Çocukları, Bayan, Abidullah, Kelimullah Hazret nikâhında olup, Ekmelettin Molla Zeynullah Hazret'te okuyup, iki yıl kadar Tanalık boğazı taraflarında imamlık yapıp, şimdi Surtanlıhalanı'nda Yanı Avıl oldular.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 417).

Şuralı - Şuralı

Şuralı, Böryen iline bağlı, Şuralı Irmağı boyunda yer alan bir köydür. Günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 410). Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Böryen Şuralıla Kösökbay ağay, uğulları Mehtüm, Habil-mullalar - Miñlëbike balaları. [Böryen, Şuralı'da Kösökbay ağabey, oğulları Mehtüm, Habil mollalar, Minlebike çocuklarıdır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 417).

Timërhukkan - Timirhukkan

Timërhukkan'ın, Başkurtlar tarafından demirden ev eşyaları ve silahlar üretilen bir çiftlik olduğu anlatılmaktadır. Bu çiftlik sonradan Sultantimir köyü ağası Abdüllatif'in adıyla anılmaya başlanmıştır (Suleymanov ve öte., 2014c: 447). Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

-Attarzi kayhu yaqtan yëbrehëgëz? - tiphorağas, - Timërhukkandan, hežërgëse Ğebdëllatif utarınan, - tip yavap birges, Ğümer ħorunjiyziñ atı Kükseyge qarap:

-Küksey, ye köyön dö kilgen, yëreñ de kilgen iken, olo yulı otmahañ, ğümëre le üte almaşhiñ, - ti. [-Atları hangi taraftan koşuya salacaksınız? diye sorunca Timirhukkan'dan, şimdiki haliyle Abdüllatif çiftliğinden diye cevap verince, Ğümer Astsubay'ın atı Küksey'e bakıp:

-Küksey, şeklin de yakışmış, halin de yakışmış imiş, ulu yolu ezberlemezsın, asla geçemezsin, der.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 447).

Tirgemëş - Tirgemiş

Tirgemëş, Heybulla rayonunda yer alan Bayguskar köyünün diğer adıdır (Suleymanov ve öte., 2014c: 447). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ğümerzëñ ikënsë katını Mihirbandan - Hemityen, Sażık, Ğekimë, Negime. Tağı bër kızi Yërenağas Mirgelë mulla nikağında. Bër kızi Böryen Orsk Soltangeli nikağında vafat. Ğebëre Orskiže. Ğekime Tirgemëş Velitdin nikağında. [Ğümer'in ikinci karısı Mihriban'dan Hemityen, Sadık, Hakime, Naime çocuklarıdır. Daha bir kıızı Yirenağaç Mirgeli Molla nikâhında. Bir

kızı Böryen-Orsk Soltangeli nikâhındayken vefat etti. Kabri Orski'de. Hakime Tirgemiş Velittin nikâhında.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 442).

Turat - Turat

Turat, resmî dilde İlyaçevo adıyla geçen Turat Irmağı boyundaki bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 408). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Lotfulla bin Allayar Akyar Ğebdëlhey Ğezrette uķıp, Irimburza Ğskadronda atlı Ğezmette altı yıldar yöröp, Sarı avılı Ozon Ütemiş uĝlınuñ Fatima isëmlë kızına nikaħlanıp, LokmanĞekim, Sibeĝetulla, Ömmökamal, Şemsikamal isëmënde balaları buldı. Ömmökamal Selim (avılı) Şafık nikaħında 1921 yıl aslıkta helek buldı. Şemsikamal Turat Kazıħan uĝlı nikaħında vafat buldı. [Lütfullah bin Allahyar Akyar Abdülhey Hazret'te bilim sahibi olup, Orenburg'da sipahi ordusunda altı yıl askerlik yapıp, Sarı köyü Uzun Ütemiş oĝlunun Fatima adlı kızıyla nikâhlanıp, LokmanĞekim, Sibeĝetullah, Ümmükemal, Şemsikemal adlı çocukları oldu. Ümmükemal Selim (köyü) Şefik nikâhında 1921 yılı açlıkta helak oldu. Şemsikemal Turat Kazıħan oĝlu nikâhında vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 455).

Ütek - Ütek

Ütek, Gafuri rayonundaki bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014d: 238). Kinyekey destanında şu şekilde geçmektedir:

Urta bike uldarı, / Unıñsa bulĝan yuldarı: / Mırak kitken bik yırak, / Üteĝolo - Ütekke / Karmış - Kayın bitekke. [Orta hanımın oĝulları, / Onun gibi olmuş yolları: / Mırak gitmiş çok irak, / Üteĝol'u Ütek'e / Karmış Kayın eteĝine.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 574).

Velit - Velit

Velit, Heybulla rayonunda yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 410). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Membettëñ Alsıvbike isëmlë kıızı - Hultasta, Aķsabike - Velitte, Miñlëbike, Navruz - Böryen Şeherĝeli ulında bulĝandar. [Membet'in Alsıvbike adlı kızı

Hultas'ta, Aksabike Velit'te, Minlebike, Navuruz (Nevruz) Böryen Şehergeli oğlunda evliyidiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 410).

Yentüre - Cantüre

Yentüre, Orsk ilçesine bağlı bir köy olup günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 501). Tülle Membet destanında şöyle geçmektedir:

Fatima Yentüre Rehimyen nikağında ině... [Fatima Cantüre Rehimyen nikâhındaydı...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 501).

Yërenağaç - Yirenağaç

Yërenağaç, Heybulla rayonundaki Yulbarıs köyüdür (Süleymanov ve öte., 2014c: 431). Tülle Membet destanında geçer:

Safiyullanıñ Seleğëtdin, Möhemedfeleğ - uğıldarı, kıızı - Yuldıbay Möhemmed mulla nikağında. İkënsë kıızı Yërenağasta, ösönsö kıızı Yuldıbayzan kaytıp, Lotfulla nikağında. [Sefiyullah'ın Selahattin, Möhemedfeleğ oğulları, kıızı Yuldıbay Möhemmed Molla nikâhında. İkinci kıızı Yirenağaç'ta, üçüncü kıızı Yuldıbay'dan geri dönüp, Lütfullah nikâhında.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 435).

Yomaş - Yomaş

Yomaş, 17. yüzyıl sonunda tarhanlık nişan belgesi almış Böryen vilayeti Başkurt'u Yomaş mollarının temelini attığı köydür. Günümüzde Baymak rayonundadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 397). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bër kıızı Böryen Yomaş Ehmetsafa mullala buldı. [Bir kıızı Böryen Yomaş Ahmetsafa Molla'da oldu.] (Süleymanov ve öte., 2014c: 488).

Yuldıbay - Yuldıbay

Yuldıbay, Başkurdistan'ın Yılayır rayonunda yer alan bir köydür (yandex.com.tr/harita - 2). Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Bişensě - Hetire isěmlě kızı Yuldıbay Kelimulla nikaında vafat. [Beşinci, Hetire adlı kızını Yuldıbay Kelimullah nikâhında vefat.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 450).

Yulık - Yulık

Destan metinlerinde en sık karşılaşılan yerleşimlerden biri olan Yulık, Baymak rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 405). Tülle Membet destanında genellikle dinî eğitim alınan bir köy olarak geçer:

Ġimažetdin bin Aralbay Yulık Ełmet ħezretten uķıp, Membette imam bulıp, meň higěz yöz ... yilda vafat. [İmadettin bin Aralbay Yulık Ahmet Hazret'te bilim alıp, Membet'te imam olup, bin sekiz yüz ... yılda vefat etmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Saziķ Yulıkta şekert bulğan yěreñen Kıpşak Ġeliyěhmet bayzıñ kızın alıp, şunan tuyğa barzıķ. [Sadık Yulık'ta şakirt iken Kıpçak Ali Ahmet Bay'ın kızıyla evlenip oraya düğüne gittik.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 442).

1.2. Başkurt Destanlarındaki Orpedyonimler (Yaylaadları)

Babuğan - Babugan

Babuğan, Kırım'da bir dağ sırtıdır (Suleymanov ve öte., 2014c: 245). İlevkey menen Morażım destanında şu şekilde geçmektedir:

... / Babuğan tigen yeylevze, / Seleĥi men yav asıp, / Şunda yavın kaķşatķas, / Seleĥi kaşıp Saġutķa, / Hırınışıp biklenges, / Morażım kırañ yahanı; / ... [... / Babugan adlı yaylada, / Selahi ile çatışıp, / Orada ordusunu çökertince, / Selahi kaçıp Sagut'a, / Sığınarak kaleye kapanınca, / Muradım hücum etti; / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 245).

Evěş Külě Yeylevě - Eviş Gölü Yaylası

Evěş külě yeylevě, Mahmut Sesen destanında şu şekilde geçmektedir:

Běr bayzıñ ikě kızı, Meĥmüt isěmlě běr ulı bulğan. Evěş külě yeylevěnde tivğan, Yav külě yeylevěnde üsken. [Bir bayın iki kızını, Mahmut adlı bir oğlunu olmuş. Eviş Gölü Yaylası'nda doğmuş, Yav Gölü Yaylası'nda büyümüş.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 279).

Ozon Kül - Uzungöl

Ozon kül, Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Rus kilmešten älgerě bėzzěň avıldar Seske kül, Harıbay mujıgı urınında yeylegen, Urta Maқан, Ozon kül, hežėrgě Tamak, İskě haһul urınında yeylegen. [Rus gelmeden önce bizim köyler Seske Gölü, şimdiki Sarıbay'daki Rus köylüsünün yerinde yaylamış, Orta Makaan, Uzungöl, şimdiki Tamak, eski Hohol yerinde yaylamış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 518).

Urta Maқан Yeylevė - Orta Makaan Yaylası

Urta Maқан Tülle Membet adlı destanda Membet soyundan gelen Binbaşı İ sengol hakkında bilgi verilirken geçmektedir:

Şunan, kiske kötöv kaytkas salıvğa kötövzen bėr teke totop alırga kuştı. Ul tekene le huyıp aşap, ırtın zavodtan kaytıp, ölken Maқаңa kilėp, “Ay, bala, ana ultırған зур ақ öy Kėnzefer olatañdıñ öyö”, - tip, mine povozkanan töşöröp, üzě Urta Maқан yeylevėne gėvlep kittě...” [Sonra, akşamleyin sürüler dönünce, sürüden kesmek için bir koyun yakalamamı istedi. O tekeyi de kesip, pişirip yiyip, ertesi sabah fabrikadan dönüp, büyük Makaan'a gelip “Ey oğlum, şuradaki büyük beyaz ev Kenzefer dedenin evi.” diye, beni faytondan indirip, kendisi Orta Makaan yaylasına hızlıca at koşturup gitti...”] (Suleymanov ve öte., 2014c: 476).

Yav Külė Yeylevė - Yav Gölü Yaylası

Yav külė yeylevė, Mahmut Sesen destanında şu şekilde geçmektedir:

Bėr bayzıñ ikě kızı, Meһmüt isėmlė bėr ulı bulған. Evěş külė yeylevėnde tıvған, Yav külė yeylevėnde üsken. [Bir bayın iki kızı, Mahmut adlı bir oğlı olmuş. Eviş Gölü Yaylası'nda doğmuş, Yav Gölü Yaylası'nda büyümüş.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 279).

1.3. Başkurt Destanlarındaki Astionimler (Şehiradları)

Ak Mesėt - Akmescit

Ak mesėt, 1784 yılından itibaren Kırım'ın hükümet merkezi olan şehirdir. Ruslar tarafından Simferopol adıyla anılır (Togan, 1978: 270). Tülle

Membet ve Perovskiy Yeylevë adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Tülle Membet destanında bir savaş vesilesiyle adı geçmektedir:

Allayar bin Ğebdëlnafık Yulık, Ğargalı Ğemmet Ğezretten uķıp, Ğeskerlëkke alınıp, erme Ğızıl sekmen Ğezmetterënde yöröp, Ğorunjıy bulıp, Aķ mesët huĞışına barırĞa teĞeyën itëlges, urınuna Habır avılı Vekeyžë şul zamanda ös yöz humlık bër kızıl turı yurĞa at birëp yallap (üzë) ĞalĞan. [Allahyar bin Abdülnafık, Yulık, Kargalı Hammat Hazret'te bilim alıp, askerliğe alınıp, Kızıl ceket ordu askerliğinde görev yapıp, astsubay olup, Akmescit Savaşı'na gitmeye tayin edilince, yerine Habır köyü Bekey'i o zamanda üç yüz ruble bir kızıl doru at verip yerine gönderip kendisi kalmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 453-454).

Aķtaş - Aktaş

Aķtaş, Aķtaş Ğan ve Sura Batır destanlarında geçen bir şehirdir. Aktaş Han destanında Aktaş'ın eskiden var olan bir şehir olduğu söylenmekte, konumuyla ilgili bilgi verilmektedir:

AĞizëlde Aķtaş tavzarı bar bit. Elle Ğayzan aĞarıp matur bulıp kürënëp yatalar. E İzël şul tirele Ğotoronop aĞa. Haldı Ğël gene tëke yarzarına Ğayıra.

Boron şul Aķtaş tavzarında Aķtaş tigen matur bër Ğala bulĞan, ti torĞaynı ul. [Akidil'de Aktaş DaĞları vardır ya. Ta uzaklardan beyaz olup güzel olup görünmekte. İdil ise bu civarda çok hırçın akar. Salı hep dik yarlarına çevirir.

Eskiden o Aktaş DaĞlarında Aktaş adlı ihtişamlı bir şehir varmış, diye anlatırdı o.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 55).

Sura Batır'ın Rus saldırılarına maruz kalan Kazan şehrine gitmek üzere baba ve annesiyle konuştuĞu esnada Aktaş adı geçmektedir:

Ey esem, ey esem, / Havlık tëlöp Ğal, esem, / Aķtaş bëyën ültërzëk, / Kitmeş Ğurlık kiltërzëk. / Ğazan tigen il bar, tip, / Baştı taşlar yër bar, tip, / Şunda yulĞa sıkmaĞsım, / Fatihandı bir, esem. [Ey annem, ey annem, / Sağlık dileyip kal, annem, / Aktaş beyini öldürdük, / Gitmez horluk getirdik. / Kazan adlı bir il var, diye, / Başı atacak yer var, diye, / Oraya yola çıkmak üzereyim, / Fatiha'nı ver, annem.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 81).

Akyar - Akyar

Akyar, Heybulla rayonunun merkez kasabasıdır (Suleymanov ve öte., 2014c: 417). Tülle Membet ve Kinyekey destanlarında adı geçmektedir. Tülle Membet destanında en sık karşılaşılan yerleşimlerden biridir:

İrimburzan Grjanaviski gubėrnator Akyarğa ھاlıktı yıyıp, yėr ۆlsetėvge hem balalarzı urıssa ۆkıtıvğa prıgovor horağanda ھاlık prıgovor birmeges, gubėrnator Gümer türege:

-ھاlıkтан prıgovor birzėrtmevsė hin ikenhėn, mižalıñdan (vazifağa ھاokıqtan) ھاaldırırмін, - tigende:

-Ana tora ھاlık, birhe al prıgovor, me, levazımdı mıyınıña tümer itėp taq, - tip, mižalın birėp, - alhañ, minėñ mižalımdı alırhuñ, beğėtėmdė almaşhuñ, - tip mižalın bire. [Orenburg'dan Vali Garjanavski Akyar'a halkı toplayıp, toprak ölçmeye ve çocukları Rusçaya okutmaya onay istediğinde, halk onay vermeyince vali başkan Gümer'e:

-Halktan onay verdirtmeyen senmişsin, madalyasız (vazife hakkında) bırakırım, dediğinde:

-Önünüzde halk durur, verse al onayı, al, levazımı boynuna tümsek olarak tak, diye madalyasını verip, alırsan, benim madalyamı alırsın, bahtımı alamazsın, diye madalyasını verir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 439).

Arzrum - Erzurum

Arzrum, Türkiye'nin kuzeydoğusunda bulunan Erzurum şehridir. Tülle Membet destanında bir Türk-Rus savaşının konu edildiği esnada geçmektedir. Membet'in soyundan gelen 1871 yılında ilk kez askere alınan Kemaletdin adlı kişi Rusya namına bu savaşta yer almıştır.⁷ Söz konusu kişi aynı zamanda Bikit toprağını Ukraynalılara satan kişidir. Bunlara rağmen

⁷ Destan metnine ait dipnotta söz konusu savaşın 1828-1829 Türk-Rus savaşı olduğu söylenmektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 436). Ancak destan metninde Kemaletdin'in askere alındığı ilk 1871 olarak geçmektedir. Gerek 1871 yılına yakın olması gerekse de sonrasında yapılan Edirne Mütarekesi'nde Erzurum'un Ruslara bırakılması maddesinin bulunması sebebiyle savaşın 1877 yılındaki 93 Harbi olması mümkündür (Aydın, 1994: 498-499).

destan metninde kendisinden övgüyle söz edilmektedir.⁸ (Arzrum destanda şu şekilde yer almaktadır:

Kamalətdin 1871 yıldar tevgə həzmetke alınıp, török huğışında Arzrumdı Reseyge alıp birəvsə. [Kemalettin 1871 yılında ilk olarak askerliğe alınıp Türk Savaşı'nda Erzurum'u Rusya'ya kazandıranlardan biri.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Baymaq - Baymak

Baymaq, Başkurdistan'da yer alan bir şehirdir (Yiğit, 2002: 90). Baymak rayonunda yer alır. Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Qotloehmet Urazayza kafirenen mosolman bulğan qatını mēnen Enver isēmēnde yeş kene uğlı mēnen Baymaqta həzmet ite. [Kutluahmet Urazay'da kafirlikten Müslüman olan hanımı ile Enver isminde gencecik oğlu ile Baymak'da görev yapar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 434).

Bělüs Şherě - Bilüs Şehri

Bělüs şherě, Kıssayı Yosof adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Unan Bělüs şherěne karvan kěrzě, / Şeher halkı barıhı la kafir ině, / Yosofoñ maturlıgın ular kürzě - / Hemmehě bil helge tañ qalır imde. [Sonra Bilüs şehrine kervan girdi, / Şehir halkı hepsi de kafir idi, / Yusuf'un güzelliğini onlar gördü, / Hepsi de bu hale büyülenir imdi.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 321).

Beyan Şherě - Beyan Şehri

Beyan şherě, Kıssayı Yosof adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Ular tağı Beyan şherěne kěrzě, / Halık Yosofoñ yöz kürkəmləgən kürzě, / Kayhı bėrev Yosofka tere birze, / Ular şul terėge tabınalar imde. [Onlar bir de Beyan şehrine girdi, / Halk Yusuf'un yüz görkemliğini gördü, / Bazı kimseler Yusuf'a haç verdi, / Onlar o haça tapınırlar imdi.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 321).

⁸ bk. Bikət

Boğara - Buhara

Boğara, Maveraünnehir’de tarihî bir şehirdir. Günümüze Özbekistan sınırları içerisinde yer almaktadır (Şeşen, 1992: 363). Ebërey Batır mënen Albirmes, Alasabır, Kuzıykürpes, Aqhaq Timer ve Tülle Membet adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Destanlarda Boğarayı Şerëk, Boğarayı şerif şekillerinde de adlandırılan Boğara, Aqhaq Timer adlı destanda Timur’un seferleri vesilesiyle geçmektedir:

Andin huñ hezret Mir Timër oroşmadı, veğde itmegen (1: irëşmegen) öçön çirëvë bërlen kayttılar. Kaytıp Boğara şherëne barırğa yüneldëler. [Ondan sonra Hazret Mir Timur vuruşmadı, vade olmadığı (1: erişmediği) için ordusu ile geri döndüler. Dönüp Buhara şehrine gitmeye yol tuttular.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 142).

Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Fethulla sovëtka gesker bulıp Boğarayı Şerëk tarafında basmaç, bandit, dëzërtirzar huğışında yöröp, yanı gına kilëp, donya kötem tip tora. [Fethullah Sovyet askeri olup Buhara-yi Şark tarafında basmaç, haydut, kaçkınlara karşı savaşlarda dolaşıp daha yeni dönüp hayatını düzene koymak üzere.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 456).

Bolğar Şherë - Bulgar Şehri

Bolğar şherë, Bulgarların Kama ile İdil’in birleştiği yerden 100 kilometre kadar güneyde İdil’in sol sahilinden altı kilometre kadar doğuda yer alan merkez şehridir (Kurat, 1972: 113). 9-12. yüzyıllarda Doğu Avrupa’nın en önemli ticaret merkezidir. Şehir Bolğar şeklinde de karşımıza çıkan Bolğar şherë, Timur’un seferleri vesilesiyle Aqhaq Timer destanında geçmektedir:

Andin huñ yine Bolğar şherëne kilërge yarağlandı. Küp-küp katırğalar (1: kemeler) bërlen Bolğar şherën alırğa kilërge kemege mëndë. [Ondan sonra yine Bulgar şehrine gelmeye hazırlandı. Çok çok kadırgalar (1: gemiler) ile Bulgar şehrinin almak için gelmek üzere gemiye bindi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 136).

Brahim - Brahim

Brahim, Volga-Kama Bulgarları veya Moğollar tarafından inşa edilip, sonradan harap edilmiştir (Suleymanov ve öte., 2014b: 141). Zöhre mēnen Aldar adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Üžēmdēñ tılsım kōzretēm mēnen alış yērzerzen ħalıktarzi yıyıp kiltērges, oluğ bēr ħala haldırıp, unı üz isēmēm mēnen Braħim tip atanım. [Tılsım kudretimle uzak yerlerden halkları toplayıp getirdikten sonra büyük bir şehir inşa ettirip, onu kendi ismimle Brahim diye adlandırdım.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 141).

Büler Şehir - Büler Şehri

Büler şehir, Bulgar şehirlerinden biridir. Bulgarların Bulgar şehrinde önceki merkez şehridir (Kurat: 1972, 113-114). Büler şehir, Akhak Timur destanında Timur'un seferlerinin anlatıldığı esnada karşımıza çıkmaktadır:

Andin suñ Akşak Timēr şehir Bolğarnı vayran kılıp, ħarap kılğandin suñ, Büler řehirēne kilde. [Ondan sonra Aksak Timur şehir Bulgar'ı virane kılıp, harap kıldıktan sonra, Büler şehrine geldi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 137).

Bürėbay - Bürıbay

Tülle Membet destanında karşımıza çıkan ve destanda köy olarak da geçen Bürėbay, Heybulla rayonunda bir işçi kasabasıdır (Suleymanov ve öte., 2014c: 431).

Destanda adı sık geçen yerleşimlendendir:

Ĥeyėrnisa yēngey ikē-ös yıldar torop vafat bulğas, Bürėbay Ĥeyzer möezindēñ Sabira isēmlē kızına nikaħlanıp, Ĥemze, Ĥotlomōħemet, Ĥebdēlħak, Meħmüze, Meftüħa, Saziħa - balaları. [Heyernisa yenge iki üç yıl durup vefat edince, Bürıbay Haydar müezzinin⁹ Sabira adlı kızıyla nikâh yapmıştır, Hamza, Kotlomöhemet, Abdülhak, Mahmude, Meftuha, Sadıka çocuklarıdır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 441).

⁹ Tülle Membet destanında sık sık kişi isimlerinin önüne bir yerleşim yeri adının yalın biçimde getirilmesiyle kişilerin ikametleri bildirilmiştir. Burada da Haydar Müezzin'in adından önceki Bürıbay bir yerleşim yerinin ismidir.

Çirçik - Çirçik

Çirçik, Özbekistan'da Taşkent yakınındaki Çirçig şehridir (Suleymanov ve öte., 2014c: 366). Yalık Bey, Qarماسan Bey mēnen Sermesen destanında ve adının Sersek şeklinde geçtiği Huñğı Hartay adlı destanda kılıcının ünü ile anılmaktadır:

Aşıl taştar habın Çirçik / Kılısınıñ / Bižep tora bına şulay, / Tılsımmı ni!

[Asıl taşlar sapını Çirçik / Kılıcının / Süsleyip durur işte böyle, / Tılsım sanki!] (Suleymanov ve öte., 2014c: 329).

Sersek oştaları kılıs habına kuyğan ijav hımağ kına bulıp, Yētēgen yondož yımılday. [Sersek ustalarının kılıç sapına koydukları akik taşları gibi yıldızlar ışıltı ışıltı parlıyor.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 366).

Dērbēnt - Derbent

Hazar Denizi'nin batı sahilinde bulunan bir şehirdir (Barthold, 1979a: 532). Aktaş Han destanında Deşt ilinden gelmiş bir kişiden söz edilirken geçer:

Bıl Ağtaş han, jeng kılıp, Taktaştı kıvalanı. Unan ēlēk ser gēsker inē, han buldı. Taktaştı Ferēhzade Deşt alıp kaşıp, bıl Dērbēntta bēr uta başındağı Kahhan (Kağan) isēmlē kelgege kuyıp, Ağtaştan hēlas itte. [Bu Ağtaş han cen kılıp, Taktaş'ı kovaladı. Mukaddem ser-i asker idi, han oldu. Taktaş'ı Ferehzade Deşt alıp kaçıp, bu *Derbent*'te bir oda başındaki Kahhan (Kağan) isimli bir kaleye koyup, Aktaş'tan halas etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 59).

Gurus Şeherē - Gurus Şehri

Gurus şeherē Kıssayı Yosof adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Unınsı kōn Gurus şeherēne kērzē, / Ul şeher halkı bōtehe yēn-berēy inē, / Yosof, niheyet, ularzıñ yōzōn kūrzē, - / Her bēřhē Yosoftan kūrklērek imde. [Onuncu gün *Gurus şehrine* girdi, / O şehir halkı hepsi cin, peri idi. / Yusuf, nihayet, onların yüzünü gördü, / Her birisi Yusuf'tan daha görkemli imdi (Suleymanov ve öte., 2014b: 324).

Ĥajitarĥan - Hacitarĥan

Ĥajitarĥan, İdil Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bulunan bugünkü Astrahan şehridir (Arat, 1978: 682). Aĥĥaĥ Timer ve Ėaysa Ulı Emet destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Aĥĥaĥ Timēr'de şu şekilde geçmektedir:

Andin uzıp, yöröp, Ĥajitarĥan Őherēne kilde. Oroşop toĥoŐop Ĥajitarĥannı hem aldı, baĥtırdı. Anda biş-altı yıl tordı. [Oradan geçip, dolaşıp, Hacitarĥan Őhrine geldi. Vuruşup dövüşüp Hacitarĥan'ı da aldı boyundurdu. Orada beş altı yıl durdu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 136).

HarıkamıŐ - SarıkamıŐ

HarıkamıŐ, Türkiye'nin doğu sınırında bulunan Kars iline bağlı bir ilçe ve bu ilçenin merkezini oluşturan bir Şehirdir. Membet soyundan Sibeğetulla'nın Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusuyla beraber SarıkamıŐ'ta savaŐması vesilesiyle Tülle Membet destanında geçer:

Sibeğetulla Török HarıkamıŐ huğıştarında yöröp ĥayĥanda Mönire isēmlē bēr török ĥızı alıp, ikē gene yıl toręas vafat buldı. [Sibeğetullah Türk SarıkamıŐ savaŐlarında savaşıp döndüğünde Münire adlı Türk kızı getirip, o zavallı sadece iki yıl yaşayıp vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 456).

Ĥıtay Őherē - Ĥıtay Şehri

Ĥıtay Őherē, Sıngızname'de karşımıza çıkmaktadır. Ĥıtay Őherē ifadesiyle Çin'deki bir Şehir ya da Çin'in bütünü kastedilmiş olabilir. İfadenin sonundaki Şehir kelimesinden bu toponimi, oykonimler bölümünde almayı uygun gördük. Ĥıtay aynı destanda yalın biçimde de kullanılmaktadır. Yine aynı destanda bu yer adı Ĥıtay Şeklinde de geçmektedir. Günümüzde Ruslar Çin'e "Kitay", Orta Asya Türkleri ise "Kıtay" veya "Ĥıtay" demektedirler (İnayet, 2007: 1179). Yine Moğollar ve bazı Müslümanlar Çin için bu ismi kullanmaktadır (Barthold, 2004: 87). Ĥıtay Őherē destanda şu şekilde geçmektedir:

-Bēzlernē sorarsan, Ĥıtay (1, 2: Katay) Őherēndin posop (1, 2: bosop) kilemēz (1: kilebēzdēr), - tideler. [-Bizleri sorarsan, Ĥıtay (1, 2: Katay)

şehrinden kaçıp (1, 2: bosop) gelmekteyiz (1: geliyoruzdur) dediler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 76).

Hindostan Şeherë - Hindistan Şehri

Hindostan şeherë¹⁰ ifadesiyle Delhi'nin kastedildiğini düşünüyoruz. Hindostan şeherë, Aqhaq Timer destanında Timur'un seferleri vasıtasıyla karşımıza çıkmaktadır:

Hindostan şeherëne barıp, Hindostan şeherën saqlap yattılar. Uzğan-barğan satuçılarnı, aslamçalarnı bastılar, malların alır irdeler. Olo karaqçılıq kıldılar. Azğan-tuzğan, ata-anadin (1: ata-anadan) bizgen uğanlar, baydan çıkkan kollar aña jiyıldılar, kuşıldılar. Her këm irse tuştin (1: tuştan) kilëp kuşılsa, aña layıq alaylar bire başladılar. Bazar kilenlernë, satuçılarnı kırdılar. Bër-ikë-öç kësë buldılar. Uzğan-barğannı talar irdeler. Yul kilesë kisëldë, karvan halkı yörömes buldılar.

Anda Hindostan padişahı Jaday hanga heber töştë (1: döştë): “Yulnı karaq saqlaydır, kësëne yörötmeydër”, - tip. [Hindistan şehrine varıp, Hindistan şehri pusuya alıp yattılar. Geçen giden satıcıları, tüccarları bastılar, mallarını alır idiler. Büyük soygunculuk kıldılar. Azmış, tozmuş, atadan anadan (1: ata anadan) bezmiş oğlanlar, baydan giden kullar onun yanında toplandılar, katıldılar. Her kimse dışarıdan (1: dıştan) gelip katılrsa, ona layık alaylar vermeye başladılar. Pazara gelenleri, satıcıları öldürdüler. Kul köleyi yoldaş ettiler. Bir, iki, üç kişi oldular. Geleni geçeni yağmalar idiler. Yol gelişi kesildi, kervan halkı yola çıkmaz oldu.

¹⁰ Timur, 1398 yılında gerçekleştirdiği Hindistan seferinde Semerkant'tan hareket ederek Delhi'ye gelmiş ve burada büyük bir yağma gerçekleştirmiştir. Timur bu seferi esnasında Çağatay Han'la karşılaşmış olamaz. Çağatay Han'ın ölüm tarihi 1241'dir. (Yuvalı, 1993: 176). Timur, Tuğluklu Hükümdarı II. Mahmud Nâsiruddin Han ile karşı karşıya gelmiş ve onu Delhi yakınlarında mağlup etmiştir (Aka, 2012:174). Destan bazı farklılıklarla da olsa bu tarihî vakayı yansıtıyor olmalı.

O zaman Hindistan padişahı Çağatay Han'a haber geldi (1: düştü): “Yolu eşkıya koruyordur, insanları geçirmiyordur.” diye.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 132).

Höbe - Hıva

Höbe, günümüzde Özbekistan'da yer alan bir Hive şehridir (Suleymanov ve öte., 2014b: 570). Ebërey Batır mënen Albirmes adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Höbenen tış, Boğara yağınan kilgen kupëtstar hayvandıñ muyınına asıl-asıl yëbek tavarzar kiltëřp ëleler iken. [Hıva dışında, Buhara taraflarından da gelen tüccarlar hayvanın boynuna değerli ipek kumaşlar getirip sarmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 570).

İrimbur - Orenburg

İrimbur, günümüzde Başkurdistan sınırları dışında, Orenburg oblastında bulunan Orenburg şehridir. Destan metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan İrimbur; Ebërey Batır mënen Albirmes, Alasabır, Ebrey Batır, İlevkey, Keyley, Yayık Batırzar, Tülle Membet, Perovskiy Yeylevë adlı destanlarda geçmektedir. Ebërey Batır mënen Albirmes destanında çarın tahta çıkması üzerine İrimbur'da meclis düzenlenir:

Bër meldë, sağ koronovanya vaqıtında, batşa teğëtke ultırğan sağta inde, bëžžëñse, İrimburza bik zur bër yıyın korola. [Bir gün, “koronovanya döneminde, bizim arın tahta çıktığı dönemde, Orenburg'da pek büyük bir meclis düzenlenir.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 567).

Ebërey Batır'da İrimbur şu şekilde geçmektedir:

Ĝëñëral-adyutant Përovskiy, İrimburğa teğeyënlenëp ëşke kilges, başqorttarzıñ horavın işepke alıp, kunakğana - Karvanharay tözetërge karar ite. [General yaver Perovskiy, Orenburg'a tayin edilip göreve başlayınca, Başkurtların isteğini dikkate alıp, konukhane ve kervansaray inşa etmeye karar veriyor.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 587).

Tülle Membet destanında, Membet'in mallı mülklü bir hayat sürmesi İştıkların hoşuna gitmez ve Membet'e cefa çektirmeye başlarlar. Bunun

üzerine Membet bir başka yerden toprak almak üzere çara bağlılığını bildirmek üzere yola koyulur:

Qazaqtar ös köñ kıvıp taba almay qayıqtandan huñ Membet garzan sıǵıp, Yayıqqa yētehēñ, tip döyenēñ başın tarta birēp, Yayıqtı ütēp, hežērgē Membet avılınıñ ultırǵan urınında “Birēlē kül aralı” tigen aǵaslıq arahına kilēp quna la: “Balalar, aslan köndöz ut yaqmaǵız, tōnde gene yaǵırhıǵız”, - tip, üzē kuş attarına mēñēp, “Bıl iştekter miñe tınıslıq birmeś, Aq batşaǵa qol bulıp, yēr alayım”, - tip, Irımburǵa barıp, gubērnatorǵa kērēp: “Ay, gubērnator, min üzēm qazaqmın, Aq batşaǵa qol bulıp tēlegen urından yēr alayım tip kildēm”, - tiges, gubērnator bik yaqşı qabul itēp, tēlegen urından yēr alırǵa ēt tirēhēne yazıp, möhörön basıp, qulına şahadatname (tanıtma) qaǵızın bire. [Kazaklar üç gün kovalayıp da bulamayıp döndükten sonra Membet çukurdan çıkıp, Yayık’a ulaşırsın, diye devesinin başını çekerek, Yayık’ı geçip, şimdiki Membet Köyü’nün bulunduğu yerdeki “Perili göl aralı” diyen aǵaçlık arasına gelip konaklar da: “Çocuklar, asla gündüz ateş yakmayınız, tek gece yakarsınız.” diye, kendisi çift atına atlayıp, “Bu İştekler bana huzur vermez, Ak padişaha kul olup, toprak alayım.” diye, Orenburg’a gidip, valiye girip: “Ey vali, ben kendim Kazak’ım, Ak padişaha kul olup, dilediğim yerden toprak alayım diye geldim.” deyince, vali çok iyi kabul ederek, dilediği yerden toprak almaya köpek derisine yazıp, mührünü basıp, eline şahadetname (tanıtma) kaǵdını verir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 399).

Perovskiye Yeylevē adlı destanda Başkurtlar, General Perovski’ye Irımbur’dan mektup taşıyıp onun övgüsünü kazanırlar:

Irımbur - yeylev arahı / Yöz yēǵērmē saqırım, / Yöz yēǵērmē saqırım. / Saqırım hayın atlı başqort / Hattar ilte saptırıp, av, / Hattar ilte saptırıp. / Quldan-qulǵa küse-küse, / Irımbur yete hattar, / Eylenēp kile hattar. / Hay, yanaral kıvana huñ; / “Molodēts, - ti, - başqorttar, av, / Molodēts, - ti, - başqorttar!” [Orenburg, yayla arası / Yüz yirmi kilometre, / Yüz yirmi kilometre. / Her kilometrede atlı Başkurt / Mektuplar iletir koşturup, ey, / Mektuplar iletir koşturup. / Elden ele geçe geçe, / Orenburg’a ulaşır mektuplar, / Oradan gelir mektuplar. / Hey, general sevinir ki; / Aferin, der, Başkurtlar, ey, / Aferin, der, Başkurtlar!] (Suleymanov ve öte., 2014d: 236).

İstambul Şeherě - İstanbul Şehri

İstambul şeherě, Dođu Roma ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik yapmış, tarihî öneme sahip İstanbul'dur. İstanbul günümüzde Türkiye'nin nüfus bakımından en büyük şehri ve en önemli sanayi, ticaret, turizm, kültür, eğitim merkezidir. Aķhaķ Timer destanında geçmektedir:

Hezret Mir Timěr ũze leşkere bėrlen İstambul şeherěň alırğa yarađlandı.

[Hazret Mir Timur, kendi ordusu ile İstanbul şehrini almaya karar kıldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 76).

Ķalbak Ķalahı - Kalbak Şehri

Ķalbak, Orenburg vilayetinde yer alan bir kasabadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 422). Tülle Membet destanında şöyle geçmektedir:

Allağol yeş vaķıtında Ķalbak Ķalahında eş eşlegen. [Allağol gençken

Kalbak şehrinde çalışmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 422).

Ķazan - Kazan

Günümüzde Tataristan'ın başkenti olan Kazan, aynı zamanda 1437-1556 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde İdil-Ural sahasında hüküm süren Kazan Hanlığı'na ismini vermiştir (Türkođlu, 2002: 136). Tülle Membet, Teteges Bey, Ķazanfari (Ķenzefer) Bėy Zamanı - İke Kilmet Nizağı, Yėk Mergen, Sura Batır, Aķay Yavı, Yulay menen Salavat adlı destanlarda karşıımıza çıkmaktadır. Kazan şeherě ve Kazan kalahı olarak da destanlarda yer alır. Teteges Bey destanında Rusların Kazan'ı işgali konu edilmektedir:

Tetegeç bėy bulđan[đin] suň, tarih tukız yöz ille tukızda, sıçan yılında geķebrebněň ikěńçė kőnėnde Ķazan şeherěn urıs aldı. [Teteges, bey olduktan sonra, tarih dokuz yüz elli dokuzda, Sıçan yılında Gekebrebin ikinci gününde Kazan şehrini Rus işgal etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 70).

Ķazanfari (Ķenzefer) Bėy Zamanı - İke Kilmet Nizağı adlı destanda Kazan yine Rus işgali vesilesiyle geçmektedir:

Andin Ķazannı Kalita İvan aldı. Andan suň reħimlė badişahķa baķtılar.

Tukız yöz altmış bėrde irdė, sıçan yılı irdė. Ķazannı urıs aldı. [Sonra Kazan'ı Kalita İvan aldı. Ondan sonra merhametli padişaha boyun eğdiler. Dokuz yüz

altmış birde idi, Sıçan yılıydı. Kazan'ı Rus aldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 578).

Yëk Mergen destanında Yek, batıdaki Başkurtları Kazan hanına vergi ödemekten kurtarır:

Ul vaqıttarza könbayışıdağı başkorttar Qazan hanına “dan” tüleyzer inë. Yëk şul başkorttarzi kul astına yızı la Qazan hanına dan tülevzen tuqtattı. [O zamanlarda batıdaki Başkurtlar Kazan hanına “dan” (vergi, haraç) ödüyorlardı. Yek, o Başkurtları kanadının altına topladı da Kazan hanına vergi ödemekten durdurdu.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 70).

Sura Batır destanında Sura, Rus hücumuna uğrayan Kazan'a yardıma koyulur:

Bıl zaman Qazan qalahına urıs Aq batşa geskerë höjümm itken yavlı vaqıttar iken. Sura batır Qazandı haqlaşırğa yavğa kitërge yıyına. [Bu zamanda Kazan şehrine Rus (Ak) Çar ordusunun hücum ettiği savaşlı zamanlar imiş. Sura Batır, Kazan'ı korumada eşlik etmeye, savaşa gitmeye hazırlanır.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 80-81).

Akay Yavı adlı destanda Kazan Çuvaşları ve daha başka halklar Rus zulmü karşısında Başkurtlara sığınır:

Qazan sıvaştarı, sirmëşter, mordva hem urjum halıqtarı, urıstar izëvëne tüze almayınsa, başkorttarğa kilëp hıyınır hem qotolor buldı. [Kazan Çuvaşları, Çirmeşler, Mordova ve Urcum halkları Rusların zulüm etmesine dayanamayıp, Başkurtlara gelip sığınır ve kurtulur oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 136).

Aynı destanda Kazan Çuvaşları at hırsızı olarak gösterilmektedir:

Bër hüž mënen eytkende, eş şunda - Küsëmbet ülgenden huñ bik yılğır karaqtar Akayzın yılkıların urlay. Uğrılar Qazan sıvaştarı bula. [Başka bir deyişle, iş şunda, Küsembet öldükten sonra çok uyanık at hırsızları, Akay'ın yilkılarını çalar. Hırsızlar Kazan Çuvaşlarıdır.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 137).

Bu destanda Kazan ayrıca çeşitli toplulukların Başkurtlar aleyhine faaliyetlerinin anlatıldığı kısımlarda geçmektedir. Müslümanlar düşmana karşı çıkma kararı alırken bazıları korkup savaştan kaçmış, Rus muhbiri olmuşlardır:

Bılar arahında Kazan tatarzarı, urjumdar, sirměşter bar ině. Bılar üzzerěne yaylı melěnde başkorttar arahına yeşeněr buldı. Ular arahında geskerzěň kayza tuplanganın urıstarğa heber itěvsě şımsı-ııyanatsılar buldı. [Bunların arasında Kazan Tatarları, Urcumlar, Çirmeşler vardı. Bunlar kendilerine uygun zamanda Başkurt halkı arasında gizlenir oldu. Onların arasında ordunun nerede toplandığını Ruslara haber verecek ihanetçiler oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 140).

Başkurt savaşçıları korkunç Rus işkencelerine maruz kalırken Kazanlılar ve bazı topluluklar bu durumdan kurtulur:

Kazan kěşelerě, urjumdar, sirměşter yazğa tarttırılmanı. Ular başkorttarzıñ katındarın hem balaların hatıp alıp, üzzereněn yorttarına alıp kitteler. [Kazan insanları, Urcumlar, Çirmeşlere ceza çektirilmedi. Onlar, Başkurların hanımlarını ve çocuklarını satın alıp kendi evlerine götürdüler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 144).

Kızıl Meşet - Kızılmescit

Kızıl Meşet, Kügersen rayonunun merkezi olan Morak kasabasıdır (Suleymanov ve öte., 2014c: 505). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ełmetyazari Irimbur öyezě Kızıl Mesětke 17 sakrım Bikēs avılı Kotlogildě İşemgolovtıñ Hebile isěmlě kızına nikaılangan. [Ahmet yazari Orenburg vilayeti Kızılmescit'e 17 kilometre uzaklıktaki Bikis köyünden Kotlogilde İşemgolov'un Hebile adlı kızıyla evlenmiştir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 505).

Kiyěv Kālahı - Kiev Şehri

Günümüzde Ukrayna'nın başkenti olan Kiev, Tülle Membet destanında Kiyěv kālahı şeklinde geçmektedir:

Nogman bin Mōhemetyer Yulıkta ukıp, biş yıldar atlı hězmette Kiyěv kālahında bulıp kaytıp, Akıyar Seyfětdin bayzıñ Ömmönisa isěmēnde kızına nikaılanıp, yaıqsı, tuı, kına donyala yöröp, ana, Urazayğa küste: “Praşşaytě baka! Nasip bulha, na toy eşbitte kürěşeběz.” [Numan bin Mōhemetyer Yulık'ta eğitim görüp, beş yıl sipahi ordusunda Kiev şehrinde askerlik yapıp

döndükten sonra Akyar Seyfettin Bay'ın Ümmünisa adlı kızıyla nikâhlanıp, çok iyi, varlıklı bir yaşam yaşayıp, işte, Urazay'a taşındı: “Şimdilik elveda! Nasip olursa, öbür dünyada görüşürüz.”] (Suleymanov ve öte., 2014c: 452).

Ƙoddos Şeherë - Kudüs Şehri

Ƙoddos şeherë, Ƙıssayı Yosof'ta karşımıza çıkmaktadır:

*Azaq karvan Ƙoddos şeherëne këržë, / Ƙoddos begë unı töşte kürgen inë,
/ Böte şeher halkına eyten inë: / -Karvan kile, sıgıp karşılağız imde!* [Sonra kervan Kudüs şeherine girdi, / Kudüs beyi onu düşünde görmüş idi, / Bütün şehir halkına demiş idi: / “Kervan gelir, çıkıp karşılayın imdi!”] (Suleymanov ve öte., 2014b: 321).

Maverdi Ƙalahı - Maverdi Şehri

Maverdi Ƙalahı, Aqtaş Han destanında şu şekilde geçmektedir:

*Bıl Zölkerneyën tarihinde eyte: şah Yavgir Maverdige Deşt yortonan
kilëp, Maverdi Ƙalahın kılıs mënen alıp, 140 yıl unda buldı.* [Bu Zülkarneyn tarihinde denir ki, Şah Yavgir Maverdi'ye Deşt yurdundan gelip, Maverdi şeherini kılıç ile alıp 140 yıl orada oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 59).

Mekke - Mekke

Günümüzde Suudi Arabistan sınırlarında yer alan, Arap Yarımadası'nın batısında bulunan Mekke, Ƙıssayı Yosof ve Ƙara At destanında yer almaktadır. Kara At destanında Karasakal Batır'ın kahramanlığı ve dindarlığından ötürü övüldüğü esnada geçmektedir:

*Morat mulla, Ƙarahakalğa Ƙarap [bilay ti]: / -İlden-ilge dan totop /
Kilgen batır ikenhëñ, / Dindë totmaś ağaña / Ƙarşı yavğa sıkkanhıñ. /
Soltangerey atın bar, / Döldöldey Ƙara atka / Ultırırzay hınıñ bar. / Mekkele
le bulğanhıñ, / Bulğanhıñ, haj Ƙılğanhıñ / Beygemberžëñ yulınan / Ƙeğbege
le barganhıñ. [İlden ile şan edinmiş / Gelen batır imişsin, / Dini tutmaz ağana
/ Karşı savaşa çıkmışsın. / Soltangerey diye adım var, / Döldül gibi Kara At'a
/ Yakışır duruşun var. / Mekke'de de olmuş, / Ziyaret etmiş, hac kılmışsın. /
Peygamberin yolundan / Kabe'ye de gitmişsin] (Suleymanov ve öte., 2014d:
187).*

Melte - Malta

Melte, günümüzde Akdeniz’de bir ada devleti olan Malta’dır. Sıngıźname’de bir şehir olarak geçmektedir:

Evel zamanda Aķ dińgeź eĉende Melte digen Őehir bar irdě (1: idě).
[Evvel zamanda Akdeniz içinde Malta adlı bir Şehir var idi (1: idi).]
(Suleymanov ve öte., 2014c: 70).

Meskev - Moskova

Meskev; Mergen mēnen Mayanhılıv, Aķhaķ Timer, Teteges Bey, Kübelek Tilev Batırzarı, Yulay mēnen Salavat, Bayıķ Ayzar Sesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Aķhaķ Timer destanında Şöyle geçmektedir:

Ul ĥezret Aķsaķ Timěr, Büler Őehirēn vayran kılġandin suń, Meskev tarafına (1, 2: tarafıġa) kitte. [O Hazret Aksak Timur, Büler Őehrini virane kıldıktan sonra, Moskova tarafına (1, 2: tarafına) gitti¹¹.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 141).

Teteges Bey destanında Bornak Bey’in vefatından sonra bey olan Teteges, Kazan’ın işgali sonrasında Nogayların bıraktıġı toprakları kendisi ve halkı için Rus çarından ister. KarŐılıġında da halkını Rus çarına vergi ödemeye razı eder:

AltmıŐ ikě yılġa kěrgeç, Aķ běy badiŐahdin kupis kilde. Ben Tetegeĉķě, starosta Aznayġa, Őundin suń İlçěkey Timěr ilen ĶaramıŐķa ĥeber kılıp, yöz sıvsar yasaġın, igsas (?) ilen tartıp, Meskevge badiŐahķa itěp tüleděk. [AltmıŐ iki yılına girince, Ak Bey padiŐahtan bir tüccar geldi. Ben, Teteges’e, muhtar Aznay’a, ondan sonra İlsekey Timer ile KaramıŐ’a haber verip, yüz susar vergisini igsas (?) ile çekip, Moskova’ya padiŐaha götürüp ödedik.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Yulay mēnen Salavat adlı destanda Yulay fabrikatörlere karşı savaŐsa da başarısız olur. Çar tüm ayaklananları affedeceġini söyler:

¹¹ Timur, Toktamış Han üzerine yaptıġı sefer esnasında Moskova yakınlarına kadar ulaŐarak etrafı yağmalamıŐtır (Aka, 2012: 174).

Meskevžėň žur batşahı, böte bolasılarzı yarlıkayım, tip ilge heber taşlağas, bil heberge ıšanıp, barı yıyılıp berge kaytırğa bulğandar. [Moskova'nın büyük çarı, bütün ayaklananları bağışlıyorum, diye ile haber salınca, bu habere inanıp, hepsi toplanıp hep birlikte dönmeye karar vermişler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 204).

Bayık Ayzar Sesen destanında Bayık Sesen dedelerin Beyaz Çar'a ant verdiğini hatırlattıktan sonra Moskova'ya gelen Fransızlara karşı mücadele edilmesi gerektiğini söyler¹²:

Meskevze kupağan şav, tižer, / Kilėp başkan yav, tižer. / Frantsuz bulhın, kėm bulhın, - / Sitten kilgen yat bulır. / Unan ilge qot bulmaş, / Başkan yere ut bulır, / Üžė Sıñğızzay et bulır. / İl sigėne yat başkan, / Kunaq tügėl, yav aşkan. / Meskev bit oran halğan: / “Aq batşaga ant birgen / İrzer mėnhėn at!” - tigen. / Batşa bit hören halğan: / “İldė bastı yat!” - tigen. / Minėn de hüzėm şul bulır: / Ant bozğanga ni bulır? - / ... [Moskova'da kopmuş gürültü, derler, / Gelip basmış düşman, derler, / Fransız olsun, kim olsun, / Dışarıdan gelen yad olur. / Ondan ile kut olmaz, / Bastığı yer ateş olur, / Kendisi Cengiz gibi it olur. / İl sınırına yad ayak basmış, / Konuk değıl, el basmış. / Moskova ki çağrı salmış: / “Beyaz Çar'a ant vermiş / Erler binsin ata!” demiş. / Çar ki çağrı yapmış: / “İli bastı yad!” demiş. / Benim de sözüm odur; / Andı bozana ne olur? / ...] (Suleymanov ve öte., 2014d: 275).

Meymün Şeher - Maymun Şehri

Destan metninin dipnotunda “maymun” ifadesinin “vahşi insanlar” anlamında kullanıldığını öğreniyoruz. Bazı varyantlarda burası “inek ayak, köpek kafalıları ili”, “Dev ve perilerin köyü” şeklinde de geçmektedir (Suleymanov ve öte., 2014b: 438). Bu ifadelerden hareketle buranın hayali

¹² Bayık Sesen, destan metninde Pugaçev, Salavat ve Yulay esir düştükten yıllar sonra yukarıdaki konuşmayı yapıyor. Gerçekte de Pugaçev yakalanmasının ardından 1775 yılında idam edilmiş, daha sonra Salavat ile babası Yulay ömür boyu kürek cezasına çarptırılmışlardır (Taymas, 1977: 94-95). Destan metnindeki savaş 1775 yılından belli bir süre sonra yapılan 1812 Borodino Savaşı olmalıdır. Bu savaşta Başkurtlar, Rusların yanında Fransızlara karşı savaşmışlardır (Baumann, 2002: 578).

bir yer olması mümkündür. Meymün şeher, El-Ğıssa Buzyğğt adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

*Zamandan küp zamandar üttë, tinë, / Darya men ös-dürt aylık kitte, tinë;
/ Bar iken bër ar alda Meymün-şehar, / Hoşayım şuğa dusar itte, tinë.*
[“Zamandan çok zamanlar geçti.” dedi, / “Derya ile üç, dört aylık gitti.” dedi.
/ “Var imiş bir ar ileride Maymun şehri, / Hüda’m oraya duçar etti.” dedi.]
(Suleymanov ve öte., 2014b: 438).

Mısır Şeherë - Mısır Şehri

Mısır şeherë, Aşhağ Timer destanında karşımıza çıkmaktadır:

*Sansız, sakşısız leşker bërler, Hindostan kevëmë bërler tëbrendëler, tav-
taş tulup (1: tup-tulı bulup) yörödëler. Mısır şeherëne (1, 2: şeherëge) kildeler.
Oroşop, kırılışp, ahır bar anı aldılar.* [Sayısız, korumasız ordu ile Hindistan kavmi ile davrandılar, dağ taş ile doldurup (1: dopdolu olup) ilerlediler. Mısır şehrine (1, 2: şehrine) geldi. Çarpışp, öldürüp, sonunda onu tümüyle ele geçirdiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 135).

Minzele - Menzelinsk

Minzele, Tataristan’ın kuzeyinde, Menzelinsk Nehri kıyısında bulunan Menzelinsk şehridir. Akay Yavı destanında Rus işgali ve Başkurt savaşçılarına uğradığı Rus işkencelerinin anlatıldığı esnada geçmektedir:

Elbitte, urıstar binan huñ Minzelege yañınan inde. Akayızı irëkke sığarmanılar. Ağizëldëñ Nokrat yilgahına (Kamağa) koyğan urınına yakın yërzerge urıs gëskerë kërzë. [Elbette Ruslar, bundan sonra Menzelinsk’e tekrar girdi. Akay’ı serbest bırakmadılar. Akidil’in Nokrat (Kama) Nehri’ne döküldüğü yere yakın yerleri Rus ordusu işgal etti.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 139).

Elë eytëlgen maşlum mosolmandarızı, ayak-şıldarın bıgavlap, Minzelege kiltërzëler, hemmehën zindanğa yaptılar. Akıl ëyehë karttarızı, yavza katnaşkan yëgetterzë karañğı yër astı zinndanına haldılar. Unan huñ kala tışında altı bosmaklı gimeret (ëşafot) korzolar. Unıñ her bosmağına oslo timër şëşter kaçıp ultırtılar. Bër timër şëşë urtala, kalğan timër şëşter tirehëne tağandar taqtılar. [Az önce anlatılan mazlum Müslümanları ayak

kollarını zincirleyip Menzelinsk'e getirdiler, hepsini zindana kapattılar. Akıl iyesi ihtiyarları, savaşa katılan yiğitleri karanlık yeraltı zindanına attılar. Ondan sonra şehir dışında altı köşeli darağacı yaptılar. Onun her köşesine uçlu demir şişler, kazarak diktiler. Bir demir şişi ortaya, kalan demir şişleri etrafına koydular, döküm kazanlar astılar.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 144).

Orski - Orski

Orski, Orenburg vilayetine bağlı bir kazadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 422). Başkurdistan sınırları dışında kalan Orski, Kazakistan sınırına epey yakın bir yerleşmedir. Tülle Membet destanında sıkça geçen, Orsk ve Orsk şherë şeklinde de kullanılan Orski, Membet soyundan gelenlerin yaşadıkları, tahsil gördükleri yerlerden biridir:

Hisamëtdin avır ğina uķıha la, biş namazın ¼aldırmay, kürkem ¼oloķlo bër kęşë inë. 1921 yıl Orskige barıp, yëtë milliyonğa yort hatıp, şunda bik yakşı ğina tora inë, yëğërmë yëtënsë yıl vafat buldı. ¼ebëřë Orskiže. [Hüsamettin bilim öğrenmede ağır olsa da beş vakit namazını aksatmayıp, görgülü bir adam idi. 1921 yılı Orski'ye gidip, yedi milyona ev alıp orada çok iyi yaşamaktaydı, 1927 yılında vefat etti. Mezarı Orski'de.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 187).

Öfö - Ufa

Öfö, günümüzde Başkurdistan'ın başkenti olan Ufa şehridir. Destanlarda Öfö ¼alahı şeklinde de kullanılmıştır. Öfö; Aktaş Han'ın destanının kısaltılmış varyantında, Tülle Membet, Akay Yavı, ¼arahakal, ¼ara At, Yulay mënen Salavat destanlarıda karşımıza çıkmaktadır. Tülle Membet adlı destanda Membet soyundan gelen Ebubekir Öfö'de eğitim görür:

Ebübekër - praporşık, huğış meşeketterën kürëp, Öfö ¼alahına barıp, traķ ğilëmëne uķıp, traķtı alıp kilep, ana yöröy Urayzayza haban höröp. [Ebubekir Astsubay, savaş meşakkatlerini görüp, Ufa şehrine gidip, traktör sürücüsü mesleğine okuyup, traktör getirip, şimdi Urazay'da saban sürmekle uğraşır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 443).

Akay Yavı adlı destanda Ufa'nın kuruluşu anlatılmaktadır:

Ƙolharı bektëñ keñeşë mënen, urıstar Ƙarızël (Öfö) yılğahı tamağında ƙala ƙorop, unı Öfö tip atanılar. [Kolharı Bey'in öğüdü ile Ruslar Kara İdil (Ufa) Nehri boğazında kale inşa edip ona Ufa adı vermişler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 458-459).

Karahağal destanında Minlegol ve arkadaşları fabrikalara saldırır. Kendilerine Ruslar tarafından Tarhanlık verilmiş bazı “sadık Başkurtlar” da bu saldırılara karşı Rusların yanındadır¹³:

Tarhandar tik yatmağan, / Ƙös horağan batşanan: / “Miñlëgol, Niyaz, Aldar / Tağı nöger yıyalar, / Zavodtarzı başalar, / Ƙöyös-ƙöyös ƙuzğalıp, / Bëzge yavzar asalar”, - / Tip oran halıp, türeler / At saptırğan Öföge. [Tarhanlar boş yatmamış, / Destek istemiş çardan: / “Minlegol, Niyaz, Aldar / Yine asker toplarlar, / Fabrikalara baskın yaparlar, / Sık sık saldırıp, / Bize karşı savaş açarlar” / Diye çağrı yapıp başkanlar, / At koşturmuş Ufa'ya.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 458-459).

Öfö, Ƙara At destanında yine bir Başkurt isyanıyla birlikte geçer:

Bërzen-bër Ƙön Öfönen bik ƙüp gësker mënen bër yanaral ƙilgen de: “Hëz bola ƙuptarahıgız iken! Hëzzëñ yërëğëzzë mëjalarğa kildëm. Artıƙ yërëğëzzë mişerzerge, tipterzerge, urıstarğa ƙişëp birebëz”, - tip gävğa halğan, ti, bolala yëteksë bulğan 120 başƙort batırın, totop, bıgavlıp alğan, ti. [Günlerden bir gün Ufa'dan pek çok askeri ile general gelmiş, de: “Siz isyan kopartıyormuşsunuz! Sizin toprağınıza el koymaya geldim. Artık toprağınızı Mişerler'e, Tipterlere, Ruslara bölüp vereceğiz.” diye kargaşa yaratmış da

¹³ Karasakal'ın başını çektiği 1739-1740 Başkurt ayaklanması öncesinde 1737 yılında Başkurtlar arasında bir nüfus sayımı yapılması planlanır. Daha önce de Rusya yanlısı “sadık Başkurtlar” tarafından yapılması planlanan ancak başka bir ayaklanma nedeniyle gerçekleştirilemeyen sayımı bu kez sadık Başkurtların refakatinde Rus subaylar yapacaktı. Bu sayım sonucu gerçekleştirilmek istenen Başkurt topraklarının fabrika sahiplerine ve Rus yanlısı tebaaya verilmesidir (Yorulmaz, 2008: 98). Ufa isminin geçtiği bu bölüm bu olaylarla bağlantılı olmalıdır. Öte yandan Rusların Karasakal ve arkadaşlarına büyük kayıplar verdirmelerinin ardından Rus generalleri Urusov ve Soymonov Başkurtlar için toplu ceza kararı verirler. Bu cezalandırmanın öncesinde Urusov'un yaptığı konuşmadan birçok Başkurt'a Rus idaresi tarafından tarhanlık verildiği söylenmektedir (Yorulmaz, 2008: 110).

ayaklanmada elebaşı olan 120 Başkurt batırını yakalattırıp kelepçe vurdurmuş, de.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 180).

Qarahaqal destanında Boyarların Ural'da fabrikası vardır (Suleymanov ve öte., 2014d: 180). Yulay mēnen Salavat destanında da Boyar adamları Sim Nehri boyundaki ormanı kaçak yoldan keserlerken Salavat bunlara karşı çıkar:

Boyarziñ bër kēšēhē Salavattı tanıgan. Salavat öyge qaytıvğa, bayarzar Yulayğa kilēp yētkender. “Hinēñ ulñ yav mēnen utar bastı. Hežēr Öföge, yanaralğa barabız”, - tip gavğa kütergender. [Boyarın bir adamı Salavat'ı tanımış. Salavat eve döndüğünde, boyarlar Yulay'a gelip yetişmişler. “Senin oğlun asker ile çiftliği bastı. Şimdi Ufa'ya generale gidip haber vereceğiz”, diye kavga çıkarmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 214).

Öysük - Öysük

Öysük, Kazakistan'daki Guryev şehrinin yerinde var olmuş bir şehirdir (Suleymanov ve öte., 2014c: 102). Mamay Han Hıkeyete adlı destanda şöyle geçmektedir:

... / Kızııl, Öysük, Biştamaq - / Minēñ atam Musanıñ / Kış kışlağan yērē inē. [... / Kızııl, Öysük, Biştamak, / Benim babam Musa'nın / Kışın kışladığı yer idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 102).

Parij - Paris

Fransa'nın başkenti Paris, Kübelek Tilev Batırzarı adlı destanda şöyle geçmektedir:

Halkım meñgē onotmaş, / Maqtap yırlar-hamaqlar, / Kübelegēm-Tilevēm / Batırzarı turında: / “Meskevžē le küržēk bēž, / Parijğa la kēržēk bēž...” / Bēž Parijğa barışlay / Yulda tavzar kıyralğan, / Dev qayalar ıvalğan. / Žur daryalar bolğanıp, / Qala, avıl tın qalğan. / Böte donya şomlanıp, / Qanğa batıp, kan kisēp, / Küz-yeş tügēp, yeş hörtöp. / Torğan sağın küržēk bēž, / Şuğa şahit buldıq bēž. [Halkım mengü unutmaz, / Övüp yır, hamak-koşu söyler, / Kübeleg'im, Tilev'im / Batırları hakkında: / “Moskova'yı da gördük

biz, / Paris'e de girdik biz...¹⁴ / Biz Paris'e giderken / Yolda dağlar dökülmüş, / Dev kayalar ovalanmış. / Büyük deryalar buğulanıp, / Şehir, köy sessiz kalmış. / Bütün dünya evhamlanıp, / Kana boğulup, kan geçip, / Gözyaşı döküp, yaşımı silip. / Durduğu anı gördük biz, / Bunlara şahit olduk biz.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 101).

Pitërbur - St. Petersburg

Günümüzde Rusya'nın ikinci büyük kenti olan St. Petersburg, Tülle Membet ve Teveş Mergen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Tülle Membet destanında Membet soyundan Mirzageli Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar namına Almanlara karşı görev yapar:

Mırzägelë Pitërburza hëzmet itëp, gërman huğıştarında yöröp, tura tebiğetlë, yaqşı kürëvsen, uylap eşlevsen.

[Mirzageli St. Petersburg'da görev yapıp, 1. Dünya Savaşı'nda savaşçı, direk sözlü, olumlu görüşlü, düşünerek iş yapan biri.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 432).

Rim - Roma

Yalık Bey, Qarmanan Bey mēnen Sermesen Bey destanında kendisinden ata olarak söz edilen Atilla'nın fetihleri anlatılır:

Büten ilge basıp inëv - / Hay, bik yaman. / Gibret alın, fehëm alın / Atılanan. / Şul bababız Kırmadı la / Rimadı alğan, / İñlemeşlëk il tözögen, / Nime kalğan? [Diğer ile baskınla girmek / Hey, çok kötü. / İbret alın, fehm alın / Atilla'dan / O atamız Kırım'ı da / Roma'yı da almış, / Eni belirsiz il kurmuş, / Ne kalmış?] (Suleymanov ve öte., 2014c: 350).

¹⁴ Napolyon, 1812 yılında Rusya üzerine yaptığı seferde Moskova'ya kadar gelmiş de başarısız olmuş, bunun üzerine Rus çarı Aleksandr Fransızların Rus topraklarından çıkarılmalarıyla yetinmemiş ve Rus orduları Batı Avrupa'da Fransızlara karşı savaşa başlamıştır. Avusturya'nın da savaşa katılmasıyla bir müttefiklik ortaya çıkmış, müttefikler 1814 yılı Ocağında Fransa sınırını geçmiş, Çar Aleksandr 31 Mart'ta müttefiklerin başında Paris'e girmiştir (Kurat, 1987: 302-309). Başkurtlar da müttefiklerin bu seferine katılmış, çara üst düzey bağlılık göstermişlerdir (Baumann, 2002: 578). Metindeki "Paris'i de gördük biz." ifadesinin bu tarihî olayla alakalı olması muhtemeldir.

Sağut - Sagut

Sağut, Kırım'da bulunan eski bir şehir, dağ başında bir kaledir (Suleymanov ve öte., 2014c: 187). Sağut, İzevkey menen Morażım destanında şu şekilde geçmektedir:

... / *Selehi kaçıp Sağutka / Hırınışıp biklenges, / Morażım kırañ yahanı; / Selehižë ültërëp, / Kinyenë totop alam tip, / Torlağına barganda / Kinye bëyëk kayanan / Üžën üžë taşlanı. - / ... [... / Selahi kaçıp Sağut'a, / Sığmarak kaleye kapanınca, / Muradım hücum etti; / Selahi'yi öldürüp, / Kinye'yi yakalayayım diye, / Yaşadığı yere gittiğinde / Kinye yüksek kayadan / Kendini aşağı attı. / ...]* (Suleymanov ve öte., 2014c: 245).

Semerķend Şeherë - Semerkant Şehri

Semerķend, Özbekistan Cumhuriyeti'nin orta kesiminde yer alan ve aynı isimli idari birimin merkezi olan Semerkant şehridir (Aydınlı, 2009: 481). Semerķend Timurular Devleti'nin başkentliğini yapmıştır (Aka, 2012: 174). Aqhaq Timer destanında Timur'un Semerķend'i ele geçirmesi anlatılmaktadır:

Andan suñ Semerķend şeherge bardı. Anı hem aldı. Emme üzënën hem ahrı gümërë anda buldı. [Ondan sonra Semerkant şehrine vardı. Onu da fethetti. Amma kendinin de ömrünün sonu orada oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 143).

Serdeķ - Serdek

Serdeķ, Kıpşak Zatlı Yamğırsı Bey menen Kıpşar Beyzeñ Yañı İl Tapkanı adlı destanda şöyle geçmektedir:

Kıpçaklarınñ tehti pay şeherë Serdeķ atalıp, beħri ħazar yaķasında ulmıştır. [Kıpçakların payitaht şehri Serdek adını taşıyıp Hazar denizi kıyısında olmuştur.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 574).

Silebë - Çelyabinsk

Silebë, Başkurdistan'ın doğu sınır komşusu Çelyabinsk oblastında yer alan Çelyabinsk şehridir. Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Silebë Ğebdëlhekim işanğa mörît bulıp, gilëm başınan habaķ alıp, Tahir sufiy atalıp yöröp, kırk başlap yilkıların totoş hatıp, haj seferëne kitkende, Boħara üte Ğivade... zıyarat eytëv niyete mënen barıp, şunda vafat. [Çelyabinsk'te Abdülhekim İşan'a mürit olup, ilim dersleri alıp, Tahir Sofi adını alıp, kırk baş civarı yilkısını satıp, Hac seferine gittiğinde Buhara'yı geçip Hıva'dayken... ziyaret etme niyetiyle gidip orada vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 514).

Şam - Şam

Günümüzde Suriye'nin başkenti olan Şam, Kıssayı Yosof'ta karşımıza çıkmaktadır:

Yosof nebi kürhetëlgen yërge kitte, / Şamdan ingen kapķa ërgehëne yëttë.
/ İbnë Yemin bëlmenë ul ikenlëktë, / Yosof, yözön kaplap, horav birer imdë.
[Yusuf nebi gösterilen yere gitti, / Şam'dan giren kapı yanına geldi, / İbn-i Yemin bilmedi onun kimliğini, / Yusuf, yüzünü örtüp soru sorar imdi.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 386).

Şanħay - Şangay

Şanħay, Çin'deki Şangay kentidir. Zöhre mënen Aldar adlı destanda bir şalvar türünün adında geçmektedir. Çin tüccarlarının 9-11. yüzyıllarda Başkurdistan'ın bir kısmını kaplamış olan Bulgar devletine girdikleri bilinmektedir ki buradan Şangay şalvarlarının Başkurtlar arasında az çok yaygın olduğu anlaşılabilir (Suleymanov ve öte., 2014b: 165).

- Huñınan kürërhëñ unıhın, - tinëm de, östömdegë kermezın yëlenëmdë
hıprıp taşlap, ëskë bişmetten gene kalıp, itëkterëmdë le sisëp ırğıtıp, kiñ
balaklı şanħay salbarımdıñ kiñ balakların oyok kuñıstarıma kıstırıp aldım. [- Biraz sonra görürsün o kısmını, dedim ve üzerimdeki kadife kaftanımı çıkarıp atarak, yalnızca iç gömlekle kaldım ve çizmelerimi de çıkarıp, geniş paçalı Şangay şalvarımın geniş paçalarını çorap içine sıkıştırdım.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 165).

Şimaki Şeherë - Şimaki Şehri

Günümüzde Azerbaycan'daki Şamahı isminde bir rayon bulunmaktadır. (google.com.tr/maps - 1). Şimaki şeherë burayı ifade ediyor olmalıdır. Timur destan metninde Şimaki'den sonra dolaşıp Hacitarhan'ı da almaktadır. Gerçekte de Şamahı ve Hacitarhan Hazar Denizi yakınlarında iki kenttir. Şimaki şeherë, Aşhaq Timer destanında şu şekilde geçmektedir:

Andin çirëvënë yarağlandırıp, çirëvë bërle Şimaki şeherege kilde. Anı hem aldı, üzëge bağındırdı. Andin uzıp, yöröp, Hajitarhan şeherëne kilde. Oroşop tokoşop Hajitarhannı hem aldı, baqtırdı. Anda biş-altı yıl tordı. [Sonra ordusunu hazırlayıp, ordusu ile Şimaki şehrine geldi. Onu da fethetti, kendine boyundurdu. Oradan geçip, dolaşıp, Hacitarhan şehrine geldi. Vuruşup dövüşüp Hacitarhan'ı da aldı boyundurdu. Orada beş altı yıl durdu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 136).

Şirvan - Şirvan

Şirvan, Azerbaycan'da Hazar Denizi yakınlarında yer alan bir şehirdir. Bakü'nün güneydoğusunda bulunmaktadır (google.com.tr/maps - 2). Kıpsak Zatlı Yamğırsı Bey mänen Kuşkar Beyzeñ Yañı İl Tapkanı adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Şirvan artında, beñri Ruska yakın bër urında, Serdek isëmëndë şeher bina ittërëp, şunda bër zur devlet qorop, ul yortka anı han kütermëşler. [Şirvan'ın arkasında, denizi Rus'a yakın bir yerde, Serdek adında bir şehir bina ettirip, orada büyük bir devlet kurup, o yurda onu han edip yükseltmişler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 573).

Talas - Talas

Divanü Lügati't-Türk'te Talas, "Taraz diye tanınmış bir şehir." şeklinde ifade edilmektedir (Atalay, 1985: 366). Orta Asya'da bir nehir ve bu nehrin yakınında bulunan bir şehirdir (Barthold, 1979b: 769). Kara Han ismindeki evliyanın türbesinin burada bulunması sebebiyle Evliyaata adıyla da anılmıştır (Ramazanoğlu, 2002: 128). Günümüzde Taraz adıyla Kazakistan sınırları içindedir (Saray, 2002: 121). Jambul Eyaleti'nin güneyinde,

Kırgızistan sınırına yakın bir bölgede bulunmaktadır. Talas, Yalık Bey, Karmasan Bey mänen Sermesen Bey adlı destanda şu şekilde geçmektedir:

Jungarzarzan Talasın / Davlağanda Manasım, / Kırgız mänen inge-iñ / Yavzar sapkan, eytën, këm? / Başkottar yeki istek - / Kıyığız şunu islep. / Ütkenderžë işleyëk, / Yav başkandı kötmeyëk; / Talaşmayıq-itmeyëk, / İndë artka sikkemeyëk! [Jungarların Talas'ını / Davalarken Manas'ım, / Kırgız ile omuz omuza / Savaş yapmış, söyleyin, kim? / Başkurtlar ya da İstek, / Koyunuz bunu hatırıma. / Geçmişleri analım, / Düşman baskınına beklemeyelim; / Dalaşmayalım, etmeyelim, / Artık geri çekilmeyelim!] (Suleymanov ve öte., 2014c: 339).

Tëmes - Times

Tëmes, Baymak rayonunda yer alan bir kasabadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 436). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Hiziyet Dubinskiže, Hemižulla mosolmansa-urišsa uķıp, Tëmeste hökümet hežmetënde, meglümetë yaķşı ğına, üz başkorton hõrmet itë. [Hidayet Dubinski'de, Hamdullah Eski Türkçe, Rusça okumayı bilip, Times'te hükümet görevinde, bilgisi çok iyi, kendi Başkurt'una hürmet eder.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Troitski - Troitsk

Günümüzdeki Troitsk şehridir. Çelyabinsk rayonunda yer alır (Suleymanov ve öte., 2014c: 450). Tülle Membet destanında şu şekilde geçer:

Segezetdin (bin Allayar) Yulıkta 1897- 1898 yıldarža tüte uķıv mänen uķıp, unan Kariyža bër kış bulıp, Abzan, Troitskižen ille yeşënde uķıp, unan aзақ Ğibadullala uķıp, sovët möğellimë bulıp, vazifa mänen... kön küre. [Saadettin (bin Allahyar) Yulık'ta 1897-1898 yıllarda düz okuma ile okuyup, sonra Kariyda bir kış kalıp, Abzan, Troitski'den elli yaşında okuyup, ondan sonra İbadullah'ta okuyup, Sovyet muallimi olup tayin ile... gün görmekte.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 458-459).

Ürgenës - Ürgenç

Ürgenës, Amuderya'nın sol kıyısında Harezmi'nin idari ve iktisadi merkezi olan tarihî Ürgenç şehridir (Taneri, 1996: 321). Karahağal destanında karşımıza çıkmaktadır:

... / *Qarahağal tigen danı / İšetelgen yıraqtan. / Amu-Daryahı buylap, / Diñgözge taba aqqan / Ürgenësten Soltan han da, / Biniñ danın işetep, / Qartan mënen ikevhen / Qunaq itep saqırtқан. / ...* [... / Karasakal adlı şanı / Duyulmuş iraklardan. / Amuderya'yı boylayıp, / Denize doğru akmış / Ürgenç'den Sultan Han da / Onun şanını duyup / Kartan ile ikisini / Konukluğa çağırmiş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014d: 156).

Yerëklë Qalahı - Yirikli Şehri

Yerëklë qalahı, Orenburg'un doğusunda, Yayık Nehri boyunda, Orsk şehrinin üzerinde bir işçi kasabasıdır (Suleymanov ve öte., 2014b: 472). Tülle Membet destanında şu şekilde geçmektedir:

Ehmetşah, Devletşah, atahı Gebdëlgefer yeş kene saqtarında vafat bulgas, Yerëklë qalahında hëzmet itkenderende, şunan Ehmetşa qayıp kilëp, Hultastan katın alıp, yaqşı gına tuq torzo. [Ahmetşa, Devletşa, babası Abdülcafer gencecik yaşlarında vefat edince Yirikli şehrinde askerlik yaparken sonra Ahmetşa evine dönerken Hultas'tan bir kızla evlenip çok iyi bir hayat yaşadı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 472).

Başkurt destanlarında geçen oykonimlerin birçoğu Başkurdistan'da ya da Başkurdistan'a yakın coğrafyalarda yer almaktadır. Bu oykonimlerden 43 tanesi komonim, 5 tanesi orpedyonim, 53 tanesi ise astionimdir. Özellikle komonimler büyük ölçüde Başkurdistan topraklarındadır. Tülle Membet adlı anlatma komonimlerin büyük bir kısmını barındırmaktadır. Bu eser Kazak neslinden gelen Membet adlı kişinin soyundan gelenlerin sosyal hayatlarıyla ilgili malumat sunduğundan burada birçok komonimle beraber astionimlere de rastlanmaktadır. Astionimler de yine oykonimler gibi büyük ölçüde Başkurdistan'da yer alır. Bunların dışında İdil-Ural coğrafyasından, Kafkasya'dan, Arap Yarımadası'ndan, Türkistan'dan, Çin'den Kafkasya'dan, Avrupa'dan şehirler destan metinlerinde bulunmaktadır.

İstanbul ve Erzurum da destanlarda geçen şehirlerdendir. Astionimlerden bir kısmının yeri konusunda herhangi bir bilgiye ulaşamamış bulunuyoruz.

2. BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ HORONİMLER (ELADLARI)

2.1. Başkurt Destanlarındaki İdariyeladları

Aksar Avılı - Aksar Köyü

Aksar avılı, Aqay Yavı adlı destanda, Ruslarla işbirliği içindeki Müslümanların sayıldığı bir bölümde karşımıza çıkar:

Ular küpteržer, eştėň başında urıstar yaqlı Möhemed Şerif, Tüpeleç Meshüd Kazandan Aksar avılına kilgender. [Onlar çoktur, işin başında Rusların taraftarları olan Muhammet Şerif, Tüpeleç Mesud Kazan'dan Aksar köyüne gelmişler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 143).

Almalık Avılı - Elmalı Köyü

Almalık avılı, Aqhaq Timer destanında karşımıza çıkmaktadır. Falcılar Çağatay Han'a bu köyde yaşayan Taragay'ın kendisi için bir tehlike oluşturduğunu anlatırlar:

Falkirlar, fal bağıvçılar eydeler: "Ay, hanım! Talağında andağ kürėnėr kėm: üz milkėnde (1: milkėnde), Almalık tigen avılda, bėr kėşėdin (1: kėşėden) ħeterėnėz bardır. [Falcılar, fal bakıcılar dediler: "Ey hanım! Dalağında öyle görünür ki; öz mülkünde (1: mülkünde), Elmalı adlı köyde, bir adamdan (1: kişiden) tehlikeniz vardır.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 127).

Almaŋa - Almanya

Almaŋa, Qarahaqal adlı destanda Minlegol'un konuşması esnasında karşımıza çıkmaktadır:

... / Siŋgız buldı atağız, / Muyrılıv kürmenė, / Dürt-biř bıvat eşėnde / Sin sigėnen - Almaŋa, / Altayzan Uraltavğa / Yavın asıp ħul hużzı; / Siŋgız ħandıñ uldarı - / Yėtė yatı, yėyenė - / Barıhı la ħan buldı, / Künėlė nime kösėhe, / Bar teleğe - üzėnse, / Qan ilağan küz yeşėn / Bėr balahı kürmenė / ... [Cengiz oldu babanız, / Yenilgi nedir görmedi, / Dört beş asır içinde / Çin

sınırından Almanya'ya¹⁵, / Altay'dan Ural Dağı'na / Savaş açıp kol uzattı; / Cengiz Han'ın oğulları / Yedi yadı, torunu, / Hepsi de han oldu, / Gönlü neyi arzulası, / Tüm dileği, kendine göre, / Kan ağlamış göz yaşını / Bir çocuğu görmedi / ...] (Suleymanov ve öte., 2014d: 158).

Almat Vulusı - Almatı Vilayeti

1932 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti için Alma Ata eyaleti kurulmuştur. Günümüzde, Kazakistan'da yer alan 14 vilayetten biri merkezi Almatı şehri olan Alma Ata vilayetidir (Bilge, 1989: 505-506; Söylemez, 2002: ?). Tülle Membet destanında, Membet soyundan Möhemetgeziz hakkında bilgi verilirken karşımıza çıkmaktadır:

Şulay yöröp, Hebi kantundiñ urıs pisarzarına aralaşıp yöröv mēnen russa bēlep, şunan gümēr buyına yazıvsı bulıp, unan huñ қазақ Arğın Almat vulusında pisar bulıp yöröp, isķē yaқ Hürem buyı Biktahir volosta uryandik vlashı bulıp. [Böylece Hebi Kanton'un Rus katipleriyle haşır neşir olup Rusça öğrenip, sonra ömür boyu kâtiplik yapıp, ondan sonra Kazak Argın Almatı vilayetinde katip olarak çalışıp, eski taraf Hürem Boyu Biktahir kazasında yaver olarak görev yaptı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 510).

Altın Urza - Altın Orda¹⁶

Altın Urza, 1241-1502 yılları arasında Deşt-i Kıpçak'ta hüküm süren bir Türk-Moğol devletidir. Ak Orda adıyla da bilinir (Saray, 1989: 538). Bazen yalnızca Urza kelimesiyle ifade edilen Altın Urza; Zöhre mēnen Aldar,

¹⁵ Moğol Hanlığı, Ögeday döneminde Kuzey Çin'i tamamen ele geçirmiş, 1237-1241 yılları arasındaki Batı Seferi ile de bütün Doğu Avrupa'yı Almanya'ya kadar istila etmiştir (Temir, 2002: 259)

¹⁶ Altın Orda Devleti, Cengiz Han tarafından iki parça halinde kurdurulmuştur. Cengiz Han torunlarından Batu için Altın Busagalı Ak-Ordayı, Orda içinse Gümüş Busagalı Gök-Orda'yı kurdurmuştur. Türk devlet teşkilatının özelliklerinden olan bu ikili idare anlayışında Gök-Orda, Ak-Orda'ya tabi kılınmıştır. Farsça ve Türkçe kaynaklarda da bu devletin asıl adı Ak-Orda olarak geçer (Kafalı, 2002: 398). Bu devlet içindeki aslî yönetici unsurun Ak-Orda olması sebebiyle biz de destan metinlerinde geçen Ak-Orda'yı ayrı bir başlıklandırmada değil Altın Orda başlığı altında değerlendirmeyi uygun görüyoruz.

İzevkey mēnen Morażım adlı destanlarda geçer. Aq Urza da İzevkey mēnen Morażım adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Altın Urza başında / Tuqtamış tigen han bulğan, / Kul astında küp ilde / Kolday itēp bilegen. / ... [Altın Orda'nın başında / Toktamış adlı han olmuş, / Erki altında çok ili / Kul gibi yaşatmış. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 145).

Toktamış Han, İzevkey mēnen Morażım adlı destanda İdige'yi saraya baş bey tayin eder:

... / Urzala han yanında, / Żur bēy itēp kuyırğa, / Habravzi yēberēp, / İzevkeyzē sakırtқан. / ... [... / Orda'da hanın yanında, / Ulu bey edip koymaya, / Habrav'ı gönderip, / İdige'yi çağirtmiş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 171).

İzevkey mēnen Morażım adlı destanda Selahi, İdige'nin baş bey olmasını kıskanır ve hana seslenir:

-Ay, olo han, olo han, / Ūzēñ bēlmeş nime bar / Uza kilgen bivında. / Altın tigen żur Urza / Aq Urzağa kalğanın / Bēlehēñ bit, olo han! / ... [-Ey ulu han, ulu han, / Kendin bilmediğın ne vardır / Geçe gelen devirde. / Altın adlı ulu Orda Hanlık / Ak Orda olup kaldığın / Bilirsin ki ulu han!¹⁷ / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 173).

Aynı destanda geçen Kuş Urza da iki parçadan oluşan Altın Orda Devleti'ni ifade ediyor olmalıdır:

Kuş urzağa baş bulğan, / Kuş ayzarlı mirzalar / Haravislağan öy korop, / Altın tehet östōnde / Arıslānday bakırınğan; / ... [Çift Orda'ya baş olmuş, / Çift taçlı mirzalar / Süslenmiş ev kurup, / Altın tahtın üstünde / Aslan gibi kükremişler; / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 284).

¹⁷ İrzen Han'dan sonra Gök-Orda tahtına geçen Mübarek Hoca 1327-1328 yıllarında para bastırmıştır ki bu bir bağımsızlık sembolüdür. Bunun üzerine Ak-Orda'nın başındaki Özbek Han bu isyanı bastırmiş ve Gök-Orda'nın varlığına son vermişdir (Kafalı, 2002: 401). Destanın bu kısmının sözü edilen olayı işaret etmesi muhtemeldir.

Atingen Avılı - Atingen Köyü

Atingen avılı, Heybulla rayonunda bir köydür. Resmi belgelerdeki adı Ebubekir'dir (Suleymanov ve öte., 2014c: 445). Tülle Membet adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Möezinděň ikěnsě katını Ğėbit mulla kıızı Fatimanan Sėgile isėmėnd kıızı Atingen avılı Eyüp uğlı nikağında vafat. [Müezzinin ikinci karısı Abit Molla'nın kızı Fatima'da Segile adlı kızı Atingen köyü Eyüp ođlu nikâhında vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 445).

Balapan Avılı - Balaban Köyü

Balapan avılı, Yılayır rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 507). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Eğmetyazariğın Balapan (avılı) kıızı Merđebenen: Ğabdulla, Őerifulla - ikė börtök uğıldarı. [Ahmetyazari'nin Balaban (köyü) kızı Merhebe'den: Abdullah, Őerifullah adlı iki tanecik oğlu vardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 507).

Baygazak Avılı - Baygazak Köyü

Baygazak avılı, Orenburg vilayeti Kıvandık ilçesindeki bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 450). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Dürtėnsė - Kamila isėmlė kıızı Bayġazak avılı Şerip mulla uğlı Devletşa mulla nikağında vafat. [Dördüncü, Kamila adlı kızı Baygazak köyü Şerif Molla oğlu Devletşa Molla nikâhında vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 450).

Baymağ Rayonu - Baymak Bölgesi

Baymağ rayonu, günümüzde Başkurdistan'ın güneydoğusunda yer alan bir bölgedir. Doğusunda Çelyabinsk, güneydoğusunda Orenburg oblastları güneyinde ise Heybulla rayonu yer alır. İlevkey, Kėleyle, Yayık Batırzar adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Yayığ batır ülges, bınığ higėz ulı, bėr yağ[lı] bulıp, ikėnsė bisenen tivđan Tuğtı sitletėp, uğa yėr birmeges, ul, sitke kitėp, hezėrgė Baymağ, Kıpsak

rayondarınan, atahı kilgen Yayık buyzarınan gesker yıyıp, ağalarına yav aşkan. [Yayık Batır ölünce, onun sekiz oğlu, bir taraf[1] olup, diğer hanımından doğmuş Tuk'u dışlayıp, ona toprak vermeyince, o, yurdundan uzaklara gidip, şimdiki Baymak, Kıpçak (Böryen) bölgelerinden, babasının geldiği Yayık boylarından asker toplayıp, ağabeylerine karşı savaş açmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 356).

Baymırza Avılı - Baymirza Köyü

Baymırza avılı, Baymak rayonunda yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 410). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Böryen Baymirza avılında Fazila anam möhtesib neşelenen bula. [Böryen Baymirza köyünde Fazila anam mühtasip neslinden olur.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 410).

Biktahir Volos - Biktahir Kazası

Biktahir volos, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Şulay yöröp, Hebi kantundiñ urıs pisarzarına aralaşıp yöröv mēnen russa bēlep, şunan gümēr buyına yazıvsı bulıp, unan huñ қазақ Arğın Almat vulusında pisar bulıp yöröp, isķē yaķ Hürem buyı Biktahir volosta uryandik vlaslı bulıp. [Böylece Hebi Kanton'un Rus katipleriyle haşır neşir olup Rusça öğrenip, sonra ömür boyu kâtiplik yapıp, ondan sonra Kazak Argın Almatı vilayetinde katip olarak çalışıp, eski taraf Hürem Boyu Biktahir kazasında yaver olarak görev yaptı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 510).

Bişbülek Rayonu - Bişbülek Bölgesi

Bişbülek rayonu, Başkurdistan'ın batı kesiminde yer alan ve Orenburg oblastı sınırında bir bölgedir. Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ul yöz başlıqtarı isēmēne avıldarı atalıp, oşo könde le ular Kēleyle mēñē tip yörötöle. Ular oşo köndö Bişbülek, Miyeke rayonadarında yeşeyzer. [Bu yüzbaşlarının isimleriyle köyleri adlandırılıp, bugünkü günde de onlar Keylele bini diye bilinir. Onlar günümüzde Bişbülek ve Miyeke bölgelerinde yaşarlar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 355).

Bişul Tabın İlë - Bişul Tabın İli

Tabın Başkurt boylarından birinin adıdır. 18. yüzyıl kaynaklarında en kalabalık Başkurt grubu olan Tabınların altı boyundan biri de Bişul boyudur. 1739 yılında Başkurtlar arasında yapılmış ilk resmî nüfus sayımına dair tabloda Beşul-Tabın adlı bir nahiyeye rastlanmaktadır (Kuzeyev, 2013: 55-56, 259). Bişul Tabın ilë, Aktaş Han adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Bıl Aktaş han ve geyrëler - Öfö qalahınan yuğarı Ağizël buyındağı bëzzën Kësë Tabın, Bişul Tabın, Komroq Tabın, Kelsër Tabın hem Yomran Tabın ilende bulğan handar. [Bu Aktaş Han ve gayrılar, Ufa şehrinden yukarı, Akidil boyundaki bizim Kese (Küçük) Tabın, Bişul Tabın, Komrok Tabın, Kelsër Tabın ve Yomran Tabın ilinde olmuş hanlardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 63).

Bolğar İlë - Bulgar İli

Bulgar Türkleri MS 5. yüzyılda devlet kurmuşlardır. Kama Irmağı'nın İdil Nehri'ne döküldüğü yerler Bulgar ülkesinin merkezi olmuştur. Devlet ilk olarak burada kurulmakla beraber zamanla sınırları oldukça genişlemiştir. Bu sınırların kesin olarak belirlemek zordur (Taymas, 1966: 18). Destan metinlerinde Bolğar ve Bolğar batşalığı şekillerinde de tespit ettiğimiz Bolğar ilë ifadesiyle İdil Bulgar Hanlığı'nın kastedildiğini düşünmekteyiz.¹⁸ Söz konusu horonimler Zöhre mënen Aldar ve Möyten Bey destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Zöhre mënen Aldar adlı destanda şu şekillerde geçmektedir:

Bër kön buyı bër këmdë le osratmay barzım, e kiske taban, kunalkağa urın haylap torğanda gına, minëñ küzge yat këyëm këygen, yaqşı atka atlangan bër ezem kilëp sıqtı. "Yulñ uñ bulhın!" - tip bığa selem birhem, yavabınan unıñ da mosolman ikenëñ bëldëm. İkebëz ze bik kiske qalğan

¹⁸ Zühre mënen Aldar'da kendisiyle karşılaşılan kişi Müslüman'dır. Möyten Bey'de Cengiz'in Bulgar ilini işgâli söz konusudur. İdil Bulgar Hanlığı, İslâmiyet'i resmî din olarak kabul eden ilk Türk devletidir. Bu devlet Moğol istilasından sonra kurulan Altın Orda devletine yarı bağımlıdır (Taşağıl, 2000: 472-473). Altın Orda Devleti'ni Cengiz, torunlarına kurdurtmuştur.

bulğas, bėrikė avız hüźzen ük bėrge ҡunıp kitėrge rizalaştıq. Min unı nimem bulha, řunıñ mėnen hıylanım, e ul ėyerėnen atıp alğan ҡořon sisėp aldı la, tiź-tiź gene yolҡoptařartıp, utta ҡurıp, ořo ҡoř itė mėnen hıylanı. řul arala min unıñ il ҡızırıp yörögen mosafir ikenlėgėn de, tıvmışı mėnen Bolğar ilėnen bulıvın da, bıl yaqtarzağı ҡızık nemelerźė küzetėp, ҡaytqas, üźzerėnėñ Һanına řularźıñ bōtehėn hōylep bireseğėn de bėlėp ölgörzöm. [Tam bir gün boyu yolumda hiç kimseye rastlamadım, akşama doğru ise, gece konmaya yer seçmek üzereyken benim karşıma yad giyim giymiş, iyi bir ata atlanmış bir adam ıkageldi. “Yolun rast olsun!” diye ona selam verince, cevabından onun da Müslüman olduğunu anladım. İkimiz de geceye yolda kaldığımızdan bir iki sözden sonra hemen bir yerde geceyi geirip gitmeye anlaştıq. Ben ona yanımında neyim varsa onu ıkarıp ikram ettim, o ise eyerinden avladığı kuřu özüp aldı ve abucak tüylerini yolup temizledikten sonra ateşte kavurup kuř etini ikram etti. O arada ben onun il gezip dolaşan bir seyyah olduğunu, köken olarak Bulgar ilinden olduğunu ve bu taraflardaki ilgin şeyleri görüp döndükten sonra kendi hanlarına bunların hepsini anlatıvereceğini öğrenmeye girmiştim.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 154-155).

Tėgė bolğar yul buyınsa bolğar batşalığı, bay batřanıñ üzė, tař harayźarı, ularźıñ altın-kömöş yıhazdarı Һaında hōylėp, bėźźė alburğatıp kilde. [O Bulgarlı yol boyunca Bulgar şahlığı, zengin şahın kendisi, tař sarayları, onların altın gümüş cihazları hakkında anlatarak bizi oyalayıp geldi.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 274).

Möyten Bey destanında şu şekilde gemektedir:

... / Ural mėnen Bolğarźı / Sıñğız Һan yavlap alğan, / Yavlap alğan yėrzerėn / Törlö ulanğa bülgen, / řul zamandı Möyten bėy / Sıñğızğa başın yėygen. [... / Ural ile Bulgar’ı / Cengiz Han işgal etmiş, / İşgal etmiş yerlerini / Birok oğluna bölmüş, / O zamanda Möyten Bey / Cengiz’e başını eğmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 104).

Boźayaź Rayonı - Bozayaz Bölgesi

Boźayaź rayonu; İlėvkey, Kėleyle, Yayık Batırźar adlı destanda karřımıza ıkmaktadır:

Atahı ülöp bër yıl torğas, Morażım, yavğa barganında, baş osonda turgay hayrağas, hežergë Božayaž rayonu Morażım avılı yanındağı memëryege barıp, torlaq tözögen. [Babası öldükten bir yıl sonra Moradım, savaşa giderken baş ucunda saban serçesi ötünce, şimdiki Bozayaz bölgesi Moradım köyü yanındaki mağaraya gidip yaşayacak evini kurmuş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 361).

Böryen Volosı - Böryen Vilayeti

Böryen, bir Başkurt boyunun adıdır (Özşahin, 2017: 106). Güneydoğu Başkurt boyları arasında Bürzen adlı bir boy bulunmaktadır (Kuzeyev, 2013: 105). Günümüzde Başkurdistan'ın güneydoğusunda Burzyansky adlı bir rayon vardır. Bu rayonun isminden hareketle Böryen ve Bürzen'in aynı boyu ifade ettiğini düşünüyoruz. Böryen volosı bu boyun yerleştiği coğrafya olmalıdır. Destan metinlerinde Böryen ve Bërensë Böryen volosı ifadeleri de geçmekle birlikte bunların Böryen volosı ile aynı yeri ifade edip etmedikleri konusunda kesin bir yargıya varamıyoruz. Bu horonimler Mergen menen Mayanhılıv, Aқтаş Хан, Тülle Membet, Қарахақал, Ақмирза Sesen menen Қобағоş Sesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Mergen menen Mayanhılıv'da çeşitli etnonimlerle beraber Böryen etnonimi de bir horonim ifade edecek şekilde kullanılmıştır:

... / Ural buyı bil yaққа, / Tamyān, Böryen, Қыпсаққа, / Аşқазар, Dim, Yayыққа / Ukaz kilgen Nuğayzan: / Barı miñe baş ëyhën, / Hılıv kızzān bër nöger, / Ayırı toyaq biş kötöv, / Yülkühinan un öyör / Birëğëž, tip, yahaққа. [... / Ural boyu bu tarafa, / Tamyān, Böryen, Kıpçak'a / Aşkadar, Dim, Yayık'a, / Ferman gelmiş Nogay'dan: / Hepsı bana baş eğsin, / Güzel kızdān bir han ordusu, / Çift tırnaklılardan beş sürü, / Atlardan on sürü/ Veriniz, diye vergi olarak.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 82-83).

Aқтаş Хан adlı destanda İskender'in ele geçirdiği yerler sayılırken karşımıza çıkmaktadır:

Unan Çinge, Çindën Қıtayға, Қıtayzan Уygırға - ul başкорт nevgë inë, unan Төркөстанға, Havırstānға, Alānға, Böryenge - bil hem aһır başкортқа қатışmış, yene Тıbırstānға, Keşmirge,... Zablstānға ve Sıstānға këržë. [Oradan Çin'e, Çin'den Kıtay'a, oradan Uygur'a; o Başkurt nevi idi. Oradan

Türkistan'a, oradan Havuristan'a, oradan Alan'a, Börçen'e; bu da ahir Başkurt'a karılmış, yine Taberistan'a, Kaşmir'e... Zabelstan'a ve Sistan'a girdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Tülle Membet destanında şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır:

Aralbay bin Reḥmetulla Böryen volosı Mansur bayzıñ Gölzeminde isēmlē kızına nikaḥlangan. [Aralbay bin Rahmetullah Böryen vilayeti Mansur Bay'ın Gölzeminde adlı kızıyla nikâhlanmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 431).

Reḥmetullaniñ katını Bērēnsē Böryen volosı Tatlıbay avılı Aḳbikenen Aralbay, İşmöhemet, Ğebdelnafıq - uğıldarı, bēr kıızı Tüben Haḳmar öyö Beketer avılında Yarḳınbay nikaḥında Soltan, Düsen, Morat isēmlērēnde uğıldarı bulıp, neşēlderē 22-sē yılda bötken. 1927 yılı İşan avılınan Beketerzen bēr ḳart kēşē höylegen inē, tip aḡayım Mōhemetyer höylenē. [Rahmetullah'ın karısı Birinci Böryen vilayeti Tatlıbay köyü Akbike'den Aralbay, İşmöhemet, Abdülnafik oğulları, bir kızı Aşağı Sakmar evi Beketer köyünde Yarkınbay nikâhında Sultan, Düsen, Murat adlarında oğulları olup nesilleri 1922 yılında tükenmiş. 1927 yılı İşan köyünden Beketer'den bir ihtiyar anlatmış idi, diye ağabeyim Mōhemetyer anlattı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 428).

Karasakal destanında Böryen ilē, Tamyannların Karasakal'a Kara At'ı hediye ettiḡi esnada karşımıza çıkar:

... / Ḳarat danlı Uralda / Tamyann, Böryen, Ḳatayza, / Uralda aḳḳan hıvzarzıñ - / Barıhınıñ buyında. / Ḳara attı kürges ḫalıḳ, / Żur bülek bı, tiyēşēp, / Tamyandarzı ḫuplaḡan / ... [Karat şanlı Ural'da, / Tamyann, Böryen, Katay'da, / Ural'da akan suların, / Tümüñün boylarında. / Kara atı görünce halk, / Ulu hediye bu, deyip, / Tamyannları övmüşler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 167).

Burangoł Kanton Avılı - Burangoł Kanton Köyü

Burangoł kanton avılı, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

İrimburzan alḡan bişte ḳatınınan Ğeli isēmēnde bēr ulı Haḳmar buyı Burangoł kanton avılında bulḡan. [Orenburg'dan evlendiḡi kenar mahalle

karısından Ali adlı bir oğlu Sakmar boyu Burangol Kanton köyünde yaşarmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 481-482).

Bürə Avılı - Büri Köyü

Bürə avılı, Orenburg'a bağlı bir köy olan Nazargol köyüdür. Sakmar Nehri boyundadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 501). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Katını Bürə avılı kıızı Asılbikenen Veis, ... isēmēnde kıızı ... Sabiryen nikahında. [Karısı Büri köyü kıızı Asılbike'den Veyis ... isminde kıızı ... Sabiryen nikâhında.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 501).

Devleken Rayonu - Devleken Bölgesi

Devleken rayonu, Başkurdistan'ın orta batı kısmında, Başkent Ufa'nın güneybatısında yer alır. İlevkey, Keyleyle, Yayık Batırzar adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Tuk, üzē mēnen kilgen batırına yēr horap, Dim tamağınan yēr alğan. Hežēr Elşey rayonınıñ - tübenğē Devleken, Şişme rayonına ingen avıldar şunıñ kırk batırına ēyerēp kilgen halıktar. [Tuk, kendisiyle birlikte gelen batırlara toprak isteyip, Dim'in boğazından yer almış. Şimdiki Elşey bölgesinin aşağı Devleken, Şişme bölgesine giren köyler onun kırk batırının ardından gelen halklardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 356-357).

Elşey Rayonu - Elşey Bölgesi

Elşey rayonu, İlevkey, Keyleyle, Yayık Batırzar adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Şul yöz başlıktarınıñ Yenebi (avılı) mēnen İlsēgol avıldarı - Miyeke rayonu, kalğandarı Elşey rayonu qaramağında yeşey. [Bu yüzbaşlarının Yenebi (köyü) ile İlsegol köyleri Miyeke bölgesi, kalan köyler Elşey bölgesinde yaşarlar.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 356).

Elteşlė Avılı - Elteşli Köyü

Elteşlė avılı, Alasabır ve Ebėrey Batır adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Alasabır'da şöyle geçer:

Bëržen-bër köndö Elteşlë avılında (Avıldı nigězlevsë Eldeşir bula, huñınan “Eldeşir”žen “Elteşlë”ge eylëne, hežërgë Qolқан avılı) Zölkerney isëmlë kěşëñëñ bëyehë қolonlay. [Günün birinde Elteşli köyünde (köye temel atan Eldeşir’dir, sonradan Eldeşir’den Elteşli’ye değışir, şimdiki Kolkan Köyü) Zölkerney adlı adamın kısağı tay doğurur.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 573).

Ġebdëlkerim Avılı - Abdülkerim Köyü

Ġebdëlkerim avılı, Tülle Membet’te karşımıza çıkmaktadır:

Yakşibike ebëyzëñ Tüñgevër Ġebdëlkerim avılınıñ aryağında urman ësënde bulğan Şerip isëmlë қart ağâhın kürzëm. [Yakşibike Nine’nin Tüñgevir Abdülkerim köyünün ilerisindeki ormanda yaşayan Şerip adlı ağabeyini gördüm.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 420).

Ġebdëlnasir Avılı - Abdëlnasir Köyü

Ġebdëlnasir avılı, temelini Tüñgevir uruğundan olan Başkurtların attığı, Heybulla rayonundaki bir köydür. 1866 yılı bilgilerine göre bu köy Yelbaş adıyla geçmektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 423). Tülle Membet’te karşımıza çıkmaktadır:

Möhemetşeriftëñ Naziya isëmlë kıızı İsenğoldoñ mullahı Hesen hežretten ukıp, galime bulıp, Ġebdëlnasir avılı Ġebdëlhalik mulla nikahında gümëre buyına balalar ukıtıp torzó. [Möhemetşerif’in Naziye isminde kıızı İsenğol’un mollası Hasan Hazret’te okuyup, alime olup, Abdëlnasir köyü Abdülhalik Molla nikahında ömür boyu çocuklara eğitim verip ömür sürdürdü.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 423).

Ġeli Avılı - Ali Köyü

Ġeli avılı, Tülle Membet’te karşımıza çıkmaktadır:

Böryen Ġeli avılınıñ Qotloehmet kanton İsenğol balahı Ehmetyazarığa kilëp, ırte namazına (kanton) mesëtke barıp kere le, ikë saf (ret) kezerë yërge barıp ultıra la, këm de këm (kantondı ütëp) algı safқа barıp ultıra, namažzan sıққas şul kěşëñë yëğërmë biş rozga huğıp kite iken. [Böryen Ali köyünün Kotloehmet Kanton İsenğol çocuğı Ahmetyazari’ye gelip, sabah namazına

(kanton) camiye gelip giriyor de, iki sıra kadar yere gidip oturuyor da kim (kantonu geçip) öndeki sıraya gidip otursa, namazdan çıkınca o adama yirmi beş kamçı vurup gidiyormuş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 496).

Göbörlö Avılı - Göbörlö Köyü

Göbörlö avılı, Orenburg ilinde, Yayık Nehir'nin sağ kolu olan Göbörlö Irmağı boyunca yer alan bir köydür. 1866 yılı bilgilerine göre bu köy Nurbulat adıyla da anılmaktadır (Suleymanov ve öte., 2014: 452). Tülle Membet'te karşımıza çıkmaktadır:

Şehidë isëmënde kıızı Ösönsö Üsergen Göbörlö Nurbulat avılında këyevze. [Şahide isminde diğer kıızı Üçüncü Üsergen Göbörlö Nurbulat köyünde evli.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 452).

Ğuğırji - Gürcistan

Ğuğırji, Gürcistan anlamına gelmektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 60). Aktaş Han adlı destanda İskender'in seferi vasıtasıyla karşımıza çıkmaktadır:

Unan Semerkanğa, Zanburstanğa, Kuhstanğa kërëp, Ğuğırjiğa sıktı... [Oradan Semerkand'a, oradan Zaburstan'a, oradan Kuhistan'a girip Gürcistan'a çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Harı Kül Avılı - Sarıgöl Köyü

Harı kül avılı, Tüngevir uruğu Başkurtlarından İsmail Ağa'nın kurduğu köydür. Yeni ismi Smak'tır (Suleymanov ve öte., 2014c: 449).

Bërënsë kıızı Harı kül (avılı) İsmak bayzın ulı Ğebdëlgeni nikaşına bulıp - Ğabdulla "Abit mulla" atalıp, Ğebdëlnasir avılında "Abit möezin" bulıp - şunda vafat. [Birinci kıızı Sarıgöl (köyü) İsmak Bay'ın oğlu Abdülğani nikâhında olup Abdullah "Abayit molla" adında, Abdülnasir köyünde "Abayit müezzin" olup orada vefat etmiştir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 450).

Hezer - Hazar

Hezer, Orta Asya'daki Harizmşahlar Devleti'dir (Suleymanov ve öte., 2014c: 450). İzevkey mēnen Morażım adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Bēržen-bēr köndö Selehi hanbike yanına kilgen de bılay tip höylegen: - Bikem, hin ni uylayhıñ? / Dana üsken kıziñ bar, / Hezer hanı ulına / Horay torğan uyu bar / ... [Günlerden bir gün Selehi, Han'ın karısının yanına gelmiş ve bunları anlatmış: -Bikem, sen ne düşünürsün? / Tanecik büyümüş kızın var, / Hazar Han'ı oğluna / İsteme düşüncesi var. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 184).

Hemen Avılı - Hemen Köyü

Hemen avılı, Baymak rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 512). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Gebittēñ Böryen Hemen avılınan alğan qatınınan balaları: Gebdēlqadir, Tahir, Ğilman. [Gebit'in Böryen Hemen köyünden evlendiği karısından çocukları şunlardır: Abdülkadir, Tahir, Gilman.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 512).

Hindostan - Hindistan

Hindostan; Zöhre mēnen Aldar, Aqtaş Han, Aqhaq Timer destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Zöhre mēnen Aldar destanında şu şekilde geçer:

Bil halkın ilderge min saskav halkındarziñ ni ikenēn de bēlmegen in eşē yaq yērzerzen, Hindostandan kilēp sıqtım. [Bu soğuk ülkelerde ben ayaz soğukların ne olduğunu dahi bilmeyen en sıcak yerlerden, Hindistan'dan geldim.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 140).

Höresen - Horasan

Höresen, günümüzde Kuzeydoğu İran'da yer alan bir eyalet olmakla birlikte tarihte İran'ın kuzeydoğusundaki çok geniş bir coğrafi bölgenin adıdır (Çetin, 1998: 234). Aqtaş Han adlı destanda Aqtaş vezirlerine İskender'in kim olduğunu sorar, vezirleri İskender'in fütühatını sayarak açıklar:

Vezirzer eyttēler: -Ey şah, İskender yene bēr şahtır. Rumdan qıptı, ğajem diyarın aldı, jebeli kebire sıǵıp (Hindoston taraftarında Gimalay hırttarında),

jeyšě zengistan yěren totto, unan kilěp, Höresendě aldı, Hindostandı möseħher kıldı. [Vezirleri dediler: -Ey şah! İskender dahî bir şaktır. Rum'dan koptu, Acem diyarını aldı, Cebel-i Kebir'e çıkıp (Hindistan taraflarında Himalay sırtlarında) Ceyşe Zengistan iklimini tuttu, oradan gelip Horasan'ı aldı, Hindistan'ı musahhar kıldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

İrımbur Öyezě - Orenburg Vilayeti

İrımbur öyezě, günümüzdeki Başkurdistan'ın hemen güneyinde Orenburg oblastıdır. Kazakistan ve Başkurdistan'ın kara bağlantısını kesmek için kurulan Orenburg oblastındaki Başkurt yerleşmeleri, Başkurdistan sınırlarının dışında tutulmuştur. 1931'de gerçekleştirilen bu uygulama sonucu Başkurtların Başkurdistan nüfusundaki yüzdesi azalmıştır. 1989 yılında yapılan sayım sonuçlarına göre Orenburg oblastında 53.339 Başkurt yaşamaktadır (Yiğit, 2002: 90; Şahin, 2008: 65). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Eħmetyazari İrımbur öyezě Kıızıl Mešetke 17 saħrım Bikės avılı Kotlogildě İšemğolovtñ Hebile isěmlě kızına nikaħlangan. [Ahmetyazari Orenburg vilayeti Kızılmescit'e 17 kilometre uzaklıktaki Bikis köyünden Kotlogilde İšemgolov'un Hebile adlı kızıyla evlenmiştir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 505).

İlsěgol Avılı - İlsigol Köyü

İlsěgol avılı, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Şul yöz başlıktarınıñ Yenebi (avılı) mēnen İlsěgol avıldarı - Miyeke rayonu, kalğandarı Elşey rayonu karamağında yeşey. [Bu yüzbaşlarının Yenebi ile İlsigol köyleri Miyeke bölgesi, kalan köyler Elşey bölgesinde yaşarlar.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 356).

İslam Avılı - İslam Köyü

İslam avılı, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Batır běr zamanda Silebě yağına ubujurğa kitkenderēnde, barıp fatirğa töşöv mēnen, fatirğa (ħujağa): “İney, miněñ bınav ipreşterēm mörted, dinden sıkkan kěşeler, min alar mēnen berge aşamayım. Miñe aştı başka ezërlep

birëgëz” - tip, başka aşap yörönö, tip Böryen İslam avılı Gossam mulla höylenë. [Bir zaman Batır Çelyabinsk taraflarına cezalandırmaya gittiklerinde, oraya varıp bir evde geceye kaldıklarında ev sahibine “Teyze, benim bu yoldaşlarım mürete, dinden çıkmış insanlar, ben onlar ile birlikte yemek yemiyorum. Bana yemeği ayrı hazırlayıp veriniz.” diye ayrı yiyip dolaştı, diye Böryen İslam köyünden Gosman Molla anlattı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 497).

İsmakay Avılı - İsmakay Köyü

İsmakay avılı, eski Böryen vilayetinde, Yulık Irmağı boyunda bulunan bir köy olup günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 410). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Yulık hıvında Böryen İsmakay avılıniñ Helilulla isëmlë bër kartı yëtmëş yeşterënde Yulık mezresehënde buldı. [Yulık Irmağı’nda Böryen İsmakay köyünün Halilullah adlı bir ihtiyarı yetmiş yaşlarında Yulık medresesindeydi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 410).

İzël Avılı - İdil Köyü

İzël avılı, Böryen vilayetinde, Tanalık Nehri boyunda yer alan İzelbay köyüdür. Köyün ilk ismi Abdulmökmin olup, köy günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 417). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Sabittñ katını Beşire İzël avılınan. [Sabit’in karısı Beşire İzel köyünden.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 417).

Karagas Avılı - Karağaç Köyü

Karagas avılı, Yılayır rayonunda yer alan bir köydür. Günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 431). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Aralbayzıñ - İskender, Esfendiyer, Gimažëtdin mulla - uğıldarı; Sebile isëmënde bër kıızı Hesën hezrette uqıp, Karagas avılı Ğebdëlkerim helife nikağında bulıp, gümër buyına balala uqıta. [Aralbay’ın İskender, Esfendiyar, İmadettin Molla oğulları; Sebile isminde bir kızı Hasan Hazret’te

okuyup, Karaağaç köyü Abdülkerim Hafız nikâhında olup ömrü boyunca çocukları okutur.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 431).

Kaşkın Avılı - Kaşkın Köyü

Kaşkın avılı, Yılayır rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 459). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Meftühe banat Allahyar Suray Hemze nikahında vafat. Segize isemende kıızı Kaşkın avılı Hujahmet ugli nikahında. [Meftüha banat Allahyar Suray Hamza nikâhında vefat etti. Segide adlı kızı Kaşkın köyü Hocaahmet oğlu nikâhında.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 459).

Kayraklı Avılı - Kayraklı Köyü

Kayraklı avılı, Yılayır rayonunda yer alır. Aşağı Veli, Kayraklı Boğazı ve Lasın adlarıyla da anılmaktadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 429). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Rehmetullanın Orskizen algan Sheherbaniv isemle biste katıninan Şerife isemende ber kıızı Kayraklı (avılı) Kenzefer mulla nikahında bulup, gümer buyına avıl balaları menen kuşa yen balaları ukıtkanın atayima Allahyar höylenë. [Rahmetullah'ın Orski'den aldığı Şeherbaniy adlı kenar mahalleli karısından Şerife isminde bir kızı Kayraklı (köyü) Kenzefer Molla nikâhında olup, ömrü boyu köy çocukları ile birlikte cin çocuklarını okuttuğunu babama Allahyar anlattı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 429).

Kazak İle - Kazak İli

Kazaklar, Orta Asya'da Hazar Denizi'nden Çin sınırına kadar uzanan topraklarda yaşarlar. Zaman içinde Hazar'ın kuzeyinden Altaylar'a kadar uzanan geniş alana hâkim olmuşlar, 17. yüzyılda Kazak Hanlığı döneminde ise neredeyse bugünkü Kazakistan sınırlarına ulaşmışlardır (Hitchins, 2002: 131). Kazak Hanlığı ise Özbek Hanlığı'nın 1456 yılında Kalmuklara karşı aldığı yenilgi sonrasında Cuci soyundan gelen iki Camıbek ve Kerey adlı iki şehzade tarafından Balkaş Gölü'nün güneybatısındaki Çu Irmağı çevresinde kuruldu (Tamir, 2002: 649). Destan metinlerinde Kır-Kazak Urzâhı şeklinde de bir toponim geçmektedir. En erken Rus seyyahları Kazaklara Kırgız-

Kazak (Kaisak) ismini vermişlerdir (Hitchins, 2002: 131). Ekim Devrimi'ne kadarki sürede resmî belgelerde de Kazaklar; Kırgız, Kırgız-Kaysak ya da Kırkazak diye adlandırılmışlardır (Suleymanov ve öte., 2014b: 591). Bu yüzden söz konusu horonimin de Kazak Hanlığını ifade ettiğini düşünüyoruz. *Қазақ* ilē, *İzēvkey* mēnen *Morażım*, *İlēvkey*, *Қēleyle*, *Yayık Batırzar*, *Tülle Membet*, *Қарахақал* adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. *İlēvkey*, *Қēleyle*, *Yayık Batırzar* adlı destanda *İlēvkey* ile *Tuk*, *Kalmıklara* karşı savaşırlar:

İlēvkey şul kitēvzen қalmıқтар мēnen huғışıп, қазақ ilēne қıуıп kitken. [*İlēvkey* o gidişinden *Kalmıklar* ile savaşıp, *Kazak* iline doğru kovalayıp gitmiş (Suleymanov ve öte., 2014c: 63).

Қарахақал destanında şu şekilde geçmektedir:

Миңлēгол үзēн сēr totқан / Қем ikenēн eytmegen, / Қарахақал batır, tip / Barған yērze dan алған. / Қасқы başқортоñ барın / Қазақ ilēnde ēзlep, / Ūз қulina tupлаған. [Minlegol, özünü gizli tutmuş, / Kimliğini söylememiş, / Karasakal Batır, diye / Gittiği yerde şan almış. / Kaçak Başkurt'un hepsini / Kazak ilinde arayıp, / Kendi kol altına toplamış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 160).

Кır-Қазақ *Urzahı*, *Kuzıykürpes* destanında karşımıza çıkmaktadır:

... / Olesehēnen işētēp, / Қасандır olatayım / Miñe eyttē ul hüzzē: / Bēzzēñ bōte yētē urıvza, / Bar kır-қазақ urzahında / Şunday қıуıп batırzar / Ul saқ hirek bulgandar / ... [... / Ninesinden işitip / Vaktiyle dedem / Bana söyledi şu sözü: / Bizim bütün yedi urukta / Var Kır-Kazak devletinde / Böyle atak, çevik batırlar / O an seyrek olmuşlar. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014b: 605).

Қазан İlē - Kazan İli

Қазан ilē, *Қазан* oykoniminden farklı olarak *Kazan Hanlığı*'nın tümünü ifade ediyor olmalıdır. *Kazan Hanlığı*, *İdil Nehri*'nin orta kısmında eski *İdil Bulgar Devleti* sınırları üzerine kurulmuştur. Sınırlarını kesin olarak belirtmek güç olsa da esas kısmı *Tataristan*, *Çuvaşistan*, *Udmurt*, *Mari* ve *Başkurdistan* özerk cumhuriyetleri ile *Ulyanovsk*, *Penza*, *Saratov*, *Kuybişev*, *Perm*, *Tambov* ve *Ryazan* vilayetlerini içine almaktadır (Türkoğlu, 2002: 136). Prof. *Firsov* hanlığın *Nijninovgorod* ülkesinden başlayıp *İdil Nehri*'nin iki kıyısı boyunca şarka doğru uzandığını, güneyde ve doğuda ıssız

bozkırlara, Sibiryaya Ordası'na dayandığını, kuzeyde ise, Viatka ve Perm ülkeleriyle bitiştiğini belirtir (Taymas, 1966: 24). Yek Mergen ve Sura Batır adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Sura Batır ailesiyle vedalaştıktan sonra Kazan iline yardım için yola çıkar. Yolda rastladığı genç geline niyetini anlatır:

Sura, Sura, Suramın, / Türe tügël, qaramın, / Asılımdı horahañ, / Min tamyandan bulamın, / Kazan ilen yav başkan, / Şuğa taba baramın. [Sura, Sura, Sura'yım, / Başkan değil, karayım, / Aslımı sorarsan, / Ben Tamyan'dan olurum. / Kazan ilini düşman basmış, / Oraya doğru gitmekteyim.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 82).

Kelser Tabın İlë - Kelser Tabın İli

Kelser boyu Batı Tabın boylarının en kalabalık olanlarından. Batı Tabın boyları toplu halde İç Başkurdistan'da, doğudan Ural dağları, kuzeyden Ufa Platosu, batıdan Bugulma Platosu ile çevrili Belı Ovası'nda yaşamaktadırlar. Kelser Tabın 1739 yılında Başkurtlar hakkında Kont Urusov'un talimatıyla derlenmiş olan bilgilerde nahiye olarak geçmektedir. Hane sayısı 236, nüfusu 612'dir (Kuzeyev, 2013: 56, 259, 261). Kelser Tabın ilë, Aktaş Han destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bil Aktaş han ve geyreler - Öfö qalahınan yuğarı Ağizël buyındağı bëzzën Kësë Tabın, Bişul Tabın, Qomroq Tabın, Kelsër Tabın hem Yomran Tabın ilende bulğan handar. [Bu Aktaş Han ve gayrılar, Ufa şehrinden yukarı, Akidil boyundaki bizim Kese (Küçük) Tabın, Bişul Tabın, Komrok Tabın, Kelser Tabın ve Yomran Tabın ilinde olmuş hanlardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 63).

Qengan İlë - Kenan İli

Kenan ilë, Hz. Yakub'un memleketi olan Filistin'dir (Devellioğlu, 2004: 506). Kıssayı Yosof'ta karşımıza çıkmaktadır:

Qengan ilende katı koroloq buldı, / Yakup sevçë ulandarına boyorzo, / Eytër: "Bëzge kıtlık bik avır buldı, / Aşlıq alırğa Mısırga barın imde. [Kenan ilinde katı kuraklık oldu, / Yakup Peygamber oğlanlarına buyurdu, / Der:

“Bize açlık çok ağır oldu, / Açlık almaya Mısır’a gidin imdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 378).

Kerim Avılı - Kerim Köyü

Kerim avılı, Heybulla rayonunda bir köydür. Günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014d: 454). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Negime Kerim (avılı) Şerefëtdin nikağında, Rabiğa Kerim Ğibazulla bin Yomağuja nikağında vafat. [Naime Kerim (köyü) Şerafettin nikâhında, Rabia Kerim İbadullah bin Yomağuja nikâhında vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 454-455).

Kësë Tabın İlë - Küçük Tabın İli

Kësë Tabın, Batı Tabın boyları arasında en kalabalık gruplardan biridir¹⁹. 1739 yılında Başkurtlar hakkında Kont Urusov’un talimatıyla derlenmiş olan bilgilerde Kësë Tabın bir nahiye olarak gösterilmektedir. Hane sayısı 182, nüfusu 453’tür. Kësë Tabın ilë, Aқтаş Һан adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Bıl Aқтаş Һан ve ğeyrëler - Öfö қалаһнан уғары Ағизël buyındağı бëzzën Kësë Tabın, Биşул Tabın, Қомроқ Tabın, Kelsër Tabın hem Yomran Tabın ilende булған Һандар. [Bu Aktaş Han ve gayrılar, Ufa şehrinden yukarı, Akidil boyundaki bizim Kесе (Küçük) Tabın, Биşул Tabın, Komrok Tabın, Kelsër Tabın ve Yomran Tabın ilinde olmuş hanlardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 63).

Қыпсақ Avılı - Kıpçak Köyü

Қыпсақ avılı, Elşey rayonundaki Kıpçak Askar köyüdür (Suleymanov ve öte., 2014c: 361). İlëvkey, Këleylë, Yayık Batırzar ve Tülle Membet destanlarında karşımıza çıkmaktadır. İlëvkey, Këleylë, Yayık Batırzar destanında köyün ilk ortaya çıkışı anlatılır:

¹⁹ Batı Tabınlarının yaşadığı saha hakkında bilgi için bkz. Kelsër Tabın ilë.

İlëvkëy ülges, aķ narġa artķandar. Aķ nar kilëp Narıs tavının belekey gene susaġına sükken hem řul yërzë aŗa sıġıp, (baŗka dëyeler mënen bërge) öyörölöŗöp, Narıstav karŗıŗı tuġayŗa kõnë buyı sëbënlep torhalar ųa, tönön tübenlep, heŗërgë Kıpsaķ avılı ultırġan yërge barıp yuŗaġandar. řul uringa Kıpsaķ halkı ultırıp, heŗërgë Kıpsaķ avılı - şunan kalġan avıl. [İlevkey vefat edince beyaz tek kamburlu devenin üzerine yatırmıŗlar. Beyaz deve gelip Narıs Daġı'nın alçak bir tepesine çömelmiş ve oraya geçip, (baŗka develer ile birlikte) sürü şeklinde Narıstav Daġı karŗısındaki ovada gün boyu sinek toplayıp dursalar da geceleyin biraz aŗaġı inip, şimdiki Kıpçak köyünün bulunduġu yere gidip yatmıŗlar. Burada Kıpçak halkı yerleşmiş, şimdiki Kıpçak köyü o zamandan kalma bir köydür.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 361).

Kıpsaķ Avılı - Kıpçak Köyü

Destan metinlerinde bir Kıpsaķ avılı daha vardır. Burası Yılayır rayonundaki Yomaguja köyüdür (Suleymanov ve öte., 2014c: 406). Tülle Membet destanında karŗıımıza çıkmaktadır:

ġeyŗe banat Allahyar kıŗı Kıpsaķ (avılı) mulla Hekimyen nikahında vafat.
[Ayŗe banat Allahyar Kıpçak (köyü) Molla Hekimyen nikâhında vefat etti.]
(Suleymanov ve öte., 2014c: 459).

Kırım - Kırım

Destan metinlerinde Kırım'dan baŗka Kırım ilë ifadesi de geçmektedir. Kırım, batı ve güneyden Karadeniz, doġu ve kuzeyden Azak Denizi'yle çevrili, 12.146 km²lik bir yarımadadır. Dar bir berzahla Kıpçak bozkırlarına bağlanır (DİA, 2002: 447). Kırım Hanlığı ise temelini bu yarımadanın teşkil ettiġi, Azak Denizi çevresinden Tuna'ya, Aŗaġı Don'dan Orta Dinyeper'e, Dinyester'e kadar uzanan bir devlettir (Kurat, 1972: 203-204). Kırım; İzevkey mënen Morażım, Yalık Bey, Ķarmasan mënen Sermesen, Ķaysa ulı Emet, Sura Batır destanlarında karŗıımıza çıkmaktadır. İzevkey mënen Morażım adlı destanda Toktamıŗ, batırlarından İdige'yi yakalamalarını isteyip onlara seslenir:

Ƙırım ilē ēšēnde / Ƙarañğıla yul tapƘan, / Bēyē yatƘan harayzın / Nirgehēne ut yaƘƘan / Karabay batır, hine eytem! / ... [Ƙırım ili içinde / Karanlıkta yol bulan, / Beyi yaşıyan sarayın / Temeline ateş vermiş / Karabay batır, sana derim! / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 199).

YalıƘ Bey, Ƙarmasan mēnen Sermesen adlı destanda Şu Şekilde geçmektedir:

Būten ilge basıp inēv - / Hay, bik yaman. / Ğibret alın, fehēm alın / Atilanan. / Őul bababız Ƙırmdı la / Rimdı alğan, / İñlemeślēk il tōzōgen, / Nime Ƙalğan? [Diđer ile baskınla girmek / Hey, ęok kōtū. / İbret alın, fehm alın / Atilla'dan / O atamız Ƙırım'ı da / Roma'yı da almıŐ, / Eni belirsiz il kurmuŐ, / Ne kalmıŐ?] (Suleymanov ve öte., 2014c: 350).

Sura Batır'da Şu Şekilde geçmektedir:

Boron nuğay ğandarı zamanında NarıƘbay isēmlē bik bay bēy bulğan. SığıŐı mēnen üzē Ƙırımdan, nuğaylılar aşıl zātınan iken. [Öncelerin öncesi Nogay hanları zamanında NarıƘbay adlı ęok zengin bir bey yaşımuŐ. ıkıŐı ile kendisi Ƙırım'dan, Nogaylıların asil soyundan imiş.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 73).

Ƙıtay - Kıtay

Ƙıtay; Zōhre mēnen Aldar, Kıssayı Yosof, AƘtaŐ Ğan, Sıngızname, destanlarında karŐımıza ęıkar. Kıtay horonimiyle aynı anlama gelen Çin, AƘtaŐ Ğan; Sin, İzevkey mēnen Morażım, Ƙarahakal destanlarında geğer. AƘtaŐ Ğan destanında İskender'in fetihleri esnasında geğen Ƙıtay, Çin'den farklı bir yerdir²⁰:

Unan inge, indēn Ƙıtayğa, Ƙıtayzan Uygırğa - ul baŐƘort nevgē inē, unan Tōrkōstanğa, Havıstanğa, Alanğa, Bōryenge - bil hem ağır baŐƘortƘa

²⁰ Kıtaylar aslında bir Moğol kavmidir. Kuzey Çin'de kuvvetli bir hükümet kurmuş ve buraya kendi adlarını vermişlerdir. Ancak buradaki hakimiyetleri henüz 12. yüzyılda sona ermiştir. Kıtay adlandırması Avrupalılar tarafından Çin özelinde kullanılmamaktadır. Yine Çin tarihinde bu kavim, Kıtayların Çin'deki hakimiyetleri esnasında kendi sülâlelerine verdikleri "Liao" ismiyle bilinmektedir. (Barthold, 2004: 87;107). Burada Kıtay, bütünüyle Çin'i değıl, Çin'de Kıtay hakimiyetindeki bölgeyi ifade etmiş olmalıdır. Ayrıca bkz. Ğıtay Őehirē

katıŝmıŝ, yene Tıbırstangä, Keŝmirge,... Zablstangä ve Sistanğa këržë. [Oradan Çin'e, Çin'den Kıtay'a, oradan Uygur'a; o Başkurt nevi idi. Oradan Türkistan'a, oradan Havuristan'a, oradan Alan'a, Börcen'e; bu da ahir Başkurt'a karılmış, yine Taberistan'a, Kaŝmir'e... Zabelstan'a ve Sistan'a girdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

İzevkey mēnen Morażım destanında ŝöyle geçmektedir:

Narıstan kitkes, İzevkey / İzel, Nögöŝ, Sēmdēržēñ / Barlık ilderēn tuplap, / Tora bēyge yav aŝkan, / İzevkey men Morażım / İke yaqlap Toranıñ / Yavın kımtıp alğan, ti, / Ural aŝa Sin yaqqa / Tora bēyžē kıvğan, ti. [Naris'tan gidince, İdige / İdil, Nögöŝ, Semlerin / Varlık illerini toplayıp, / Tora Bey'e savaŝ açmıŝ, / İdige ile Moradım / İki taraftan Tora'nın / Ordusunu kuŝatmıŝ, de, / Ural üzere Çin tarafına / Tora Bey'i kovmuŝ, de.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 286).

Zöhre mēnen Aldar adlı destanda bir kıyafetin isminde geçer:

şul arala, tirme avızı la asılıp, unan östöne kıtay yēlenē kēygen olo gına yeŝterzegē bēr bise kilēp sıqtı. [Az sonra çadırın giriş ağızı açılıp, oradan üzerine Çin²¹ kaftanı giymiŝ yaşlı bir kadın çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 262).

Kızılağas Avılı - Kızılağaç Köyü

Kızılağas avılı, Yılayır rayonundaki bir köydür. Günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 461). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Sabiryen Yulıkta bēr kıŝ kına bulıp, ... yeŝēnde, savzager ze inē. 21-sē yıl Tinkrab (?) kart eyttē: Nurbulat kantonı kıızı Latifanan Ğeli isēmlē uğlı Orskižen kıatın alıp, Kamil, Ğamir isēmēnde ikē uğıldarı mēnen Baymaқта kesēp ite. Kızılağas avılı Ğemit kıızı Fayza sesenden Ğibażulla, Eħmezulla, Ğabdulla - (ös) dana uğıldarı. [Sabiryen Yulık'ta sadece bir kıŝ bilim alıp ... yaŝında, tüccar da idi. 1921 yılında Tinkrab (?) İhtiyar söyledi: Nurbulat kantonu kıızı Latife'den Ali adlı ođlu Orski'den hanım alıp Kamil, Amir adlı

²¹ Destan metinlerinde Kıtay, Türkiye Türkçesine bazen Kıtay bazen de Çin şeklinde aktarılmıŝtır.

iki oğlu ile Baymak'ta iş yapmakta. Kızılağaç köyü Hamit kızı Fayza Ozan'dan İbadullah, Ahmedullah, Abdullah (üç) tane oğulları var.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 461).

Kindërlë Avılı - Kindirli Köyü

Kindërlë avılı, Heybulla rayonunda bir köydür. Günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 502).

Kindërlë avılı Zölkegize isëmlë katıninan Mullagelem, Hãnsoltan (uğıldarı); Ğeyşe, Semiğa isëmde kızzarı buldı. [Kindirli köyü Zölkegide adlı karısından Mollagelim, Hansultan (oğulları); Ayşe, Semiha adlı kızları oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 502).

Kinye Avıl - Kinye Köyü

Kinye avıl, Kinyekey destanında karşımıza çıkmaktadır. Başkurtlar topraklarını Times Boyar adlı bir Rus'a verir:

Tëmes Bayar, hëyleker / Bulğan tölkö mişlënde. / Ğebdëlkerim, Kerkeler / Bulğan işek mişlënde: / Yalğan, yavız, mekërzë / Añlamağan yërzë le // Tëmes mënen duşlaşkan, / Bürëk, sekmen, bilbavğa / Mal yëbergen tuplavğa, / Kinye avıl - kışlavğa / ... [Times Boyar, hilekâr / Olmuş tilki mislinde. / Abdülkerim, Kerkeler, / Olmuş eşek mislinde / Yalan, yağız, yalanı / Anlamamış hiç de. // Times ile dost olmuş / Börk, pelerin, bel bağına / Mal vermiş toplamaya, / Kinye köyünü kışlamaya. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 239).

Qolbaqtı Avılı - Kolbaktı Köyü

Qolbaqtı avılı, Abyelil rayonundaki Elmöhemet kasabasıdır (Suleymanov ve öte., 2014c: 438). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Tüñgevër Rafik avılı Rafik bayzın kıızı Qazna isëmlë katıninan - Ğümer, Gosman, Ğaysa, kıızı Ğezize Qolbaqtı avılında, hëzërze balalarının balaları bar. [Tüñgevir Rafik köyü Rafik bayın kızı Kazna ismindeki hanımından Gümer, Gosman, Gaysa, kızı Gezize Kolbaktı köyünde şimdi de çocuklarının çocukları var.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 438).

Qolbirzė Avılı - Kolverdi Köyü

Qolbirzė avılı, Orenburg vilayetine bağlı bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 419). T lle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

İskender urta tormoş m nen k n küre. Toğro h zlj , yomşak, sabır tebiğetlj  bulęan. 71-s  yeş nde vafat, Membette. Evelę  katını Rafik avılınan - Yamal tdin tigen ulı; ik ns  katını Melike - Ayıvlı tamağınan: Miftah tdin, Yeled tdin, Heybulla; Vasbi is m nde b r kıızı Qolbirzė avılı Bikm hemet helpe nikahında. [İskender orta derece bir hayat sürdürür. Doğru s zlj , yumuşak, sabır tabiatlı biri olmuş. 71 yaşında vefat etmiş, Membet'te. Evvelki hanımı Rafik köyünden Cemalettin adlı oğlu; ikinci hanımı Melike, Ayıvlı boyundan: Miftahettin, Celalettin, Heybulla; Vasbi isminde bir kıızı Kolverdi köyü Bikm hemet Hafızla evli.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 431).

Qomroğ Tabın İl  - Komrok Tabın İli

Kumruk, Tabın boy-kabile grubundaki altı boydan biridir. 1739 yılında Başkurtlar hakkında Kont Urusov'un talimatıyla derlenmiş bilgiler arasında bir nahiye olarak gösterilen Qomroğ Tabın'da 112 hanede toplam 297 kişi yaşamaktadır (Kuzeyev, 2013: 56; 259). Qomroğ Tabın il , Aktaş Han destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bil Aktaş han ve geyr ler -  f  kahalınan yuğarı Ağiz l buyındağı b zz n K s  Tabın, Bişul Tabın, Qomroğ Tabın, Kels r Tabın hem Yomran Tabın ilende bulęan handar. [Bu Aktaş Han ve gayrılar, Ufa şhrinden yukarı, Akidil boyundaki bizim Kese (Küçük) Tabın, Bişul Tabın, Komrok Tabın, Kels r Tabın ve Yomran Tabın ilinde olmuş hanlardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 63).

Qundrav Avılı - Kundrav Köyü

Qundrav avılı, Orenburg vilayetine bağlı bir köydür. Sakmar Nehri boyunda bulunmaktadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 405). T lle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Membet ulı İsenęoldo T beng  Hağmar buyı Qundrav avılına Qarakay iřanęa uķıręa y bere. [Membet oğlu İsenęol'u Aşağı Sakmar boyu Kundrav köyüne Karakay işana okumaya yollar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 405).

Kural Urdası - Kural Hanlığı

Sıngızname’de Cengiz Han’ın ülkeyi ölmeden önce oğulları arasında paylaşırması konu edilir. Cengiz Han, dört oğlunu dört hanlığa koyar. Kural Urdası hanlığını üçüncü oğluna verir:

Öçençë uğlı Kireynë, “İr këyer savıtı, ir kuşatır (1: kuşanır) kılıcı küptër”, - tip, “Asılzada halıktır”, - tip, Kural urdasında hanlıkka kıydı.

[Üçüncü oğlu Kirey’i: “Er giyer kabı, er kuşatır (1: kuşanır) kılıcı çoktur.” diye, “Asılzade halktır.” diye, Kural hanlığına hanlığa koydu.²²] (Suleymanov ve öte., 2014c: 98).

Kustanay - Kostanay

Kustanay, Kazakistan’da bulunan 14 oblasttan biridir (Söylemez, 2002: 341). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Hemityen Yulık işanda uķıp, kıatını Ezël avılı Yeźger kıızı. 18 yeşlëk uğlı Hefiz bolşëvik huğışında Kustanay yağında yuğaldı. [Hemityen Yulık işanda okuyup, hanımı Edel köyü Yedger kıızı. 18 yaşında ođlu Hafız Bolşevik mücadelesinde Kostanay taraflarında kayboldu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 442).

Mansur Avılı - Mansur Köyü

Mansur avılı, Eski Böryen vilayetindeki, günümüzde Baymak rayonundaki Behtigerey köyüdür (Suleymanov ve öte., 2014c: 414). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Kerim sotnik kıızı Vazifa yeňgeyzen (Ĝümerźëň) Segit, Ehmetryen - uğıldarı, Heybe, Hezise - kızzarı. Heybe Böryen Mansur avılı Törökmen mulla ulı İhsan nikağında. [Kerim yüzbaşının kıızı Vazife yengeden (Ĝümer’in) Segit, Ehmetryen adlı oğulları, Heybe, Hadise adlı kıızları, Heybe

²² Cengiz Han üçüncü oğlu olan Ögeday’ın kendisinden sonra hükümdar olmasını istemiş, ülkenin doğu bölümlerini de Ögeday’a vermiştir (Temir, 2002: 259). böylece Ögeday, Balkaş’ın kuzey ve doğusundaki Tarbagatay, Kara İrtiş ve Uranga bölgelerine sahip olmuştur (Ağaldağ, 2002: 274). Kural Hanlığı ile hangi coğrafyanın kastedildiğini tam olarak tespit edememekle beraber Ögeday’a verilen coğrafyanın ifade edilmiş olabileceğini düşünüyöruz.

Böryen Mansur köyü Törökmen Molla oğlu İhsan nikâhında.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 440).

Meskev İlë - Moskova İli

Qarahaqal lakaplı Minlegol, Qarahaqal destanında şu sözləri söyler:

... / *Minëñ tivğan Ural'im / Han, tarhandan tapaldı, / Halkım imën tormanı. / İndë şunu bëlëğëz: / Siñgız balalarınan / Azat bulğan batşalık - / Meskev ilen bilegen, / Bayar²³, tarhan tuplağan / Batşa talay ilëmdë: / Tartıp ala yërëmdë, / Avırlata könderën, / Huya batır irzerën. [... / Benim doğduğum Ural'im / Han, tarhandan ezildi, / Halkım emin durmadı. / İmdi şunu biliniz: / Cengiz evlatlarından / Azat olmuş çarlık, / Moskova ilini kaplamış, / Boyar, tarhan toplamış. / Çar yağmalar ilimi, / Çekip alır toprağımı, / Zorlaştırır günlerini, / Doğrar batır erkeklerini.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 159).*

İndë hin de şunu bël: / Ural - hinëñ buşagañ, / Buşagañdı yav başkan; / Meskev ilë batşahı / Buşagaña kul halğan; / Yërën alıp Uraldın, / Qazamattar korzorğan. / ... [İmdi sen de şunu bil: / Ural, senin eşik önün, / Eşiğini düşman basmış; / Moskova ili çarı, / Eşiğine el koymuş. / Toprağını alıp Ural'in, / Hapishaneler kurdurmuş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014d: 161).

Meskev Kënezlëğë - Moskova Knezliğı

Sura Batır destanında Kırım Hanı, Narıkbay'ı hanımı Minhılıv'dan ayırabilmek için Moskova knezliğine yollar:

Tuyın şavlatıp ütbergen, bëyën derejelë itken, hılıv bëybike tapқан, huş, Narıkbay bëyözë narık hëzmetke kuşırğa vaqıt. Meskev kënezlëğëne başta üzën gene ilse itëp yëberërge kündëre bını han. Nişlehën inde bëy, han farmanı mënen rızalaşıp, bını yeş keleşëne qayıtıp höyley. Aptırap şikke töşe Miñhılıv: şerbet ayzarı ütkenën de kötmey, bëyën bëybikehënen ayırmaqta ni hikmet? [Düğünü azamet içinde kutlayıp beyini dereceli etmiş, güzel bey-hanımı buluş, hoş, Narıkbay Bey'i ihsan görevine gönderme vakti. Moskova knezliğine başta yalnızca onu elçi olarak göndermeye razı eder. Bey ne yapsın, han fermanı ile rızalaşıp, bunu genç hanımına anlatır. Şaşıdır kalan

²³ Eski Rusya'da soylu kişi, boyar (Özşahin, 2017: 67).

Minhılıv şüpheye kapılır; balaylarının geçmesini de beklemeden, beyini beyhanımından ayırmasında ne hikmet?] (Suleymanov ve öte., 2014d: 73).

Meskev Urdası - Moskova Hanlığı

Meskev urdası, Singízname’de karşımıza çıkmaktadır:

Dürtēñçē uǵlı Tulaynı, “Halıqları rehimlédēr”, - tip, (1: “İrev yorttor”, - tip, “İr kēye torǵan atlas küptēr”, - tip) “Eşē katı, aşı tatlı taymas oloǵ yorttar”, - tip, Meskev urdasında hanlıkka kuydı. [Dördüncü oǵlu Tulay’ı: “Halkları rahimlidir.” diye (1: rahat yurttur diye, “Er giyer kumaşı, sateni, zırhı çoktur.” diye) “İşi katı, aşı tatlı taymaz (caymaz) ulu yurttur.” diye, Moskova hanlığına, hanlığa koydu.²⁴] (Suleymanov ve öte., 2014c: 98).

Mırza Avılı - Mırza Köyü

Mırza avılı, Heybulla rayonundaki 1. Mırzalar köyüdür. Halk arasındaki adı Tüşavıl’dır (Suleymanov ve öte., 2014c: 447). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bızavlık tamaǵı Bahavētdin - kanton yarzamsıhı, Böryen bayı Mırza avılı Hebi (jemi?) kantondı sakırǵanda, kanton aq-kük arǵımakka mēñep urtanan, altmışlap böryen ikē yağınan qaz qanatlap kilēp, Ölken Maqan (hıvı), Borollı küil yağına, Aq balçıklı (balsıklı?) küilde kilēp kınak bulıp, at sabırǵa teǵeyēnlegen kōnō Gümer ħorunjiy - kükseyžē, Allayar ħorunjiy kören attı saptırırǵa alıp bargas, saba torǵan yēǵermē bişlep attarzi Ġebdēlnafik mullaǵa front torop kürheteler. [Bızavlık Boyu Bahavettin kanton yardımcısı, Böryen Bay’ı Mırza köyü Hebi (Cami?) kantonu çağırdığıında, kanton aklı gökçe koşu atına binip ortadan altmış kadar Böryen iki tarafından kaz kanatlanıp gelip, Büyük Mekan (Irmaǵı), Borollıgöl tarafına, Akbalçıklıgöl’de konuk olup, at koşturmaya tayin edilmiş günü Gümer Astsubay kızıl atı koşturmak için getirince, koşacak olan yirmi beş kadar atı

²⁴ Cengiz Han’ın en küçük oǵlu Tuluy, Moǵol geleneǵine göre babadan kalan ilk toprakların mirasçısı olmuştur. Bu topraklar Tula, Yukarı Onon ve Yukarı Kerulen arasındaki bölgedir (Aǵaldaǵ, 2002: 274). Söz konusu bölge Moskova ile alakalı deǵildir.

Abdülnafik Molla'nın önüne dizip gösterdiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 447).

Mırzıkay Avılı - Mirzakay Köyü

Mırzıkay avılı, Alasabır destanında karşımıza çıkmaktadır:

Tay sağında uq atta sos yörögen malayzarzi mëndërëp, Zölkerney Mırzıkay avılıniñ osonan Elteşlëge tiklëm Alasabırzi sabıştıra başlay. [Tay çağında bile atta usta binici olan oğlanları bindirip, Zölkerney Mirzakay köyünün ucundan Elteşli'ye kadar Alasabır'ı koşturmaya başlıyor.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 573).

Mısır - Mısır

Mısır, destan metinlerinde sıklıkla geçen bir horonimdir. Kıssayı Yosof, Yosof Kitabı, El-Ğıssa Buzyëğët ve Aқтаş Һan destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Kıssayı Yosof'ta Yusuf, Mısır'a doğru yaklaşmaktadır:

Malik Duğır ul urından küsëp kitte, / Mısırğa yap-yakın bër yërge barıp yëttë, / Mısır halkı havanan taviş işëttë: / “Bër geziz şehës Mısırğa kile imde!” [Malik Duğır o yerden göçüp gitti, / Mısır'a yakın bir yere vardı, / Mısır halkı havadan ses işitti: / “Bir aziz şahıs Mısır'a gelir imdi!”] (Suleymanov ve öte., 2014b: 327).

Aқтаş Һan adlı destanda İskender'in oğullarından biri anlatılırken geçer:

Bıl huğıştı Şah İskenderzëñ Mısır şahının kıızı Şemailbanıvzan tıvğan ulı Kasfran, yëtë yeşënde, eselerë mënen bërge inë. [Bu savaşta Şah İskender'in Mısır şahının kıızı Şemailbanu'dan doğmuş oğlu Kasfran, yedi yaşında anaları ile birlikte idi.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 62).

Miyeke Rayonu - Miyeke Bölgesi

Miyeke Rayonu, Başkurdistan'ın orta batı kesiminde bulunmaktadır. Miyeke rayonu, İlëvkey, Këleylë, Yayık Batırzar destanında karşımıza çıkmaktadır:

İlëvkey batır, Dim ağışına üz yözzerë mënen Balğaji, Kunakas, Ebëş, Yenebi, Aldar, İlsëgol tigen batırzarın urınlaştırıp, ularziñ balaları mënen avıl bulğan. Şul yöz başlıqtarınıñ Yenebi (avılı) mënen İlsëgol avıldarı -

Miyeke rayonu, kalğandarı Elşey rayonu qaramağında yeşey. [İlevkey Batır Dim Nehri'nin akışına göre kendi yüzleri ile Balgajı, Kunakas, Ebeş, Yenebi, Aldar, İlsegol adlı batırlarını yerleştirip, onların çocukları ile köy oluşmuş. Bu yüzbaşlarının Yenebi ile İlsegol köyleri Miyeke bölgesi, kalan köyler Elşey bölgesinde yaşarlar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 356).

Morażım Avılı - Moradım Köyü

Morażım avılı, günümüzde Avırgazı rayonunda yer almaktadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 361). İlevkey, Kēleyle, Yayık Batırzar destanında karşımıza çıkmaktadır:

Atahı ülöp bër yıl torğas, Morażım, yavğa barganında, baş osonda turgay hayrağas, heżergē Bozayaz rayonu Morażım avılı yanındağı memëryege barıp, torlaq tözögen. Ul avılğa isem şunan kalğan. [Babası öldükten bir yıl sonra Moradım, savaşa giderken baş ucunda saban serçesi ötünce, şimdiki Bozayaz bölgesi Moradım köyü yanındaki mağaraya gidip yaşayacak evini kurmuş. O köyün ismi onun adıyla anılmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 361).

Mullaqay Avılı - Mullakay Köyü

Mullaqay avılı, Baymak rayonunda bulunan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 501). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Töhfetulla (bin Kızır) yeş vakıtında qasıp yöröp, bër gene kış Mullakay (avılı) Ğabdulla heżrette ukıp, Bürēbay (avılı) mēñ yılkı kötken Höseyēn bayzıñ Reħime kızına nikaħlanıp, yılkı malına bay bulıp, kımız, aş mejlēsēnde küp buldıq. [Töhvettullah (bin Kızır) genç yaşında kaçıp dolaşıp, sadece bir kış Mullakay (köyü) Abdullah Hazret'te okuyup, Bürıbay (köyü) bin yılkı hayvanı olan Hüseyin Bay'ın Rehime adlı kızıyla nikâhlanıp, yılkı hayvanıyla zengin olup, kımız, yemek meclislerinde çok olduk.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 501).

Navruż Avılı - Nevruz Köyü

Navruż avılı, Karas mēnen Aqşa destanında karşımıza çıkmaktadır:

Boron Yayık buyında, hežėrgė Navruż avılı ultırğan yėrže (ėlėkkė Tamyan-Ŗatay Ŗantonında) Ŗaras tigen bėr Mergen uksı bulğan. [Çok eskiden Yayık kıyısında, şimdiki Nauruz köyünün bulunduğu yerde Karas adlı bir okçu varmış.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 249).

Noğman Avılı - Numan Köyü

Noğman avılı, Sterle ilinde bir köy olup günümüzde varlığını sürdürmemektedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 522). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

1919 yıl 14 iyunde Sterlė öyežė Noğman avılı Şakir kızı Ėzizege nikahlandım. [1919 yılı 14 Haziran'da Sterle ili Numan köyü Şakir kızı Gezize ile nikâhlandım.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 522).

Rafik Avılı - Rafik Köyü

Rafik avılı, Heybulla rayonunda bir köydür. Tanalık Nehri boyundadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 431). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Tüñgevėr Rafik avılı Rafik bayıñ kızı Ŗazna isėmlė Ŗatınınan - Ėümer, Gosman, Ėaysa, kızı Ėzize Ŗolbaktı avılında, hežėrže balalarının balaları bar. [Tüñgevir Rafik köyü Rafik bayın kızı Kazna ismindeki hanımında Gümer, Gosman, Gayza, kızı Gezize Kolbaktı köyünde şimdi de çocuklarının çocukları var.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 438).

Resey - Rusya

Resey, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Kamalėtdin 1871 yıldar tevgė hežmetke alınıp, török huğışında Arzrumdı Reseyge alıp birėvsė. [Kemalettin 1871 yılında ilk olarak askerliğe alınıp Türk Savaşı'nda Erzurum'u Rusya'ya kazandıranlardan biri.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Selim Avılı - Selim Köyü

Selim avılı, Yılayır rayonunda yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 445). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Lotfulla bin Allayar Akyar Ğebdëlhey ħezrette uqıp, Irimburza ħskadronda atlı ħezmette altı yıldar yöröp, Sarı avılı Ozon Ütemiş uĝlınuñ Fatima isëmlë kıızına nikaĥlanıp, Lokmanĥekim, Sibegëtulla, Ömmökamal, Şemsikamal isëmënde balaları buldı. Ömmökamal Selim (avılı) Şafık nikaĥında 1921 yıl aslıқта helek buldı. Şemsikamal Turat Kazıĥan uĝlı nikaĥında vafat buldı. [Lütfullah bin Allahyar Akyar Abdülhey Hazret'te bilim sahibi olup, Orenburg'da sipahi ordusunda altı yıl askerlik yapıp, Sarı köyü Uzun Ütemiş oĝlunun Fatima adlı kıızıyla nikâhlanıp, Lokmanĥekim, Sibegëtullah, Ümmükemal, Şemsikemal adlı çocukları oldu. Ümmükemal Selim (köyü) Şefik nikâhında 1921 yılı açlıkta helak oldu. Şemsikemal Turat Kazıĥan oĝlu nikâhında vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 455).

Sterli Öyezë - Sterle İli

Sterlë öyezë, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

1919 yıl 14 iyunde Sterlë öyezë Noĝman avılı Şakir kıızı Ğezizege nikaĥlandım. [1919 yılı 14 Haziran'da Sterle ili Numan köyü Şakir kıızı Gezize ile nikâhlandım.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 522).

Şişme Rayonu - Şişme Bölgesi

Şişme rayonu, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Tuĥ, üzë mënen kilgen batırına yër horap, Dim tamaĝınan yër alĝan. Ħezër Elşey rayonınıñ - tübengë Devleken, Şişme rayonına ingen avıldar şuniñ kırk batırına ëyerëp kilgen ĥalıĥtar. [Tuĥ, kendisiyle birlikte gelen batırlara toprak isteyip, Dim'in boĝazından yer almış. Şimdiki Elşey bölgesinin aşaĝı Devleken, Şişme Bölgesi'ne giren köyler onun kırk batırının ardından gelen halklardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 356-357).

Tabın İlä - Tabın İli

Tabın, Rıçkov'a göre Başkurt halkının nahiye ve kabile ayrımını gösteren bir listenin "kabileler veya nahiyeler" kısmında iki farklı Tabın bulunmakta,

bunların hane sayıları da verilmektedir (Kuzeyev, 2013: 53). Ancak destan metnindeki Tabın ilë horonimi ile bu listede bulunan yerler haricinde tüm Tabın boylarının yaşadığı coğrafyalar da kastedilmiş olabilir. Batı Tabınlarının yaşadığı coğrafyaya daha önce değinmiştik.²⁵ Doğu Tabınları başlıca Ural ötesine, Yayık'ın yukarı akımlarına ve Ural nehirleri ile Batı Sibiryaya nehirlerinin su ayrımı bölgesine, bazı gruplar da diğer boylarla karışık olarak Ural ötesindeki bozkırların göller bölgesine yerleşmiştir. Tabın Başkurtlarının bazı önemli grupları, Batı ve Güney Başkurdistan'da İk, Çeremşan, Tok, Küçük Uran sahillerinde; İrgiz-Kamelik havzasında yaşamaktadır (Kuzeyev, 2013: 259). Tabın ilë, Aktaş Hın destanında karşımıza çıkmaktadır:

Deşti Kıpsak tigen meşhur impëriyanın tehet-gyahi bezzën Tabın ilënëñ Aktaş tavında bulğan imëş... [Deşt-i Kıpçak adlı meşhur imparatorluğun tahtgâhı bizim Tabın ilinin Aktaş Dağı'nda olmuş imiş...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 165).

Tabın Avılı - Tabın Köyü

Tabın avılı, Ebrey Batır destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bıl vağığanan huñ Kësë Tabın halkı, Ebrey batırğa arķalanıp, ilav mēnen her saķ Tabın avılı urtahınan irken yöröy başlay. [Bu olaydan sora Küçük Tabın halkı, Ebrey Batır'dan güç alıp, kabile ile her zaman Tabın köyü ortasından rahatça dolaşmaya başlar.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 586).

Tamyān İlë - Tamyān İli

Tamyānlar, Güneydoğu Başkurt boylarından biridir. Kuzey Tamyānlılar, Belı Nehri'nin yukarı boylarında ve Ural ötesinde, güneydekiler ise Belı Nehri'nin orta akımlarında ve Nuguş Nehri'nin aşağı kesimlerinde yaşamaktaydılar. İk havzasında 18. yüzyılda bir Tamyān nahiyesi vardı. Bu nahiyeye 1739 yılında Başkurtlar hakkında Kont Urusov'un talimatıyla derlenmiş olan bilgilerde gösterilmektedir. 150 hane ve 291 nüfusa sahiptir (Kuzeyev, 2013: 56; 111). Bununla beraber Tamyān ilë ifadesiyle bu nahiyeye

²⁵ Bkz. Kelsler Tabın ilë.

ya da yukarıda saydığımız Tamyaların yaşadığı tüm coğrafyalar anlatılıyor olabilir. Bazen yalnızca Tamyan şekliyle de geçmiş ve Tamyan etnonimi bir toponim ifade etmiştir. Tamyan ilë Qarahaqal destanında karşımıza çıkmaktadır:

... / *Emekes batırzıñ atı / Tamyan ilë - danlı ilden / Qarahaqal batırğa / Bulek itëp kıyılğan.* / ... [... / Emekes Batır'ın atı / Tamyan ili, şanlı ilden / Karasakal Batır'a / Hediye olarak koyulmuş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014d: 167).

Taşkënd - Taşkent

Taşkënd, Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Siriderya'nın sağ kollarından Çirçik Suyu tarafından sulanan vahada kurulmuş olup, Özbekistan'ın başkentidir (Muhammedcanov, 2011: 145). Aynı zamanda Özbekistan'daki 12 vilayetten biridir (Erol, 2002: 628). Aqhax Timër destanında da bir vilayet olarak karşımıza çıkmaktadır:

El-kıssa, ul Aqsak Timër andin uzıp Bohara şeherege bardı (1: kilde). Anı hem aldı. Taşkëndni, Yarkëndni hem aldılar. Ul vileyetlernë üzene bağındırdı.

[El-kıssa, o Aksak Timur oradan geçip Buhara şehrine vardı (1: geldi). Onu da aldı. Taşkent ve Yarkent'i de aldılar. O vilayetleri kendine boyundurdu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 143).

Taşlı Keryehë - Taşlı Köyü

Taşlı keryehë, Tülle Membet destanında Membet soyundan gelen Düsmöhemet'in oğullarından Veli hakkında bilgi verilirken geçer:

Veli gëskerlëkte yöröp, yıvaş, hıyanathız, gibežetlë inë. Vafat, uğlı yuk. Bër kıızı Zahrëtdinde, Yelelëtdin isëmënde uğlı bar. Bër kıızı Hesende. Baymöhemët Taşlı keryehënde (avılında) Miftahëtdin hezrette uqıp, gilemë le bar. [Veli askerlik görevinde olup mütevazı, ihanetsiz, ibadetli biriydi. Vefat etti, oğlu yok. Bir kıızı Zahrettin'de, Celalettin adlı oğlu var. Bir kıızı Hasan'da. Baymöhemet Taşlı köyünde Miftahettin Hazret'te bilim alıp, ilim sahibi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 489).

Tatlıbay Avılı - Tatlıbay Köyü

Tatlıbay avılı, Baymak rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 428). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Rehmetullaniñ katını Bërensë Böryen volosı Tatlıbay avılı Akbikenen Aralbay, İşmöhemet, Gebdëlnafık - uğıldarı, bër kıızı Tüben Haqmar öyö Beketer avılında Yarkınbay nikahında Soltan, Düsen, Morat işemlerënde uğıldarı bulıp, nesëlderë 22-së yılda bötken. [Rahmetullah'ın karısı Birinci Böryen vilayeti Tatlıbay köyü Akbike'den Aralbay, İşmöhemet, Abdülnafık oğulları, bir kıızı Aşağı Sakmar evi Beketer köyünde Yarkınbay nikâhında Sultan, Düsen, Murat adlarında oğulları olup nesilleri 1922 yılında tükenmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 428).

Telgeşlë Avılı - Telgeşli Köyü

Telgeşlë avılı, Ebëret Batır mënen Albirmes Alasabır adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Ëlgerë Telgeşlë avılında Börök işëmlë yarlı ğına bër kart yeşegen. [Önceleri Telgeşli köyünde Börök adlı çok yoksul bir ihtiyar yaşamış.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 567).

Tërmëz Urdası - Tirmiz Hanlığı

Tërmëz urdası ifadesindeki Tërmëz, Tirmiz şehri olmalıdır. Cuçi 1221 yılında küçük kardeşi Tuluy ile birlikte Buhara, Semerkant, Nahşeb ve Tirmiz'i ele geçirmiştir. Cengiz Han da Harizm'in bu bölgesinin idaresini Cuci'ye vermiştir (Kafalı, 1993: 78-79). Tërmëz urdası Aqtaş Hân destanında karşımıza çıkmaktadır:

Andin suñ Çingiz han oloğ uğı Juçiğa: “Asıl mal anda yeter”, - tip, “Altını, kömöşë küptër”, - tip, “Yortı kiñdër”, - tip, Tërmëz urdasında hanlıkka (hanluqka) kuydı. [Ondan sonra Cengiz Han ulu oğlu Cuçi'yi: “Asıl mal orada yeterlidir.” diye, “Altını, gümüşü çoktur.” diye, “Yurdu geniştir.” diye, Tirmiz Hanlığı'na hanlığa (2: hanlığa) koydu.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 567).

Törkiye - Türkiye

Eberey Batır mänen Albirmes Alasabır destanında Eberey türlü bahadır ve güreşçileri yendikten sonra karşısına Türkiye’den gelmiş bir bahadır çıkar:

Hežer Törkiyenen kilgen batır mänen köreşehë kalğan. Bılar alışa başlağandar. Tëğenëñ de belek bar, ti. Bik ozaq alışkandıñ huñında Eberey batır yıkkan bit bını. Török batırı, gerlenëp, mayzandı taşlap sığıp kitken. [Şimdi Türkiye’den gelmiş bir batırla güreşmek kalmış. Bunlar güreşmeye başlamışlar. Öbürünün de bileği kuvvetliymiş. Uzun süre güç sınıdıktan sonra Eberey bu güreşçiyi de yere devirmiş. Türk batırı arlanıp, meydanı terk edip çıkıp gitmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 572).

Tuğ-Soran - Tuk-Soran

Tuğ-Soran, Orenburg ilinde bir ilçedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 475). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ayıvlı tamağı Zölkerney kart höylenë: “Olatam Gömörzak ebeyë mänen, min - ösevbëz ikë aygır öyörö yılkı, un bızavlı hıyır, kuy, keze mänen Tuğ-Soranga küsëp barganda, Eyëk buyına yetken inek, artıbızan kağız kilëp, bëzzë totop, mine İsenğolğa alıp barzılar. [Ayıvlı boyu Zölkerney İhtiyar anlattı: “Dedem Gömörzak, yaşlı karısı ile ben; üçümüz iki aygır sürüsü yılkı, on buzağılı inek, koyun, keçi ile Tuk-Soran’a göçmek üzereyken İyik boyuna varmıştık, bizim arkamızdan kağıt geldi; bizi yakaladılar, beni İsenğol’a getirdiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 475).

Tuğatar Avılı - Tungatar Köyü

Tuğatar avılı, Zeki Velidî Togan’ın anılarında geçmektedir. Tuğatar gece bekçiliği yapan asker demektir. Bu köyün konumu hakkında bir bilgimiz yok ancak Togan, bu köyde Kostanay şehrine giderken kaldığını ifade etmektedir (Togan, 2019: 103). Buradan hareketle Başkurdistan’ın güneyinde yer alan bir köy olduğunu söyleyebiliriz. Köyün adının anlamı da bize Kazak sınırında yer alabileceğini gösteriyor. Örnek kullanacağımız destanın hemen başında Kazaklar, Başkurlara ait yılkı sürülerini alıp götürürler. Burası Kazaklara karşı nöbet tutmayı gerektiren bir yer olabilir. Tuğatar avılı, Bilal mänen Düsen adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Alıstın qaray kürəngen, yanım ay, - / Yopar tavziñ savılı, yanım ay. / Hağış mēnen harğayğan, yanım ay, / Bay Tuñgatar avılı, yanım ay! [Uzaktan bakınca görünen, canım hey, / Yopar Dağ'ın ağaçlığı, canım hey. / Özlem ile sararmış, canım hey, / Bay Tungatar köyü, canım hey!] (Suleymanov ve öte., 2014d: 247).

Yukarıdaki dörtlük Tuñgatar yortona baskın yapan Kazakları kovalarken esir düşen Bilal ile Düsen için söylenmiştir. Aynı destanda geçen Tuñgatar yorto muhtemelen aynı yerdir:

Boron bër vaqıt qazaqtar, yav halıp, Tuñgatar yortondağı başqorttarziñ 1500 yilkıhın eyzep alıp kitkender. [Çok eski bir zamanda Kazaklar, baskın yapıp Tungatar yurdundaki Başkurtların 1500 adet yıllık hayvanını kovalayıp götürmüşler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 247).

Tüñgevër Volosı - Tüñgevir Vilayeti

Zeki Velidî Togan'ın hatıralarında Tamyan-Tüñgevir Kantonluğu geçmektedir. Yine aynı eserin bir başka bölümünde Tüñgevir bir yer adı olarak geçer ancak buranın coğrafi konumu hakkında bir bilgimiz yok (Togan, 2019: 165; 181). Bununla beraber bir Güneydoğu Başkurt boyu olan Tüñgevirler Belı ve Sakmar nehirlerinin boylarında Ural ötesinde yerleşmişlerdir (Kuzeyev, 2013: 110). Tülle Membet destanında Membet'in kızlarından Rahime hakkında bilgi verilirken geçer:

Rehime Tüñgevër volosı Yakup avılında bulğan. [Rahime Tüñgevir vilayeti Yakup köyünde idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 447).

Uraz Avılı - Uraz Köyü

Uraz avılı, Aqay Yavı adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Bër hüiz mēnen eytkende, eş şunda - Küsēmbet ülgenden huñ bik yilğır karaqtar Aqayziñ yilkıların urlay. Uğrılar Qazan sıvaştarı bula. İrne yilğahı buyındağı Uraz avılı yanında Aqay ularzi kıvıp yete. [Başka bir deyişle, iş şunda, Küsembet öldükten sonra çok uyanık at hırsızları, Akay'ın yilkılarını çalar. Hırsızlar Kazan Çuvaşları'dır. İrne Irmağı boyundaki Uraz köyü yanında Akay onları kovalayıp yakalar.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 137).

Uraźay Avılı - Urazay Avılı

Uraźay avılı, Tañatar avılı şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Tülle Membet destanında molla Yanharı adlı çocuğa Membet diye isim verip neslinin çok olması için dua eder:

Mullanıñ şul doğahı qabul bulğandır: 1921 yılda Membettën bıl balalarının balaları tével 200 öylö bulğan ině. 1928 yıl Segit (Kaltay) avılında 44 duş (yen) Membet balahı bar, Uraźay (Tanatar) avılında 22 duş Membet balahı bar, Membet avılında - 60 duş. Yemğəhě 126 bula. [Mollanın o duası kabul olmuştur: 1921 yılında Membet'in bu çocuklarının çocukları tam 200 evli olmuştur. 1928 yılı Segit (Kaltay) köyünde 44 fert (can) Membet çocuğu var, Urazay (Tanatar) köyünde 22 can Membet çocuğu var. Membet köyünde 60 can. Cümlesi 126 olur.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 397).

Utarbay Avılı - Utarbay Köyü

Utarbay avılı, Heybulla rayonunda yer alan bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 397). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Gebdělbarıy Utarbay avılı Heyrulla kıızı Nefisege nikaqlanıp, 21-sě yıldarža vafat. [Abdülbarıy Utarbay köyü Hayrullah kıızı Nefise ile nikâhlanıp, 1921 yıllarında vefat etti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 434).

Üzek Avılı - Üzek Köyü

Üzek avılı, Miney Batır mēnen Şülgen Batşa adlı destanda Bozaygır Sırtı'nın konumu ile bilgi verilirken geçer:

Bıl arkanıñ uy başının Buzaygır tip atalıvı şunan qaldı, ti. (Bıl yēr Üzek avılınan küp alıñ tügěl.) [Bu sırtın Bozaygır diye ad alması bundan kaldı. (Bu yer Üzek köyünden uzak değildir.)] (Suleymanov ve öte., 2014a: 277).

Varaş Avılı - Varaş Köyü

Varaş avılı, eski Birinci Böryen vilayetine bağlı bir köy olup bugün muhtemelen Baymak rayonundadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 403). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Membettën mullahında uqığan Běrensě Böryen Varaş avılınañ Gömörzık isēmlě şekert höyleně tip, Gömörzıktañ Miñhılıv isēmlě kızınan tivğan

Zölkerney kart höyleně... [Membet'in mollasında eğitim gören Birinci Böryen Varaş köyünün Gömörzak adlı şakirt anlattı diye, Gömörzak'ın Minhılıv adlı kızından doğmuş Zölkerney İhtiyar anlattı...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 403).

Věrhně-Uralsk Öyezě - Virhni-Uralsk İlçesi

Věrhně-Uralsk öyezě, Başkurdistan'ın doğu sınırlarının hemen yakınında, Çelyabinsk oblastında yer almaktadır. Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Membet bik şep bayıp bara. İstekter küre almay hösideněp, bik yafalağas, “Artaban bil istekter miñe hem nesěl-neseptěreme tınıslık birmey iken, běr sesen toqomdan katın alayım, Alla tegele běr bala birmeş miken”, - tip kitěp, Věrhně-Uralsk öyezě Yahıya sesenděñ kızı Hıylıkayğa nikaqlana. [Membet çok hızlı zenginleşir. İstekler onu çekemeyip haset kılıp, çok eziyet edince, “İleride bu İstekler bana ve nesil neseplerime huzur vermeyecekmiş, bir sesen nesilden hanımla evleneyim, Allahuteala bir çocuk vermez mi, acaba?” diye gidip Virhni-Uralsk ilçesi Yahya Sesen'in kızı Hıylıkay ile nikâh yapar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 400).

Yaqup Avılı - Yakup Köyü

Yaqup avılı, Yılayır rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 403). Tülle Membet destanında şöyle geçer:

Esfendiyezěñ Heyernisa iseměnde kızı Yaqup avılı Şemsětdin mulla nikaqlında, ... isěmlě uğlı Tüñgevěrzěñ běr bayı bulıp tora. [Esfendiyez'ın Heyernisa adında kızı Yakup köyü Şemsettin Molla ile evli, ... adlı oğlu Tüñgevır'in bir bayıdır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 436).

Yarat Avılı - Yarat Köyü

Yarat avılı, Baymak rayonunda bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 410). Yarat avılı, Tülle Membet destanında geçer:

Hemiže - Böryen Yarat avılında mehtesib nikaqlında buldı, Ğebdělhalık Eşmerov familiyalı mehtesib (mullanan östön din ehělě). [Hamide Böryen

Yarat köyünde mühtasib nikâhında oldu, Abdülhalik Ehmerov soyadlı mühtasıptir (molladan üstün din ehli).] (Suleymanov ve öte., 2014c: 410).

Yarkënd - Yarkent

Yarkënd, Doğu Türkistan'da tarihî öneme sahip bir şehirdir (Taşağıl, 2012: 558). Akhax Timër destanında bir vilayet olarak geçer:

El-ķıssa, ul Akşak Timër andin uzıp Boħara şeherëge bardı (1: kilde). Anı hem aldı. Taşkëndni, Yarkëndni hem aldılar. Ul vileyetlernë üzene bağındırdı. [El-kıssa, o Aksak Timur oradan geçip Buhara şehrine vardı (1: geldi). Onu da aldı. Taşkent ve Yarkent'i de aldılar. O vilayetleri kendine boyundurdu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 143).

Yemen - Yemen

Yemen, Kıssayı Yosof'ta karşımıza çıkmaktadır:

Yemenden Mısırğa bër şımsı kilde, / Bik küp mal kiltërëp rişvet birzë, / İkmeksënë hem şarapsını ant ittërzë: / - Rayanğa ağıv birëgëz, - tiyër imde. [Yemen'den Mısır'a bir casus geldi, / Pek çok mal getirip rüşvet verdi, / Ekmekçiyi ve şarapçıyı ant ettirdi: / - Rayan'a zehir veriniz, der imdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 358-359).

Yomran Tabın İlä - Yomran Tabın İli

Tabınların batı grubundan olan Yumranlar İç Başkurdistan'da yaşamaktadırlar. Şhremini Yuxhnev tarafından 1725-1726 yıllarında derlenmiş olan Başkurt nahiye isimlerinin bulunduğu listede 500 haneli Yemuran-Tabın adlı bir nahiye bulunmaktadır. Kont Panin'in talimatı doğrultusunda düzenlenen ve Başkurt halkına dair tarihî ve idarî bilgilerin bulunduğu listede de Yemuran-Tabın 244 haneli bir nahiye olarak gösterilmektedir (Kuzeyev, 2013: 46; 58; 260). Yomran Tabın ilë, Aktaş Hın adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Bıl Aktaş hın ve geyrëler - Öfö qalahınan yuğarı Ağizël buyındağı bëzzën Kësë Tabın, Bişul Tabın, Qomroq Tabın, Kelsër Tabın hem Yomran Tabın ilënde bulğan handar.

[Bu Aktaş Han ve gayrılar, Ufa şehrinden yukarı, Akidil boyundaki bizim Kесе Tabın, Bişul Tabın, Komrok Tabın, Kелser Tabın ve Yomran Tabın ilinde olmuş hanlardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 63).

Yenebi Avılı - Yenebi Köyü

Yenebi, İlevkey, Këleylä, Yayık Batırzar adlı destanda geçer:

Şul yöz başlıqtarınıñ Yenebi (avılı) mënen İlsëgol avıldarı - Miyeke rayonu, qalgandı Elşey rayonu qaramağında yeşey. [Bu yüzbaşlarının Yenebi (köyü) ile İlsegol köyleri Miyeke bölgesi, kalan köyler Elşey bölgesinde yaşarlar.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 356).

Yuldı Avılı - Yuldı Köyü

Yulay mënen Salavat'ta, Yulay'ın tarhan olan dedesi Şegele, fabrikatörlere karşı çıkan, kendisine baş eğmeyen Yuldı adlı batırı öldürür. Şegele'nin ölümünden sonra torunları Yuldı avılı'nın adını değiştirirler:

Ul ülges te balahı, / Balahınıñ balahı, / Sëbër yulı buyında / Elëkkë Yuldı avılına / Şegelë tip at kuşıp, / Atanan ulğa miraştay / Bëylëkterën qaldırıp, / Yeşep kilgen barıhı. [O ölünce evladı, / Evladının evladı, / Sibirya yolu boyunca / Eski Yuldı köyüne / Şegele diye ad verip, / Atadan oğula miras gibi / Beyliklerini sürdürüp, / Yaşayıp gelen hepsi.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 198).

Yurmatı Avılı - Yurmatı Köyü

Yurmatılar, Güneydoğu Başkurt boylarından biridir. 17-18. yüzyılda Yurmatılar, Belı Nehri ve onun kollarından Suhayle, Aşkadar, Kugapak, Zigan ve Seleuk nehirleri boyunca yerleşmiş durumdaydılar. Günümüzde bir kısmı Orenburg ilinde Tok ve Küçük Uran nehirlerinin boyunca yaşamaktadır (Kuzeyev, 2013: 106). Yurmatı avılı, K̄ara At adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Yurmatı avılında Emekes tigen hunarsı bulğan, ti. Bıl hunarsı bik Mergen, böte tire-yak ırvza dan alğan, ti. [Yurmatı köyünde Emekes adlı bir avcı olmuş, de. Bu avcı, çok iyi okçu, bütün çevredeki uruklar arasında şöhet kazanmış, de.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 179).

Yüke Avılı - Yüke Köyü

Yüke avılı, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Sabit gümër buyına bayzarza hëzmetsë, yalsı buldı. Demim isëmlë bër uğlı donya kötöp yörögende vafat. Böryen (volosı) Yüke avılında Kazbakov kuraysıla bër kıızı bar. [Sabit ömrü boyu zenginlerde hizmetçi, uşak oldu. Demim adlı bir oğlu adam olduğunda vefat etti. Böryen (vilayeti) Yüke köyünde Kazbakov soyadlı kuraycıda kıızı var.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 417).

2.2. Başkurt Destanlarındaki Doğalelemleri

Barak Yorto - Barak Yurdu

Baraklar, Böryen uruğunun bir koludur (Suleymanov ve öte., 201c: 330). Böryenler Güney Ural bölgesinde, Belı Nehri'nin yukarı boylarında, Ural Nehri'ne kadar olan topraklarda yaşamaktadırlar. Barak yorto bu coğrafya olmalıdır (Kuzeyev, 2013: 107). Huğı Hartay destanında geöen Barak yorto destanda Şu Şekilde geömektedir:

... / Min kilemën sabıp Barak yortonan, / Kükke aşkan yabık ıarağay hırtınan. / Alıp kilgen heberzerëm bik yaman: / Yëtëp kile bında töşlök yağınan / Akıak Timër, osahın kıort sakkıırı, / İké küzë bër uğıayı sıkkıırı! / Sarbazları, barlastarı geyet küp, / Esë yeyze ürsër hu kıır sëbën kük. / Atabekter, mirzaları yanında, / Ular inde Yayıktıñ biryağında. / Yëlbërzetëp / yelde yeşël tıvzarın, / Artıllalar ular Ural tavzarın. / ... [... / Ben gelirim koşup Barak yurdundan, / Göçe aşmış kapalı çamlık sırtından. / Getirdiđim haberlerim çok yaman, / Yetmek üzere buraya güney tarafından / Aksak Timur, kıçını arı sokası, / İki gözü bir anda çıkası! / Sarbazları, barlas askerleri çok fazla, / Sıcak yazda çoğalan sinek gibi. / Atabekler, mirzaları yanında, / Onlar artık Yayık'ın öbür yakasında. / Sallayıp yelde yeşil tuğlarını, / Geömekteler onlar Ural Dağlarını.^{26/ ...]} (Suleymanov ve öte., 2014c: 379-380).

²⁶ Timur'un Altın Orda üzerine yaptığı sefer konu edilmektedir.

Başkort İlä - Başkurt İli

Başkort ilë; Başkort il-yorto, Başkort yërë şekilleriyle de kullanılmıştır. Targın mënen Kujak, Alasabır, Ebërey Batır, Möyten Batır, Yalık Bey, Karmasan Bey mënen Sermesen Bey, Aqay Yavı, Qarahakal, Qara At, Yulay mënen Salavat, Sükem Batır destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Ebërey Batır destanında şu şekilde geçer:

Tabın ırıvı böte başkort ilëne bildelë batırzarı, bil birmeş köreşselerë mënen ëlëk-ëlëkten dan totkan. [Tabın Uruğu, bütün Başkurt ilinde şöhretli olan batırları, bel vermez pehlivanları ile eskiden beri ünlü olmuş.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 583).

Möyten Bey destanında şu şekilde geçer:

... / Babsak bëyëm, hine eytem: / Başkort ilëne yav kile, / Atıña hikërëp mën, batır, / Sirëvëndë tëz, batır, / Doşmandı kaŋga batır! / ... [... / Babsak Bey'im, sana derim: / Başkurt iline ordu gelir, / Atına atlayıp bin, batır, / Ordunu diz batır, / Düşmanı kana boğ! / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 107-108).

Yalık Bey, Karmasan Bey mënen Sermesen Bey destanında Timur'un Altın Orda seferi vasıtasıyla geçmektedir:

Akhak Timër kilgenë - / Başkort ilë bölgenë - / Yattar yatıp kölgenë, / Üs kandı, tip bëlgenë. [Aksak Timur geldiği, / Başkurt ilini perişan ettiği, / Yadların yatıp güldüğü, / Öcümüz kandı diyebildiği.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 339).

Aqay Yavı adlı destanda Mişerler, Başkurtları yakalayıp Ruslara teslim eder:

Oşo vaқиğalarzan huñ başkort il-yorttarında, hosusan Kazan yolında ezemder ez kaldı, her avılda bër ye ikë yort kaldı, tişer. [Bu vakalardan sonra Başkurt ilinde, özellikle Kazan tarafında²⁷ az sayıda insan kaldı, her köyde bir ya da iki ev kaldı, de.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 143).

Qarahakal destanında şu şekilde geçmektedir:

²⁷ Başkurtlar, bölgelerine Rusların gelişiyle birlikte farklı bölgelere dağıldılar ve bu dönemden itibaren kol veya yol şeklinde adlandırılmaya başlandılar (Yorulmaz, 2008: 115).

*Qazak hanı Ebülheyır / Bını işetıp şomlangan, / Qarahakaldıñ kēmlēgen,
/ Bēlēr ösön tēlegēn / Üz yanına sakırğan. / Qarahakal şul sakta / Hañğa kilēp
kunakka, / Üzēn alıp avlakka, / Tevze handan horaşkan / Ni hel barın bil
yakta. / Tēl töbönen hiżgen ul / Handıñ totқан irayın, / Başkort ilēn üzēne /
Qaratırğa uylavın. [Kazak hanı Ebülhayr / Bunu duyup kuşkulanmış, /
Karasakal'ın kimliğini, / Bilmeyi çok istemiş, / Kendi yanına çağırmış. /
Karasakal o anda / Hana gelip konukluğa, / Kendini alıp تنها yere, / İlk
sormuş o hana / Hâl ahvalini buraların. / Ağzındaki bakladan sezmiş o / Hanın
tuttuğu niyetini, / Başkurt ilini kendine / Boyun eğdirmeyi düşlediğini.²⁸
(Suleymanov ve öte., 2014c: 160).*

Deşti Kıpsak - Deşt-i Kıpçak

Deşti Kıpsak, Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını oluşturan Kuman-Kıpçakların yaşadığı sahadır (Kafesoğlu, 1998: 189). 10. yy.da Sır-derya ve Aral civarındaki bozkırlara, 10. yy. sonları ile 12. yy. başlarına doğru Avrasya'nın İrtiş'tan Tuna'ya kadar uzanan geniş bir şeridine verilen addır (Kuzeyev, 2013: 176). Deşt, Deşt yorto, Deşt diyarı adlandırmalarıyla da geçen Deşti Kıpsak, Aқтаş Han destanında karşımıza çıkmaktadır:

*Bıl Zölkerneyēn tarihında eyte: şah Yavgir Maverdige Deşt yortonan
kilēp, Maverdi qalahın kılıs mēnen alıp, 140 yıl unda buldı. Rus yorto mēnen
Deşt arahında keme mēnen yörögenderzen baj hirajı alır inē. [Bu Zülkarneyn
tarihinde denir ki, Şah Yavgir Maverdi'ye Deşt yurdundan gelip, Maverdi
şehrini kılıç ile alıp 140 yıl orada oldu. Rus yurdu ile Deşt arasında gemi ile
geçenlerden baş haracı alır idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 59).*

*Bıl Aқтаş handı şejerelerze kürgenēbēz yuk. Meger şah Zölkerneyēn
timeklē meşhür zat şerif (turahındağı) “Şerēh kamus” tigen “Okıyanus”*

²⁸ Kazakların Küçük Cüz hanlarından Ebu'l Hayr'ın Ruslardan birtakım beklentileri vardır. Rus makamlarına yaranabilmek için Başkurt isyanlarını bastırmak istediğini bildirir. Bu konuda onay alarak Başkurt topraklarına giren Ebu'l Hayr'ın gerçek niyeti oğullarından birini Başkurt hanı yapmaktır (Yorulmaz, 2008: 124-125). Destanın bu kısmında söz konusu olaydan bahsediliyor olmalıdır.

kitabının eytëvënsë,... ul donyanı gızëp meğrib hem meşriktë alıp, Deşti Kıpsak sigëne yëtkes, Maverdi kalahınıñ batşahı Yaygirzan Aktaş ħandıñ këm ikenën işëttë. [Bu Aktaş Han'ı şecerelerde gördüğümüz olmadı. Meğër şah Zülkarneyn adında meşhur bir zat-ı şerif (hakkındaki) “Şerh-i Kamus” adlı “Okyanus” kitabının dediği gibi... o dünyayı gezip mağrip ve maşriki alıp Deşt-i Kıpçak sınırına yetince, Maverdi şehrinin padişahı Yavgir'den Aktaş hanın kim olduğunu işitti.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 59).

Ġajem Diyarı - Acem Diyarı

Ġajem diyarı, Aktaş Ġan destanında, İskender'in hükmü altına aldığı yerler arasında sayılmıştır:

Vezirzer eyttëler: -Ey şah, İskender yene bër şahtır. Rumdan kıptı, ğajem diyarın aldı, jebeli kebire sıǵıp (Hindoston taraftarında Gimalay hırttarında), jeyşë zengistan yërën totto, unan kilëp, Ġöresendë aldı, Hindostandı möşeħher kıldı. [Vezirleri dediler: -Ey şah! İskender dahî bir şahtır. Rum'dan koptu, Acem diyarını aldı, Cebel-i Kebir'e çıkıp (Hindistan taraflarında Himalay sırtlarında) Ceyşe Zengistan iklimini tuttu, oradan gelip Horasan'ı aldı, Hindistan'ı musahhar kıldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Havırstan - Havuristan

Farsça'da “doğru tarafı” manasına gelen “haveristan” kelimesi bulunmaktadır (Devellioğlu, 2004: 345). Havırstan'ın bu anlamda kullanıldığını düşünmekteyiz. Havırstan destanda İskender'in doğu seferinin anlatıldığı kısımda karşımıza çıkmaktadır:

Unan Çinge, Çindën Kıtayğa, Kıtayzan Uyğırğa - ul başkort nevgë inë, unan Törköstanğa, Havırstanğa, Alangğa, Böryenge - bil hem ahır başkortğa katışmış, yene Tıbırstanğa, Keşmirge,... Zablstanğa ve Sistanğa këržë. [Oradan Çin'e, Çin'den Kıtay'a, oradan Uyğur'a; o Başkurt nevi idi. Oradan Türkistan'a, oradan Havuristan'a, oradan Alan'a, Börcen'e; bu da ahir Başkurt'a karılmış, yine Taberistan'a, Kaşmir'e... Zabelstan'a ve Sistan'a girdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

af İle - Kaf İli

Kaf ile'nin hayali bir yer olduunu duşunmektayiz. Kaf Dağı'nın bulunduğu memleket anlamında kullanılmış olmalıdır. Kaf Dağı, İslam kozmolojisinde arzın etrafını bütünüyle saran dağdır (Streck, 1977: 58). Mamay an ikeyete adlı destanda da kahraman dünüayı tamamen dolaştıktan sonra Kaf iline ulaşır:

Mamay mēnen Ura, donyanı şulay ińlep te buylap ıyratıp yōrōy torgas, af ilēne barıp sığalar. [Mamay ile Ura, dünüayı öyle enine boyuna yağmalayıp dolaşarak Kaf iline ulaşmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 101).

almık İle - Kalmık İli

Kalmıklar, göçebe bir Moğol topluluğudur. Cengiz Han zamanında Baykal Gölü'nün batısına kadar uzanan ormanlarda ve Altay Dağları'nın eteklerinde yaşamaktaydılar. 1618'den 1632'ye kadar bazı Kalmıklar İdil boyuna göç ederek burada İdil Kalmukları Hanlığı'nı kurdular. Kerte Mergen destanında Könhılıv'ın esir duşup türküsüne konu ettiği yer çöllük bir yerdir. Bu yerin yukarıdaki coğrafyalardan birini ifade edip etmediği konusunda kesin bir yargıya varamıyoruz. almık şeklinde de kullanılan almık ile, Kerte Mergen dışında Alasabır destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Kerte Mergen destanında Könhılıv'ın türküsü şöyledir:

om dōyehē utlay omlota, / omlo yērkeyēnde esēlek. / Min yeş tügem almık ilende, / Minēn yazmışayım - esirlēk. [Kum devesi otlar çölde, / Çöl yerinde acılık. / Ben, yaş dökerim Kalmık ilinde, / Benim yazgımdır, esirlik.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 546).

atay - Katay

atay, kuzeydoğu Başkurt boylarından birinin adıdır. Batı Katay kabileleri, 18. yüzyıl başlarında Güney Ural sıradağlarının kuzey yamaçlarında ve İnzere sahilleriyle Belı'nın yukarı boylarında, Doğu Katay kabileleri Uralların her iki tarafında göl ve nehir sahillerinde yaşıyorlardı. Kataylar, Kuzeydoğu Başkurdistan'da Ufa, Büyük ve Küçük İik nehirlerinin yukarılarında bulunuyorlardı (Kuzeyev, 2013: 201, 230). Destan metinlerinde

geçen Katay etnonimi bazen horonim olarak da kullanılmıştır. Karahağal, Akmırza Sesen mēnen Kobagoş Sesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Akmırza Sesen mēnen Kobagoş Sesen destanında şu şekilde geçmektedir:

Karagölömbet han bulıp, Dim buyın alğanğa, Kobagoş uğa baş halmay, ikē arahı yavlaşkandar. Kobagoş karşı tora almay, Karagölömbetten yēñelges, Katay yağına kaşkan. [Karagölömbet han olup Dim boyunu alınca, Kobagoş ona boyun eğmemiş, ikisi arasında savaşlar olmuş. Kobagoş karşı duramayıp, Karagölömbet'e yenilince, Katay tarafına kaçmış.²⁹] (Suleymanov ve öte., 2014d: 259).

Kavkaz - Kafkasya

Kavkaz, Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na ulaşan büyük Kafkas Dağları'nı ve iki yanında uzanan toprakları kapsayan bölgedir (Dursun, 2001: 157). Kavkaz diyarı olarak da kullanılan Kavkaz, Aқтаş Han destanında karşımıza çıkmaktadır:

Tevarihğa eyte: “İñē hem ozonlogo yētēşer ferseh” tiyēv. Huşı, aklı bar eżemge bil yēr şöyle devlet gibrettēr ki. Nise mēñ yıl bil urından torop, meşriķ tarafına - Kıtayğa, Hindostanğa, Kavkazğa tiklēm hōkōm kılğan... [Tarihte şöyle söylenir: “Eni ve uzunluğu yedişer fersah.” Gönlü ve akli var olan insana bu yer şöyle devlet ibrettir ki. Nice bin yıl bu yerden kalkıp maşriķ tarafına; Çin'e, Hindistan'a, Kafkasya'ya kadar hüküm kılmış...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 63).

Keşmir - Kaşmir

Keşmir, Himalayalar'ın kuzeybatısında bulunan verimli bir vadinin adı iken zamanla bir bölgenin ismi olmuştur. Bu bölgenin topraklar Pakistan, Hindistan ve Çin tarafından paylaşılmaktadır (Rızvî, 2002: 325).

²⁹ Destan metnine ait dipnotta Katay tarafı, bugünkü Beloret rayonu olarak ifade edilmektedir. (Suleymanov ve öte., 2014d: 259). Beloret rayonu Başkurdistan'ın orta batı kesiminde yer alır.

Aқташ Һан адлы дестанда Ыскендер'ин еле геҗирдиҗи yerler sayılırken karşımıza җıkmaktadır:

Unan Ҙinge, Ҙinděn Ҙıtayǵa, Ҙıtayzan Uyǵırǵa - ul başkort nevgě ině, unan Törköstanǵa, Havırsanǵa, Alanǵa, Böryenge - bil hem ahır başkortǵa җatısmıǵ, yene Tıbırsanǵa, Keşmirge,... Zablstanǵa ve Sistanǵa kěrzě. [Oradan Ҙin'e, Ҙin'den Ҙıtay'a, oradan Uyǵur'a; o Başkort nevi idi. Oradan Törkistan'a, oradan Havuristan'a, oradan Alan'a, Börcen'e; bu da ahır Başkort'a karılmış, yine Taberistan'a, Kaşmir'e... Zabelstan'a ve Sistan'a girdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Ҙıpsaǵ İlä - Ҙıpçak İli

Ҙıpçaklar 1061'den itibaren Rus bozkırlarını ele geҗirmeye başlayıp, 1080'lerde Don-Dinyester havzaları başta olmak üzere Balkaş Gölü'nden Tuna aǵzına kadar yayıldılar (Yücel, 2002: 420). Sonraki dönemlerde gerҗekleşen Moǵol akınlarıyla Ҙıpçaklar, Avrasya bozkırlarına ve komşu kuzey bölgelere daǵıldılar, Başkort toprakları da Deşt-i Ҙıpçak'tan gelen göçlerle dolup taştı (Kuzeyev, 2013: 442). Bu geniş coǵrafyaya yayılmanın yanında iki zıt görüştен birine göre Ҙıpçaklarda devlet yapısının varlıǵı yoktur. Uzlar ve Peçenekler gibi Güneydoǵu Avrupa bozkırlarında bir devlet kuramamışlar, daha ziyade kavmî esaslara dayalı topluluklar halinde yaşayarak bozkırda devletsiz yaşamanın örneǵi olarak gösterilmişlerdir (Kumekov, 2002: 776). Destan metinlerinde Ҙıpsaǵ ilě dışında Ҙıpsaǵ, Ҙara Ҙıpsaǵ ilě, Ҙıpsaǵ yěre, Ҙıpsaǵ devletě horonimleri de bulunmaktadır. Destan metinlerinde geҗen Ҙıpçak ilě bir devletten ziyade Ҙıpçakların yaşamış olduǵu coǵrafya manasında kullanılmış olmalıdır. Söz konusu horonimler; Möyten Bey, İlevkey, Keyleyle, Yayık Batırzar, Ҙıpsaǵ Zatlı Yamǵırsı Bey mēnen Ҙusǵar Beyzeñ Yanı İl Tapǵanı, Ҙoblan Batır, Ҙarahakal destanlarında karşımıza җıkmaktadır. Möyten Bey'de şu şekilde geҗmektedir:

Başkorttoñ il-yortonda, / Danlı җıpsaǵ yěrěnde, / Tamıyandarzıñ ilende, / Tüñgeverzer külěnde, / Böryender urman-tavında / Ural tavzay tav bulmaś, / Aǵızıldey hıv bulmaś. / ... [Başkort'un il yurdunda, / Şanlı Ҙıpçak yerinde, / Tamıyanlar'ın ilinde, / Tüñgevırler gölünde, / Böryenler orman daǵında / Ural

Dağı gibi dağ olmaz, / Akidil gibi su olmaz. /...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 107).

İlevkey, Këleylë, Yayık Batırzar destanında İlevkey savaşta yaralanıp Moradım'a vasiyet eder:

-Min ülhem, ošo aq döyeme art (maqla), döyem kayza barıp sükeye, şunda kümërhëğëz, - ti. - Handan alğan maldarığızzi Kıpsaq ilënen ëyerëp kilgen batırzarıma bülek it. [-Ben ölürsem, bu beyaz devem sırtı ile nereye gidip çömelirse, oraya defnediniz, der. - Handan aldığımız mallarınızı Kıpçak ilinden bana katılan batırzarıma hediye et.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 361).

Kıpsaq Zatlı Yamğırsı Bey mänen Kuskar Beyzeñ Yanı İl Tapkanı adlı destanda Ebulgazi Bahadır Han'ın anlattığı Oğuz-Han'ın İt-Barak akınındakine benzer bir efsanede³⁰ Kıpçak ilë ve Kıpçak devletë karşımıza çıkar:

Kıpçak üsëp ir bulğandan suñ, Uğuz Kıpçaknı, il-urdu birëp, Etil yılğası buyına yëberëp, kıpçak, majar, rus, hazar, efleğ tayfalar belen moğaraba itëp, Kıpçak galip keldëkten suñıra Don, Yayık, Etil yılğaları buyında yeşegen halıqlarnı üzene il kuşıp, üzene küp il karatıp, zur bër hanlık tözödö.

Şirvan artında, behri Ruška yaqın bër urında, Serdeğ isëmëndë şeher bina ittëreğ, şunda bër zur devlet qorop, ul yortqa anı han kütermëşler. Ul il suñıra "Kıpçak ilë", ul devlet te suñıra "Kıpçak devletë", atalıp kitmëştër. [Kıpçak büyüyüp erkek olduktan sonra, Oğuz Kıpçak'ı il ve ordu verip, İdil Nehri boyuna gönderip, Kıpçak, Macar³¹, Rus, Hazar, Eflah, Tayfalar ile muharebe edip, Kıpçak galip geldikten sonra Don, Yayık, İdil nehirleri boyunda yaşayan halkları kendine iline katıp, kendine çok ülke boyundurup büyük bir hanlık kurdu.

³⁰ Oğuz-Han'ın İt-Barak akınında Oğuz Han savaşta ölen beylerinden birinin çocuğunu sahiplenerek adını Kıpçak koyar. Çocuk büyüyünce de onu Don ve Volga ırmaklarının bulunduğu yere gönderir. Kıpçak burada 300 sene hüküm sürer. Kıpçak ilinin bütün soyu kendisinden gelir ve buralarda onlardan başka bir halk yaşamaz. Bu yüzden oralara Deşt-i Kıpçak denmiştir (Ögel, 2014: 205). Başkurt destanındaki fark Kıpçak'ın hüküm sürdüğü bölgenin Kıpçak Devleti şeklinde adlandırılmasıdır.

³¹ Kıpçaklar, 1091 yılında Macaristan'a girdiler (Kafesoğlu, 1998: 189).

Şirvan'ın arkasında, denizi Rus'a yakın bir yerde, Serdek adında bir şehir bina ettirip, orada büyük bir devlet kurup, o yurda onu han edip yükseltmişler. O il sonradan "Kıpçak Ülkesi", o devlet de sonra "Kıpçak Devleti" diye adlandırılmıştır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 573).

Ƙoblan Batır adlı destanda Kazan adlı han Kıpçak iline savaş açar. Bunun üzerine Karaman, Koblan Bahadır'ı savaşa çağırır:

“Min bulamın Ƙaraman, / Ƙazan kitēp baramın, / Ƙırk mēñ geskerēm mēnen, / Zamandaşım, Ƙorzaşım, / Bēzzēñ mēnen Ƙırza bul, / Ƙazan hanğa yav mēnen / Bēzzēñ mēnen yulda bul. / Ƙara ƘıpsaƘ ilēñ bar, / Ƙoblan tigen zatiñ bar, / Turı tolpar atın bar, / Ƙursalarzay halkıñ bar / Bēzzēñ mēnen bērge bul, / Bērge-bērge yavzaş bul. / İl aralar batır bul, / İl Ƙursalar batır bul.” [“Ben Karaman'ım, / Kazan'a yol tutmuşum. / Kırk Nogaylı bahadrla, / Kırk bin askerimle / Zamandaşım, kardeşim, / Bizimle beraber ol. / Kazan Han'a savaşta, / Bizimle yolda ol. / Kara Kıpçak³² ilin var, / Koblan diye zatın var. / Tulpar atın var, / Korumak için halkın var. / Bizimle beraber ol. / Beraber savaşçı ol. / İl kurtaran bahadır ol. / İl koruyan bahadır ol.”] (Suleymanov ve öte., 2014d: 58).

Ƙuban - Kuban

Ƙuban; güneyi Kafkas Dağları, batısı Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyi Ten Nehri Havzası, doğusu ise Terek Nehri havzası ile çevrili olan bir bölgedir. Adını bölgenin ortasından akan Kuban Nehri'nden alır (Bülbül, 2017: 74). Teteges Bey destanında Yurmatı uruğu Başkurtların yaşadığı bölgede bulunun Nogayların eski yurtları Kuban'a dönüşleri anlatılmaktadır³³:

³² Kıpçaklar da Peçenekler gibi Dinyeper Nehri sınır olmak üzere ikiye, yani sağ ve sol kola bölünmüşlerdi. Doğuda yer alan sağ kol Don ve Doneç havzasında bulunuyor ve bunlara Kara Kıpçak deniyordu (Kurat, 1972: 74). 13 ve 14. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'tan çıkarak Başkurdistan'a göç eden Kıpçak gruplarının içinde yer alırlar (Kuzeyev, 2013: 442).

³³ Yurmatı Başkurtların topraklarında göçebelik yapmaya başlayan Nogaylar'ın bazıları 16. yüzyıla gelindiğinde Kazan Hanlığı'nın çöküşünden rahatsız olmuş ve Başkurdistan'ın Rusya ile birleşmesini istememiştir. Başkurdistan'a hakim olan ve Moskova egemenliğini istemeyen bu Nogaylar ata yurtları Kuban'a dönmeyi tartışmış ve mirzalar önderliğindeki

Nugaylar, jıyılıp, kiñeş kıldılar: -Borıngı atalarımız Kubandan kilëp irdë, jir-siv dip, salkın jir, salkın siv ëstep kilgenler, emme kış sıvıǵı kön ëşëlëğënden yaman imëş. Emme sıvıq tejribeçëneh qarağanda, tönyağından urıs köffer kilgenë. Bu yerlerde urıs küp bulğay. Bëzge bu yër layıq irmes, - dip sansız nugay(lar) poçar buldılar. Emme yarlı-yabıq Bornaq bëyge kilëp eyttëler:

-Yahşı vaqıtta bëрге tordıq. İmdë zaman yaman bulğaç, bëznë qanda kuyıp kitesëz, bëz qanda barayıq? - dip bik yalbardılar irse, Bornaq bëy küçmes buldı. Enëçë Yadker mirza baş bulıp, sansız nugay bërlen Qubanğa küçttëler. [Nogaylar toplanıp, danışma yaptılar: -Eskiden atalarımız Kuban'dan gelmiş idi, yer su diye, soğuk toprak, soğuk su arayıp gelmişler, amma kış soğuğu yaz sıcağından kötü imiş. Amma soğuk tecrübesine baktığımda, kuzeyinden Rus kafirin geldiği bu topraklarda Rus çok olmalı. Bize bu yer layık olmaz, diye sayısız Nogay(lar) Poçar oldular. Amma fakir fukara Bornak Bey'e gelip şöyle dediler:

-İyi günlerde birlikte olduk. İmdi, zaman kötü olunca, bizi nereye bırakıp giderseniz, biz nereye gidelim? diye çok yalvardılar ise Bornak Bey göç etmez oldu. Kardeşi Yadker Mirza baş olup sayısız Nogay ile Kuban'a göç ettiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 567).

Kuhstan - Kuhistan

Farsçada dağlık kelime anlamına gelen kuhistan kelimesi bulunmaktadır. Kuhistan ismini taşıyan birden fazla mevki bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Horasan Kuhistanı'dır. Burası Nişabur'un güneyinde bulunan ve güneydoğuda Sistan'a kadar uzanan bir memlektir. Kabil Kuhistanı ise Kabil şehrinin kuzeydoğusunda yer alır (Kramers, 972: 1977). Kuhstan horoniminin geçtiği yerde Sistan ve Horasan horonimleri de bulunduğundan Aktaş Han destanında geçen Kuhstan'ın, Horasan Kuhistanı olma ihtimalini daha yüksek görüyoruz:

birçok Nogay grubu Başkurdistan'ı terk ederek Kuban'a göçmüştür (Kuzeyev, 2013: 122; 159).

Vezirzer eytteler: -Ey şah, İskender yene bër şahtır. Rumdan kuptı, ğajem diyarın aldı, jebeli kebire sıǵıp (Hindoston taraftarında Gimalay hırttarında), jeyşë zengistan yërën totto, unan kilëp, Höresendë aldı, Hindostandı mösehher kıldı. Unan Çinge, Çindën Kıtayğa, Kıtayzan Uyǵırğa - ul başkort nevgë inë, unan Törköstanğa, Havırstanğa, Alanğa, Böryenge - bıl hem ahır başkortka katışmış, yene Tıbırtanğa, Keşmirge,... Zablstanğa ve Sıstanğa këržë. Unan Semerkanğa, Zamburstanğa, Kuhstanğa kërëp, Ğuǵırjiğa sıqtı. [Vezirleri dediler: -Ey şah! İskender dahî bir şahtır. Rum'dan koıtu, Acem diyarını aldı, Cebel-i Kebir'e çıkıp (Hindistan taraflarında Himalay sırtlarında) Ceyşe Zengistan iklimini tuttu, oradan gelip Horasan'ı aldı, Hindistan'ı musahhar kıldı. Oradan Çin'e, Çin'den Kıtay'a, oradan Uyğur'a; o Başkurt nevi idi. Oradan Türkistan'a, oradan Havuristan'a, oradan Alan'a, Börcen'e; bu da ahır Başkurt'a karılmış, yine Taberistan'a, Kaşmir'e... Zabelstan'a ve Sistan'a girdi. Oradan Semerkand'a, oradan Zaburstan'a, oradan Kuhistan'a girip Ğurğırji'ye çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Megrip - Magrip

Megrip, Bazen Berberistan veya Küçük Afrika denilen ve Afrika'nın Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'ı içine alan kısmına Arap müelliflerinin verdikleri isimdir (Yver, 1977: 142). Megrip, Kıssayı Yosof ve Yosof Kitabı adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Megrip ilë şeklinde de geçer. Kıssayı Yosaf'ta Züleyha'nın babası Taymus, Magrip'in sahibidir:

*Ul Taymus - olo melik, Meğrib ëyehë, / Yöz mëñ iržen artıǵıraǵ
hëžmetsëhë. / Kük hujahı kuşıvınsa, baylıǵ ëyehë, / Donyala inë olo melik bulır
imde. [O Taymus ulu Melik, Magrip sahibi, / Yüz bin erden daha fazla
hizmetçisi, / Gök sahibi emrinde, varlık sahibi, / Dünyada en ulu Melik olur
imdi.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 330).*

Rum - Rum

Rum; Roma, Bizans ve Anadolu'yu ifade eden bir isimdir (Avcı, 2008: 222). Destan metninde Rum, İskender'le ilişkili olarak geçer. İskender'in öldüğü MÖ 323 yılında Roma ve Bizans imparatorluklarının henüz ortada yoktur. Bunu göz önüne alarak Rum ifadesiyle Anadolu'nun kastedildiğini

düşünüyoruz. Diğer taraftan İskender MÖ 334'te Asya seferine çıkmış, bir yıl içinde de Anadolu'yu ele geçirmiştir (Kaya, 2000: 555). Rum, Aktaş Han destanında karşımıza çıkmaktadır:

Vezirzer eytteler: -Ey şah, İskender yene bër şahtır. Rumdan kuptı, ğajem diyarın aldı, jebeli kebire sığıp (Hindoston taraftarında Gimalay hurttarında), jeyşë zengistan yërën totto, unan kilëp, Höresendë aldı, Hindostandı mösehher kıldı. [Vezirleri dediler: -Ey şah! İskender dahî bir şahtır. Rum'dan koptu, Acem diyarını aldı, Cebel-i Kebir'e çıkıp (Hindistan taraflarında Himalay sırtlarında) Ceyşe Zengistan iklimini tuttu, oradan gelip Horasan'ı aldı, Hindistan'ı musahhar kıldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Rus Yorto - Rus Yurdu

Rus yorto, Aktaş Han destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bıl Zölkerneyën tarihında eyte: şah Yaygir Maverdige Deşt yortonan kilëp, Maverdi kalahın kılıs mënen alıp, 140 yıl unda buldı. Rus yorto mënen Deşt arahında keme mënen yörögenderzen baj hıraji alır inë.

[Bu Zülkarneyn tarihinde denir ki, Şah Yavgir Maverdi'ye Deşt yurdundan gelip, Maverdi şehrini kılıç ile alıp 140 yıl orada oldu. Rus yurdu ile Deşt arasında gemi ile geçenlerden baş haracı alır idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 59).

Sëbër - Sibirya

Sëbër, Yerense Sesen ve Mehmüt Sesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Mehmüt Sesen bir bilmece sorar, birçok insan buna cevap bulamaz. Sonunda bilmecenin cevabını Mahmut Sesen verir. Bu cevabı duyan babası sinirlenip Mahmut Sesen'i Sibirya'ya yollar:

Mehmüt sesendëñ atahı la şunda bulğan, ti. Bını işëtkes, atahı: -Minen kölehëñ, küzëme kürenme! - tip kıvğtan. Şunan halık: -Yomağın tap bulmanı!.. Atanıñ möhëbbetë balanan hünmey tigeynëñ, atan kıvızı bit! - tip kölgender. - Minëñ yomağım kekük mënen atayıma qarap tügël, - tigen de şul könden huñ atahınan ayırılğan. Şunan unı üz atahı totop Sëbër yëbergen, ti. [Mahmut Sesen'in babası da orada olmuş, de. Bunu duyunca, babası: -Benimle alay ediyorsun, gözüme görünme! diye kovmuş. Sonra halk: -Bilmecen doğru

olmadı!.. Babanın sevgisi evlattan sönmez demiştin, baban kovdu işte! diye gülmüşler. -Benim bilmeceğim guguk kuşu ile babama göre değil, demiş de o günden sonra babasından ayrılmış. Sonra öz babası onu yakalayıp Sibirya'ya yollamış, de.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 281).

Sistan - Sistan

Sistan, günümüzde bir kısmı İran, bir kısmı Afganistan sınırları içinde kalan tarihi bir bölgedir. Horasan'ın güneyinde yer alır (Özgüdenli, 2009: 274). Aқтаş Ҳан destanında karşımıza çıkmaktadır:

Unan Çinge, Çindән Қıtayға, Қıtayзан Уығırға - ul başkort nevgë inë, unan Төркөстанға, Havıstanға, Alanға, Böryenge - bil hem ahır başkortқа қатışmış, yene Тıbıstanға, Keşmirge,.. Zablstanға ve Sistanға кәрзë.

[Oradan Çin'e, Çin'den Kıtay'a, oradan Uygur'a; o Başkurt nevi idi. Oradan Türkistan'a, oradan Havuristan'a, oradan Alan'a, Börcen'e; bu da ahir Başkurt'a karılmış, yine Taberistan'a, Kaşmir'e... Zabelstan'a ve Sistan'a girdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Tıbıstan - Taberistan

Tıbıstan, İran'ın kuzeyinde günümüzde Mâzenderan adını taşıyan Taberistan Eyaleti'dir. Kuzeyinde Hazar Denizi kıyılarından başlar ve asıl İran platosundan Elburz Dağları ile ayrılır (Özgüdenli, 2010: 322). Aқтаş Ҳан adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Unan Çinge, Çindән Қıtayға, Қıtayзан Уығırға - ul başkort nevgë inë, unan Төркөстанға, Havıstanға, Alanға, Böryenge - bil hem ahır başkortқа қатışmış, yene Тıbıstanға, Keşmirge,.. Zablstanға ve Sistanға кәрзë.

[Oradan Çin'e, Çin'den Kıtay'a, oradan Uygur'a; o Başkurt nevi idi. Oradan Türkistan'a, oradan Havuristan'a, oradan Alan'a, Börcen'e; bu da ahir Başkurt'a karılmış, yine Taberistan'a, Kaşmir'e... Zabelstan'a ve Sistan'a girdi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Törkөstan - Türkistan

Törkөstan; Aқтаş Ҳан, Huңğı Hartay ve Teveş Mergen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Huңğı Hartay'da Törkөstan yөрë şeklinde geçer:

Min kittēm. Törköstan yërēnen kilgen Höseyēnbek evliyege barıp zıyarat kıldım - kabul itmene. [Ben gittim. Türkistan ilinden gelen Hüseyinbek evliyaya gidip ziyaret eyledim, kabul etmedi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 367).

Ural-Altay - Ural-Altay

İzëvkey mënen Morażım destanında Toktamış'tan beylik alan Şegele, Toktamış'ın fermanını bütün ile söyler:

... / “*Biş ırıvżan biş batır, / Harayğa kilëp, yanımda / Keñeş iter bëy bulhın; / İkë danlı hunarsı, / Harayğa kilëp қоş haylap, / Hunarımda қоş söyhön; / Böte Ural-Altayża / Danlı yırsı, қart sesen - / Habrav tigen uzaman, / Farmanıma buyhonop, / Urżam maқtap yırlahın.*” / ... [... / “Beş uruktan beş batır, / Saraya gelip, yanımda / Danış verir bey olsun; / İki şöretli avcı, / Saraya gelip kuş seçip, / Avımda kuş uçursun; / Bütün Ural-Altay'da / Şanlı yırcı, ihtiyar sesen / Habrav adlı azamet, / Fermanıma boyun eğip, / Hanlığım övüp yır söylesin.” / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 147).

Ural - Ural

Ural, bir dağ adının haricinde Ural Dağları'nın civarını ifade eden bir horonim olarak da kullanılmaktadır. Ural ilë şeklinde de geçmekte ve Başkurtların yaşadığı coğrafyayı ifade etmektedir. Horonim ifade eden Ural; İzël mënen Yayık, Aқбузат, Miney Batır mënen Şülgen Batşa, Қуңır Буға, Қара Yurgа, Uзақ mënen Tuзақ Balabeşnek Yarsıǵı, Mergen mënen Mayanhılıv, İzëvkey mënen Morażım ve Қарахақал, Möyten Bey, İlëvkey, Кëylele, Yayık Batırзар, Қарagölömbet mënen Ақкölömbet, Sura Batır, Қарахақал, Қара At, Yulay mënen Salavat, Bayık Ayзар Sesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. İzël mënen Yayık'ta Ural'ın oğlu İdil kendini tanıtır:

Hıvlaғанım horahañ, / İzël tigen hıv bulır; / Torған yërēm horahañ, / Ural tigen il bulır; / Ėzlegenēm horahañ / Eytkenēmdē onothañ, / Yayık tigen ir bulır. / ... [İçtiğim suyu sorarsan, / İdil denen su olur; / Durduğum yerimi sorarsan / Ural denen il olur; / Aradığımı sorarsan, / Dediğimi unutmuşsan, / Yayık denen er olur. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 169).

Uzak mēnen Tuzak Balabeşnek Yarsığı adlı destanda Ural'ın uygun ikliminden söz edilir:

Bındağulay yazın, közön dımlı, tozlo yēl de, yeyēn-kışın ēšē, hıvık yēl de yuk, ti, Uralda. [Buradaki gibi baharın, güzün nemli, tozlu rüzgâr da, yazın-kışın sıcak, soğuk rüzgâr da yokmuş, Ural'da.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 387).

İževkey mēnen Morażım'da Toktamış'ın İdige'yi geri getirmeleri için yola koyduğu batırlarından Yanbay, İdige'yi Orda'ya dönmeye ikna etmek ister. İdige şunları söyler:

... / Ural ilē bar bulha, / Batırzarı hav bulha, / Uralım danlap üstērgen / Sukmar kulımda bulha, / Tuqtamışka ēyēlēp / Mēngē selem birmemēn / Hān bulam tip Urzağa, / İlēm hatıp tormamın / ... [... / Ural ili var oldukça, / Batırları sağ oldukça, / Ural'ımın şan ile yetiştirdiği / Topuz kolumda oldukça, / Toktamış'a eğilip / Ebediyen selam vermem ben / Han olacağım diye Orda'da / İlimi satmam ben. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 219).

Karahaqal destanında şu şekilde geçmektedir:

Karahaqal oranı / Ural ilēn toplagan, / İžēl buyın Nōgōštō, / Dim, Aşkażar yalanın, / Kara İžēl tamağın / Doşmandarżan ersēgen. / ... [Karasakal çağrısı / Ural ilini toplamış, / İdil boyunu, Nügüş'ü, / Dim, Aşkadar boyunu, / Kara İdil Boğazı'nı / Düşmanlardan temizlemiş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 175).

Mergen mēnen Mayanhılıv destanında Mayanhılıv bir kadın olduğu halde savaşa gitme isteğini babasına Ural'a duyduğu minnet ve Ural'ı koruma bilinciyle aktarır:

İžēl - minēn hıvlavım, / Yayık - minēñ yeylevēm, / Ural - minēñ töyegēm, / Minē beplep üstērgen; / ... / Şul Uraldı yav başkas, / Yav sabıvżan tayşanıp, / Yatıp qalğan bulırmı? / Yavğa sapmay, doşmandan / Örköp qalğan bulırmı? [İdil benim suladığım, / Yayık benim yayladığım, / Ural benim yurdum, / Beni koruyup büyüten; / ... / O Ural'ı düşman basınca, / Savaş koşmaktan kaçıp / Saklananlar olur mu? / Savaşa gitmeden düşmandan / Ürkerek kalan olur mu?] (Suleymanov ve öte., 2014b: 82).

İževkey mēnen Morażım'da Ural'ın Başkırtların ana yurdu olduğunu söyler:

Taza yörek, hılv yöz, / Moraızım bulıp tanılğas, / Kara argımağ urınına / Tolpar haylap at mēnges, / İzēlden hiv ēsērmēn. / Yētē urivzıñ töyegē / Uralımdıñ doşmanı / Toranı kıvham Uraldan, / Yazıgımdı yolarımın. [Temiz yürek, güzel yüz, / Muradım olup tanınınca, / Kara koşu atı yerine / Tolpar at seçip binince, / İdil'den su içerim. / Yedi uruğun³⁴ anayurdu / Ural'ımın düşmanı / Tora'yı kovup Ural'dan, / Yazığımı silerim.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 275).

Karahağal destanında Ural övülmekle beraber, topraklarında kurulan fabrikalar nedeniyle kendisine bir sitem de vardır:

Ay Ural'ım, Ural'ım! / Böte dandı üzēñe / Yıyıp üsken Ural'ım! / Dürt ayaklı yanıvarğa / Töyek bulğan Ural'ım! / Yavsıl bulğan atama / Ata bulğan Ural'ım! / Yünsēl bulğan eseme / Vatan bulğan Ural'ım! / İkēhēn bērge yop kılıp, / Tül yeyzērgen Ural'ım! / Urmandarıñ üstērēp, / Qoş ürsētken Ural'ım / Hılv kızzay biženēp, / Doşman küzēn kızzırıp, / Yav astırğan Ural'ım! / Atamdı yav saptırıp, / Esemde tol kaldırıp, / İke küzēn yeşletēp, / Keyne bulğan Ural'ım! / Hezēr hine ni tiyēm? / Bitēñ ilge yat itten, / Urman, tuğay, kırındı / Bayar tigen doşmandıñ / Zavodiña yay ittēñ / ... [Ey Ural'ım, Ural'ım! / Bütün şanı kendine / Yığıp büyümüş Ural'ım! / Savaşkan olan babama / Baba olan Ural'ım! / Cevval olan anneme / Vatan olan Ural'ım! / İkisini beraber uygun görüp, / Döl yaydırmış Ural'ım! / Ormanlarını yetiştirip, / Kuş çoğaltmış Ural'ım! / Güzel kız gibi bezenip, / Düşman gözünü kışkandırıp, / Savaş açtıran Ural'ım! / Babam savaşa koşturup, / Annemi dul bırakıp, / İki gözünü yaşlandırıp, / Kaynana olan Ural'ım! / Şimdi sana ne diyeyim? / Yüzünü ile yad ettin, / Orman, alan, çayırını / Boyar adlı düşmanın / Fabrikasına uygun kıldın. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014d: 149).

³⁴ Nogay egemenliği zamanında ya da daha öncesinde yedi Başkurt kabilesinden oluşan Yete-Uru adında bir birlik olduğuna dair rivayet Güney Başkurdistan'da yaygındır. Farklı kaynaklarda bu yedi uruğu oluşturan boylar farklılık gösterirken, yedi sayısı içerdiği anlamdan dolayı tüm kaynaklar yedi adet boyun adını saymaktadır (Kuzeyev, 2013: 114-115).

Urta Aziya - Orta Asya

Urta Aziya, İlevkey, Këleyle, Yayık Batırzar adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

İlevkey şul kitëvzen kalmıktar mēnen huğışıp, kazak ilene kıvıp kitken. Urta Aziya yaqtarında küp huğıšta bulgan. [İlevkey o gidişinden Kalmıklar ile savaşır, Kazak iline doğru kovalayıp gitmiş. Orta Asya taraflarında birçok savaşa katılmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 360).

Başkurt destanlarındaki horonimlerin incelediğimizde 102 tanesinin *idarieladı* 23 tanesinin ise *doğaleladı* olduğunu görüyoruz. Tıpkı oykonimlerde olduğu gibi horonimlerde de Başkurdistan'da yer alan köylerin geniş yer tuttuğu görülmektedir. Bununla beraber Başkurdistan'daki idari birim türleriyle beraber, farklı Başkurt boylarının ve çeşitli toplulukların yaşadıkları coğrafyayı ifade eden horonimlere de rastlanılmaktadır. Bu topluluklara ait sınırı belirsiz coğrafyalardan başka, idari sınırları günümüzde belli olan ülke adlarına da tesadüf edilmektedir. Tarihî bazı devletler de destanlardaki horonimler arasındadır. Horonimlerin yayıldığı sahayı İdil-Ural coğrafyası başta olmak üzere Sibiryaya, Orta Asya, Kafkasya, İran, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika, Anadolu ve Avrupa olarak sayabiliriz. Çok geniş bir sahayı içeren bu coğrafyaya ait birçok yer sayıca ve tekrarlanma sıklığı olarak oldukça azdır. Horonimlerin yayılımını göstermek için isimlerini saydığımız bu coğrafyaların bazıları içlerinde yer alan bölgelerden, idari yapılardan başka bizzat kendileri de bir horonim olarak geçmektedir.

3. BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ HİDRONİMLER

(SUADLARI)

3.1. Başkurt Destanlarındaki Potamonimler (Çayadları)

Ağizël Yılğahı - Akidil Nehri

Ağizël yılğahı, diğər adı Belaya olan Akidil Nehri'dir. Kama Irmağı'nın en büyük ve Başkurdistan'ın başlıca akarsuyu olan Akidil'in ülke içindeki uzunluğu 1420 km.yi bulur. Güney Urallardan doğarak önce güneybatıya sonra kuzeybatıya akar ve doğudaki dağlık bölge ile batıdaki düzlüğü birbirinden ayırır (Yiğit, 2002: 88). Destan metinlerinde Aqhıv şeklinde de karşımıza çıkan Ağizël; Ural Batır, Miney Batır mēnen Şülgen Batşa, Alp Batır, Zöhre mēnen Aldar, Aқтаş Hān, Möyten Bey, Yalıq Bey Qarماسan Bey mēnen Sermesen Bey, Huñğı Hārtay, Ğaysa Ulı Emet, Küsek Bey, Babsaq Bey mēnen Qaragölömbet Bey, Teteges Bey, Yek Mergen, Bikyen Mergen, Aqay Yavı, Yulay mēnen Salavat destanlarında geçmektedir. Ural Batır destanında, Akidil Nehri etrafında oluşan bir efsane vardır. Destanda Ural, büyük oğlu İdil'i büyük bir nehir aramaya yollar:

Ėy bara, ti, İzël, ėy bara, ti, tuqtap ħe yıyvızı la bēlmey, ti. Bik ozaq bargas, uñga kayırılıp kite, şunan tön'yaqqa yünele. Ėy kitte, ti, İzël, ėy kitte - ay üttē, şunan ul könbayışka yul tutto, ti. Bara torğas, qamışı qama mēnen tulğan zür bēr yılğağa kilēp yēte bil. Şunan İzël artına eylenēp qaraha, uniñ ėzēnen kiñ yılğa bulıp ap-aq hiv urğılıp ağıp kilēp, oşo qamalı yılğağa qoya başlanı, ti.

Bına şul könden alıp yemle Ağizël yılğahı barlıqqa kidē, ti.

[Ha gitmiş, İdil, de gitmiş, durup dinlenmeyi de bilmemiş. Çok uzak gidince, sağa sapıp gitmiş; ondan sonra kuzeye yönelmiş. Ha gitmiş, İdil de gitmiş ay geçmiş, yıl geçmiş, sonra o batıyı yol tutmuş. Giderken, kamışı kama ile dolu bir nehre ulaşmış. Ondan sonra İdil, arkasına dönüp baksa, onun izinden geniş bir ırmak oluşup apak su urlaşıp akıp gelip bu kamalı nehre katılmaya başlamış.

İşte o günden sonra Akidil Nehri meydana gelmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 157).

Möyten Bey destanında Akidil, Möyten'e bağlı dört uruktan Böryen uruğunun yaşadığı yerdir:

... / Bër ırıvı böryen bulğan, / Ağizël buyın bilem itken, / Rehetlenëp şunda yeyrep, / Hëzmetën de bërge kötken. / ... [... / Bir uruğu Böryen olmuş, / Akidil boyunu mekân etmiş, / Huzur içinde orada yayılıp, / Hizmetini de yürütmüş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 106).

Huñğı Hartay'da Mengü Başkan, Akhıv'ın kıyısında Yalık'ın oğlu tarafından öldürülür:

Ha! Bısrakka kandı. Mengü türe! Üs almak bulıp, sarbazdarın yızı, yav astı. Yomran! Ul Akhıvıñ uñ yaq başında tuqtap, añra sarbazdarına: “Ur! Ur!” - tip hörenlerge kuştı. Minëñ këşeler ularzı mısqıllap köldö, barmaqtarın kabıp huzgırıp yavap birzë. Şunan... minëñ uğım Mengü türenëñ boğazına barıp kandı, ul yılğağa battı. Şulay buldı.

[Ha! Pislige kandı Mengü Başkan! İntikam isteyip, askerlerini topladı, savaş açtı. Tarla sincabı! O Aksu'yun sağ kıyısında durup aptal askerlerine: “Vur! Vur!” diye bağırılmayı buyurdu. Benim askerlerim onlarla alay etti, parmaklarını ağızlarına sokup ıslık çalıp cevapladı. Sonra... benim oğlum Mengü Başkan'ın boğazına yapıştı, o nehirde boğuldu. Böyle oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 364).

Akidil, Küsek Bey destanında Mesem Han'ın yurdudur:

Mesëm han-mosolman han, törki zatı, / Talay handan artıq bulğan soltanatı; / Karağaylı kara urman, törlö sehre, / Ağizëldën buyı bulğan mekenetë. [Mesem Han, Müslüman Han, Türk nesli, / Nice handan artıkmış saltanatı; / Karagaylı kara orman, türlü sahra, / Akidil'in boyu olmuş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 533).

Teteges Bey adlı destanda Başkurdistan'daki Nogayların yaşadıkları sahadan söz edilmektedir:

Aq İdëlnën bu(y)ında ürgë oçı Nögöş, tübengë oçı Kögöş, şulardin çıqqan taralma sıvları, yalanları bërlen bilep toralar irdë.

[Akidil'in boyunda yukarı ucu Nögöş, aşağı ucu Kögöş, onlardan yayılmış kol suları, ovaları kaplayan topraklarda yaşarlardı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 567).

Akay Yavı destanında Başkurtlar, Akidil civarında Ruslarla savaşır:

Elbitte, urıstar binan huñ Minzelege yañınan indë. Aqayzı irëkke sıgarmanılar. Ağızeldëñ Nokrat yılğahına (Kamağa) koyğan urınına yaqın yërzerge urıs geskerë kërzë. Mosolmandar Ağızël buylap yuğarığa barır yulda huğışa başlanı. Şunda bik küp başqort batırzarı yavza baştarın haldı, tamyandan Selim Batır Naqıs urmanında helek buldı. [Elbette Ruslar, bundan sonra Menzelinsk'e tekrar girdi. Akay'ı tekrar serbest bırakmadılar. Akidil'in Nokrat (Kama) Nehri'ne döküldüğü yere yakın yerleri Rus ordusu işgal etti. Müslümanlar Akidil boyundan yukarıya doğru giden yolda çarpışmaya başladı. Orada birçok sayıda Başkurt batırı hayatlarını kaybetti; Tamyan uruğundan Selim Batır Nakıs Ormanı'nda helak oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 139).

Aqavaż Yılğahı - Akağız Irmağı

Aqavaż yılğahı, Akidil Nehri'nin kollarından biridir. Başkurdistan'ın Kügersen rayonunda Akidil'den ayrılır (yandex.com.tr/harita - 3). Bikyen Mergen destanında karşımıza çıkmaktadır:

Yeyev köyü herpendep bër nişe kön bargas, Bikyen Aqavaż yılğahı buyındağı yeylevge barıp sıqtı. [Yaya gezip birkaç gün gittikten sonra Bikyen, Akağız Irmağı boyundaki yayla yerine vardı.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 107).

Aqsura - Akçura

Aqsura, Orenburg vilayetinin Kıvandık rayonunda Sakmar'ın kolu olan bir nehirdir (Suleymanov ve öte., 2014c: 405). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

“Membet Qurğaşlı zavodınıñ urınında la ultırğan. Unan huñ Aqsura tamağında Vekeyzëñ urınında la ultırğan”, - tip höylenë Zölkerney kart. [“Membet Kurgaşlı fabrikasının yerinde de yaşamış. Ondan sonra Akçura Boğazı'nda Vekey'in yerinde de yaşamış.” diye anlattı Zölkerney İhtiyar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 405).

Amudarya - Amuderya

Amudarya, Orta Asya'nın en büyük iki nehrinden biri olup Pamir ve Hindikuş Dağları'nın birleştiği yerde 4950 metre yükseklikte doğar. 2540 km uzunluğundaki nehir Aral Denizi'ne dökülür (Esin, 1991: 98).

Destanlarda Amu şeklinde de geçen, Amudarya; Kuzıykürpes, İževkey mēnen Morażım, Qarahaqal destanlarında geçer. Kuzıykürpes destanında bir evliya, Sarıbay'ı arayıp duran Kuzıykürpes'i uyarır:

- *Qarabay ulı! Bında Sarıbayzı tabırğa ömötlenēp yukka gına vaqıtıñdı erem itehēñ. Ul hežēr Amudar'ya tamağında yeyley.*

[- Karabay oğlu! Burada Sarıbay'ı bulmaya ümitlenip yok yere vaktini heba ediyorsun. O, şimdi Amuderya Boğazı'nda yaylıyor.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 628).

Qarahaqal destanında Karasakal'ın şanı yayılır:

... / *Qarahaqal tigen danı / İšetēlgen yıraqtan. / Amu-Daryahı buylap, / Diñgēzge taba aqqan / Ürgenēsten Soltan han da, / Bınıñ danın işētēp, / Qartan mēnen ikevhēñ / Qunaq itēp saqırtқан. / ... [... / Karasakal adlı şanı / Duyulmuş ıraklardan. / Amuderya'yı boylayıp, / Denize doğru akmış / Ürgenç'den Sultan Han da / Onun şanını duyup / Kartan ile ikisini / Konukluğa çağırmış. / ...]* (Suleymanov ve öte., 2014d: 156).

Asav - Asav

Asav, Başkurdistan'ın Sterlitamak rayonunda yer alan bir ırmaştır. Sterlitamak şehrinin kuzeyinde Kuganak Nehri'yle birleşir (yandex.com.tr/harita - 4). Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır. Başkurtlar, Nogayların bıraktığı toprakları bölüşürler:

Ve hem Tora tav hem Şekē tav hem Kuş tav, Esterlē tamaqtan, Quganak başından Öršek bērlen ikē ara arqa bērlen aqqan (sıvlar) başından hem Asavğa aqqan sıvlar başından arqa ve yalanları bēr ölöş yasadıq. [Ve de Toratav ve Şeki Dağı ve Kuş Dağı, Esterle Boğazı'ndan, Kuganak başından Öršek ile arka arkaya akan (ırmaklar) başından ve Asav'a akan ırmaklar başından sırt ve ovaları bir bölüm yaptık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Aşkażar - Aşkadar

Aşkażar, Sterletamak şehri yakınlarında bulunan, Akidil'in kolu olan bir ırmaktır (Suleymanov ve öte., 2014c: 260). Mergen mēnen Mayanhılıv, Zöhre mēnen Aldar, İzēvkey mēnen Morażım, Teteges Bey, arahaal destanlarında karşıımıza çıkmaktadır. Mergen mēnen Mayanhılıv'da Nogaylardan, Ural boyuna ferman gelir:

... / Ural buyı bıl yaa, / Tamyān, Bōryen, ıpsaa, / Aşkażar, Dim, Yayıa / Ukaz kilgen Nuğayzan: / Barı miñe baş ēyhēn, / Hılıv ızzan bēn nōger, / Ayırı toya biş kötōv, / Yılhınan un öyōr / Birēgēz, tip, yahaa. [Ural boyu bu tarafa, / Tamyān, Bōryen, ıpak'a, / Aşkadar, Dim, Yayık'a / Ferman gelmiş Nogay'dan: / Hepsi bana baş eğsin, / Güzel kızdān bir han ordusu, / ift tırnaklılardan beş sürü, / Atlardan on sürü / Veriniz, diye vergi olarak.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 82-83).

Teteges Bey destanında Nogaylar'dan kalan toprağı Rus arından isteyen İşteler, bunun kabulünden sonra toprağı dōrde bōlerler:

Andin suñ, yasa tülep, jirñē dürt tübege buldēk. Evel Aşkażarnıñ başından tamağınaa ikē yağından ıan taralma sıvları, amıqları ve yalanları... tavlardan Nōgōş tamağınaa oyğucu yılğaları ilen bēr ölöş yasadık. [Ondan sonra, vergi ödeyip, toprağı dōrt boya bōldük. Evvel Aşkażar'ın başından boğazına kadar iki kıyısından ıkan kol akarsuları, düzlük, kamıqları ve ovaları, dağlardan Nōgōş boğazına kadar ırmaqları ile bir bōlüm yaptık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Ayıvlı Yılğahı - Ayıvlı Irmağı

Ayıvlı yılğahı, Heybulla rayonunda Bızavlık Irmağı'nın sağı kolu olan nehirdir (Suleymanov ve öte., 2014c: 402). Tülle Membet destanında geçer. Membet'in kabrine işaret olarak Ayıvlı Irmağı'ndan taş koyarlar:

Membettēn vafatı Ayıvlıla bulıp, ebēřē Ayıvlı ebērlēgēñēñ meşri (kōnsiğış) tarafında, avıl ya sitte, boron bürenenen buravlı bulıp, yey kōnō ut sıanda burahı yanıp kitte, ti. "Eyze, kēyev, olo atan Membettēn ebēřēn kūrheteyēm. Barıbēř, min üllhem, unı belgen kēşē yuk", - tip, kilēp kūrhetēp, ebēřē öyölgen, bilde itēp Ayıvlı yılğahınan yożroktay ös a taş halıp, ōren uıp, savabın ruına bağıqlap ayttık. [Membet'in vefatı Ayıvlı'da olup,

kabri Ayıvlı mezarlığının meşrik (doğu) tarafında, köy ucu yönünde, eskiden kalastan çevirli olup, yaz günü yangın çıktığında çiti yanıp kül oldu. “Haydi, damat, ulu atan Membet’in kabrini göstereyim. Nasılsa, ben ölürsem, onu bilen kimse kalmaz.” diye gelip, gösterip kabri yığılmış; işaret olarak Ayıvlı Irmağı’ndan yumruk kadar üç taş koyup, Kur’an okuyup, sevabını ruhuna bağışlayıp döndük.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 409).

Baraçal Yılğahı - Barakal Irmağı

Baraçal yılğahı, Yılayır rayonunda Sakmar’ın sağ kolu olan bir ırmaktır (Suleymanov ve öte., 2014c: 402). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Membet Baraçal yılğahında utar halıp ta kışlağan, ölken urmanda kış ozaq bula, bėsen küp kerek, tip eytken. [Membet Barakal Irmağı’nda çiftçilik inşa edip kış geçirmiş, büyük ormanda kış uzun sürer, kuru ot çok lazım, diye söylemiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 402).

Berhėven Yılğahı - Bersuvan Irmağı

Berhėven yılğahı, Ufa yakınlarında Akidil’den ayrılan Bersuvan Irmağı’dır. Ufa ve şişme rayonları boyunca akar (yandex.com.tr/harita - 5). Aķay Yavı destanında karşımıza çıkmaktadır:

Dim yılğahı tamağına taban Berhėven yılğahı buyında dürt yuldan kilgen başkort halkı vekilderė yıyınğa yıyıldı. Ul yıyında abruylı aķhakaldar, hınalğan ir-ażamattar keñeşleşėp, şunday bėrzem fėkėrge kilde: urıstarzın başkorttarğa qarata uyniyetterėn, ezėrlenėvzerėn bėlėr ősön, alğaskı oyoştoronga. [Dim Nehri boğazına doğru Bersuvan Irmağı boyunda dört yoldan gelmiş Başkurt halkı vekillerinin kurultayı toplandı. Bu kurultayda muhterem aksakallar, savaşta sınanmış yiğitler bir araya gelip danışarak, böyle bir düşünceye vardı: Rusların Başkurlara karşı düşünce ve niyetlerini, hazırlıklarını bilmek için keşif seferi düzenleme kararına vardı.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 135).

Bızavlık Hıvı - Bızavlık Irmağı

Bızavlık, Heybulla rayonunda Tanalık Nehri'nin sağ kolu olan ırmaktır (Suleymanov ve öte., 2014c: 402). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bızavlık hıvı kış vakıt şerë sıǵıp, malǵa hıv ësërerǵe yayhız bulıp kalǵanlıktan, hežërgë Membet avılınıñ ultırǵan urınında, “Birëlä küil” aralına utar halıp, malın şunda kışlatқан. [Bızavlık Irmağı kış mevsiminde yarı donarak, hayvan sulamaya elverişsiz olduğundan, şimdiki Membet köyünün bulunduğu yerde “Perili Göl” adasına çiftlik yapıp, hayvan sürülerini orada kışlatmıştır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 406).

Bikët Yılǵahı - Bikit Irmağı

Bikit Irmağı, Orenburg oblastında bulunmaktadır (yandex.com.tr/harita - 6). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Hultas avılı - tüñgevërzer Bikët yılǵaların bilep, bësenën sabıp yörögender. Bër vaqıt (Burangol kanton) zëmnamir kiltërëp, Bikët yılǵahınan (alıp) mëja kazıp, haban yörötöp, Turat (yaǵına) ütëp kite. [Hultas köyü Tüñgevirlir Bikit Irmağı boylarını doldurup ot biçip dolaşırlarmış. Bir zaman (Burangol) kanton arazi ölçücü adam getirip, Bikit Irmağı'ndan itibaren sınır alıp, saban sürdürüp, Turat (tarafına) gider.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 477).

Börö - Börö

Börö, Başkurdistan'ın kuzeybatısında yer alan, Akidil'in kollarından bir nehirdir (Suleymanov ve öte., 2014b: 125-126). Zöhre mënen Aldar adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Atayıma mal-tıvarzı ayıvzar eyžep alıp kitkenën eytken tégë kötövsëler bëžge yul kürhetëp barzılar. Bëž kön buyı tiyërlëk barhaq ta, bër ayıvzı la osratmanık, tik Börö buyındaǵı kara urmanǵa yeterek kene, qapıl urman ësënen sırqıraşıp kilëp sıqqan beyeler öyörön kürëp qaldık, e öyör ayǵırzarı koyroqtarın sensëp, yaldarın sayqap, qolaqtarın şımaytıp, arttarına qarana-qarana, üz öyörzerën kursalap, arttan töşöp alǵaynılar. [Babama mal-davarı ayların kovalayıp götürdüğünü söyleyen çobanlar bize yol gösterip geldiler.

Biz gün boyu gitsek de hiçbir ayıya rastlamadık, sadece Börö boyundaki kara ormana varmadan önce birden ormanın içinden fırlayıp çıkagelen kısrakların sürüsünü fark ettik, sürü aygırları ise kuyruklarını dikip, yelelerini sallayıp, kulaklarını dikip arkalarına bakınarak kendi sürülerini koruyarak arkadan geliyorlardı.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 126).

Büler Sıvı - Büler Suyu

Büler sıvı, Aqhaq Timer destanında geçer. Alplar zamanında Baraj adlı ejderha ile savaşıp onu yenemeyen halk Büler Suyu üzerine Büler şehrini kurar:

Bolğar şeherë yakınığa barıp, Büler sıvının östëne (1: östëge) yurt-şeher saldılar. Ul şeherlerëge hem Büler tip (1: at) atadılar. [Bulgar şehrinin yakınına gidip, Büler Suyu'nun üzerine (1: üstüne) yurt şehir inşa ettiler. O şehirlere ve Biler diye (1: ad) adlandırdılar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 138).

Dim Yılğahı - Dim Nehri

Dim Nehri, Akidil Nehri'ne katılan akarsulardan biridir (Rudenko, 2001: 3). Ufa şehrinde Akidil'e katılır. Başkurdistan'ın Fyodorovski rayonundan Rusya'nın Orenburg oblastına geçer. Buradan tekrar Başkurdistan topraklarına yönelerek Bişbulak, Miyeke, Elşey, Devleken, Şişme ve Ufa rayonları boyunca uzanır (yandex.com.tr/harita - 7). Dim; Miney Batır mänen Şülgen Batşa, Zayatülek mänen Hıvhılıv, Mergen mänen Mayanhılıv, Zöhre mänen Aldar, Morażım mänen Buhkın, İzëvkey mänen Morażım, Yalık Bey, Qarماسan mänen Sermesen, İlevkey, Këyleylë, Yayık Batırzar, Hıngı Hartay, Aqay Yavı, Qarahakal, Aqmırza Sesen mänen Qobağoş Sesen adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Zayatülek mänen Hıvhılıv'da, Zayatülek'in Semer Han'ın memleketidir:

Bınan bik küip yıldar ëlëk Asılıkül mänen Dim yılğahı arahında këvetë, baylığı mänen danı alış-alışka taralğan Semer tigen han yeşegen, ti. [Bundan nice nice yıllar önce Asılıkül ile Dim Irmağı arasında gücü, serveti ile şanı şöhreti uzaklara yayılan Semer denilen bir han yaşamış.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 315).

Aynı destanda Dim Nehri'nin Başkurtlar için öneminden söz edilir:

Zayatülektë ézley sıkkan kěşeler hethěz könden huñ, ğına Hıvhılıv mēnen ikevhenēn běr kēbērze yatқан meyētēn tabalar. Ular Zayatülek mēnen Hıvhılıvzi hōrmetlep kümeler, kēbērzerēn ērē-ērē taştar mēnen uratıp öyöp kuyalar.

Şunan birle Tülek batır mēnen Hıvhılıvzi tübēhende haqlağan Balqantavı Dim buyı başkorttarınıñ izgē urınına eylene. [Zayatülek'i aramaya çıkan insanlar nice günlerden sonra Hıvhılıv ile ikisinin bir kabirde yatan cesetlerini bulmuşlar. Onlar Zayatülek ile Hıvhılıv'ı saygıyla, hürmetle görmüşler, kabirlerini iri iri taşlarla çevirip örmüşler.

O zamandan beri, Tülek Batır ile Hıvhılıv'ı tepesinde yatıran Balkan Dağı ile Dim boyu, Başkurtların kutsal yerine çevrilmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 325-326).

Morażım mēnen Buhkın'da Buhkın'ın yaşadığı yerdir:

Bılarzıñ Morażını Böryende, İrenděk hırtında, torğan. Buhkıni, igēn sesēvge zavıķ itēp, Dim buyında yeşegen. [Bunların Muradım'ı, Böryen'de, İrendek sırtında yaşamış, Buhkın'ı ise ekin ekmevi zevk görüp Dim boyunda yaşamış.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 563).

İzēvkey mēnen Morażım destanında Muradım, Tora Bey'in Dim civarından çekilmesini ister:

Morażım Dimde bēy bulğas, / Böte eştē kılğa alğas, / Dim, Aşkażar buyzarın / Tora bēyzen ayırırğa / Yav asmaysa “Tora bēy / Bıl hıv buyzan kıl tarthin!” / Tip, ilsēhēn yēbergen. [Muradım Dim'de bey olunca, / Bütün işi eline alınca, / Dim, Aşkadar boylarını / Tora Bey'den ayırmaya / Savaş açmadan: “Tora Bey / Bu ırmak boyundan el çeksin!” / Diye, elçisini göndermiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 260).

Aqay Yavı adlı destanda Başkurtlar, Dim Nehri civarında kurultay toplar:

Dim yılğahı tamağına taban Berhēven yılğahı buyında dürt yuldan kilgen başkort halkı vekilderē yıyınğa yıyıldı. Ul yıyında abruylı akħakaldar, hınalğan ir-aşamattar keneşleşēp, şunday bērzem fēkērge kilde: urıstarzıñ başkorttarğa qarata uyniyetterēn, ezērlenēvzerēn bēlēr ösön, alğaskı oyōstororga. [Dim Nehri boğazına doğru Bersuvan Irmağı boyunda dört yoldan gelmiş Başkurt halkı vekillerinin kurultayı toplandı. Bu kurultayda

muhterem aksakallar, savaşta sınanmış yiğitler bir araya gelip danışarak, böyle bir düşünceye vardı: Rusların Başkurlara karşı düşünce ve niyetlerini, hazırlıklarını bilmek için keşif seferi düzenleme kararına vardı.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 135).

Aqmırza Sesen mänen Kobagoş Sesen adlı destanda Karagölömbet ile Kobagoş, Dim civarı için mücadele eder:

Boron Dim buyında yeylegen, Toratavza kışlağan Karagölömbet tigen han bulğan. Uğa saklı ul yërzë - Dim buyın - bilegen, mën başı bulıp tanılğan Kobagoş tigen bëy bulğan. Karagölömbet han bulıp, Dim buyın alğanga, Kobagoş uğa baş halmay, ikë arahı yavlaşkandar. [Önceleri Dim boyunda yaylanmış, Toratav'da kışlamış Karagölömbet adlı bir han yaşamış. Ona kadar bu toprakları -Dim boyunu- kaplamış, binbaşı olarak tanınan Kobagoş adlı bir bey olmuş. Karagölömbet han olup Dim boyunu alınca, Kobagoş ona boyun eğmemiş, ikisi arasında savaşlar olmuş.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 259).

Don Yılğahı - Don Nehri

Don yılğahı, Moskova'nın güneyindeki Novomoskovsk şehrinde doğar. Volgograd şehri yakınlarında İdil Nehri'ne yaklaşır ve Rostov şehrinde geçerek bu şehrin batısında Azak Denizi'ne dökülür (yandex.com.tr/harita - 8). Destan metinlerinde Tın şeklinde de geçen Don yılğahı, Kıpsak Zatlı Yamğırsı Bey mänen Kuskar Beyzeñ Yañı İl Tapkanı, Sura Batır adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Kıpçak üsëp ir bulğandan suñ, Uğuz Kıpçaknı, il-urdu birëp, Etil yılğası buyına yëberëp, kıpçak, majar, rus, hazar, efleğ tayfalar belen moğaraba itëp, Kıpçak galip keldëkten suñıra Don, Yayık, Etil yılğaları buyında yeşegen halıqlarnı üzene il kuşıp, üzene küp il karatıp, zur bër hanlık tözödö. [Kıpçak büyüyüp erkek olduktan sonra, Oğuz Kıpçak'ı il ve ordu verip, İdil Nehri boyuna gönderip, Kıpçak, Macar³⁵, Rus, Hazar, Eflah, Tayfalar ile muharebe edip, Kıpçak galip geldikten sonra Don, Yayık, İdil nehirleri boyunda yaşayan halkları kendine iline katıp, kendine çok ülke boyundurup büyük bir hanlık kurdu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 573).

³⁵ Kıpçaklar, 1091 yılında Macaristan'a girmiştir (Kafesoğlu, 1998: 189).

Sura Batır'da hanını öldüren Narık Bey, Minhılıv ile birlikte kaçarak Tın düzlüklerine gelir:

Ular şul uq töndö yulğa in kerek-yarağın, azıq-tülëğën töynep, yort-yërzerënen kasıp sığıp kitkender. Kırım yalandarınan Tın dalalarına kilëp sıkkandar, İzël hıvzarın kiskender, Yayık buyzarınasa yëtkender. [Onlar hemen o gece yol için en lüzumlu araç gereç, yemek erzak desteleri alıp, yurt yerlerinden kaçarak çıkıp gitmişler. Kırım düzlüklerinden Tın düzlüklerine gelmişler, İdil Nehri'ni geçmişler, yayık boylarına varmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 75).

Embë - Embi

Embë, Kazakistan'ın batısında Aktyubinskaya ve Atyrauskaya oblastlarında yer alan bir nehirdir (yandex.com.tr/harita - 9). Karahakal destanında karşımıza çıkmaktadır. Minlegol, Kazak yurduna gittikten sonra Embe civarında da yaşar:

... / İl aralap yörögen, / Küp batırzarzi kürgen, / Seyët tigen batırziñ / Kebërë barlığın belgen, / Unı ziyarat kılğan. / Bında ozaq tormagan, / Uyıl buylap ürlegen. / Embë buyı aymakta / Bër nişe kış kışlağan. [... / İl aralayıp dolaşmış, / Çok batırları görmüş, / Seyit adlı batırın / Kabri varlığını öğrenmiş, / Onu ziyaret etmiş. / Burada uzun süre durmamış, / Uyıl boyundan yukarı gitmiş. / Embi boyu civarında / Birkaç kış kışlamış.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 154).

Eşëm Hıvı - Esim Suyu

Eşëm hıvı, Akidil'in kollarından biridir (Suleymanov ve öte., 2014c: 286). Rusya'nın Çelyabinsk oblastından Ufa şehrinin yakınlarına kadar ulaşır. Ufa'nın güneydoğusunda Akidil Nehri'yle birleşir Başkurdistan sınırlarını aştıktan sonra Çelyabinsk oblastında son bulur (yandex.com.tr/harita - 10). Destan metinlerinde Sëm, Sim ve Som olarak da yer alan Eşëm hıvı, Aқтаş Һан ve İzëvkey mënen Morażım, Yulay mënen Salavat destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Aқтаş Һан destanında şöyle geçmektedir:

Bını yed itmekten morad şul ině: bıl Aқтаş handıñ bězzěñ Ağizěl buyında töp yorto bulıp ta, üzěbězge hikeyterě qalmağan. Bězzěñ, yortobozzo sit yort halkı yazğan, e üzěběz bėlmeyběz. Ağizėlděñ uñ yağında, İnyer mēnen Ešēm hıvınıñ Ağizėlge koyğan yěrēnde, Aқтаş tigen bėyěk tav ۆstōnde hemiše tōrlō urında qala ešerzērē bar. Tevarihta eyte: “ině hem ozonloğo yetēşer fersēh” tiyev. [Bunu yād etmekten murat şu idi: Bu Aktaş Han’ın bizim Akidil boyunda ana yurdu olup da özümüze hikâyeleri kalmamış. Bizim yurdumuzu yād yurt halkı yazmış, bizim kendimiz ise ondan habersiziz. Akidil’in sağ tarafında İnyer ile Esim Suyu’nun Akidil’e döküldüğü yerde Aktaş adlı yüksek bir dağ üstünde hamişe türlü yerlerde şehir eserleri var. Tarihte şöyle söylenir: “Eni ve uzunluğı yedişer fersah.”] (Suleymanov ve öte., 2014c: 62-63).

İzėvkey mēnen Morażım’da Muradım, İdige’ye söz verir:

İzėvkey hüžēñ tıñlağas, / Morażım ultırıp ilağan. / Atqa mēnēp, yav asıp, / İzěl buyzarın buylap, / Doşman bėyzerzē turap, / Dimdē, Simdē, İzėldē, / Bōte Ural armutın / Tazaturğa bėyzerzen, / Almas kılısın übēp, / Bōte ilděñ aldında / İzėvkeyge hüž birgen. [İdige sözünü dinleyince, / Muradım oturup ağlamış. / Ata binip, savaş açıp, / İdil boylarını boylayıp, / Düşman beyleri doğrayıp, / Dim’i, Sim’i, İdil’i, / Bütün Ural sıradağını / Temizlemeye beylerden, / Elmas kılıcını öpüp, / Bütün halkın önünde / İdige’ye söz vermiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 276).

Esterlě - Esterli

Esterlě, Sterlibashevsky ve Sterlitamak rayonlarında yer alan ve Sterlitamak şehrinde Aşkadar Nehri’yle birleşen bir nehirdir (yandex.com.tr/harita - 11). Teteges Bey destanında Başkurtlar topraklarını kendi aralarında dörde bölerler:

Şundan suñ dürt şıbağa saldıq. Ul şıbağa şul şart ilen: evel şıbağa Aşkażarğa suzilğan sıvlar ve yalanları, urmanları ilen men Tetegeçke çıktı, ikēñçē şıbağa Tirük yazılğan sıvlar ve yalanları ilen starosta Aznayğa çıktı, öçēñçē şıbağa Esterlě, Kuğanak, Selevěk yarılğan sıvları, yaban-urmanları ilen İlçēkey Timěrge çıktı, dürtēñçē şıbağa Jirken, Kalaman, Şöşnekke yarılğan sıvları, yabanları, urmanları ilen Qaramışqa çıktı.

[Ondan sonra dört çekiliş yaptık. O çekiliş şu şart ile evvel çekiliş Aşkazar'a uzanan sular ve ovaları, ormanları ile ben Teteges'e çıktı, ikinci çekiliş Tirük yazılmış sular ve ovaları ile Muhtar Aznay'a çıktı, üçüncü çekiliş Esterle, Kuganak, Selevik'ten yayılmış sular, yaban ve ormanları ile İlsekey Timer'e çıktı, dördüncü çekiliş Yirken, Kalaman, Şöşnök'e ayrılan suları, yabanları, ormanları ile Karamış'a çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Ėyĕk - İyik

Ėyĕk; Yılayır, Kūgersen, Yeyensura rayonları üzerinden akan bir nehirdir. Sakmar Nehri'nin sağ koludur (Suleymanov ve öte., 2014c: 400). İzĕl mĕnen Yayık, Miney Batır mĕnen Şūlgen Batşa, İzĕvkey mĕnen Morażım, Tūlle Membet, Ęarahakal destanlarında karşıımıza çıkmaktadır. Ęarahakal destanında Karasakal'ın batırlara yazdığı mektupları bütūn halk okur, ismi duyulur:

İzĕl, Nōgōş, Yayıkta / Hađmar, Ęasmart, Ėyĕkte, / Dim'de, Őzen buyında / Yeylevsĕnĕñ barı la / Ęarahakal hattarın / Ęabat-Ęabat uğıvın / Kūrgen batırzar Ęayıp, / Yeşĕ, Ęartı yıyılıp / Ęarahakal isĕmĕ / Tĕlden tĕlge tuğılğan. / ... [İdil, Nūgūş, Yayık'ta / Sakmar, Kasmart, İyik'te, / Dim'de, Őzen boyunda / Yaylayanın hepsi de / Karasakal mektuplarını / Tekrar tekrar okuduğunu / Gōrmüş batırlar, iline dönüp, / Genci yaşlısı toplanıp, / Karasakal ismi, / Dilden dile dokunmuş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014b: 166).

Hağmar Hıvı - Sakmar Nehri

Destan metinlerinde Sađmar şeklinde de geĕen Hađmar hıvı, Bađkurdistan'ın güneyinde yer alan bir nehirdir. Ural Nehri'nin bir koludur (Rudenko, 2001: 3). Ural Batır, İzĕl mĕnen Yayık, Ađbużat, Miney Batır mĕnen Şūlgen Batşa, Ęara Yurđa, Zōhre mĕnen Aldar, Ęuzıykürpes, Mōyten Bey, Tuđsaba Uğlanı Mōyten Bey, İzĕvkey mĕnen Morażım, Tūlle Membet, Teteges Bey, Ęıpsađ Zatlı Yamđırsı Bey mĕnen Ęusđar Beyzeñ Yañı İl Tapđanı, Ađay Yavı, Ęarahakal, Ęara At destanlarında karşıımıza çıkmaktadır. Ural Batır destanında Hađmar bir efsanenin iĕinde geĕmektedir. İdil boyu daralınca dört batır ĕare aramaya bağlar:

... / Dür̄t batır b̄er yıyılıp, / B̄erge ultırıp uylağan; / Yayık, Nögöş, Hakmarzar, / Yañı yılğa ezlegen. / İz̄el humaq, bılar za / Almaşlaşıp, b̄er-b̄er̄ / Bulat m̄enen sapқан ti, - / Ularzan da ös yılğa / Şiltıraşıp aққан, ti. / Bılar halıktı yıyğandar, / Dür̄t batırğa bülgender; / Dür̄t yılğanı buylatıp, / Torlaқ қorop taralıp, / Ayırım don'ya қorğandar. / Dür̄t batırzıñ is̄em̄ / Dür̄t yılğaга at bulğan, / Onotolmas̄ zat bulıp, / Bıvın-bıvın қalğandar. [... / Dört batır oğul toplanıp, / Birlikte oturup düşünmüş; / Yayık, Nögöş, Sakmarlar, / Yeni ırmak aramış. / İdil gibi bunlar da / Nöbetleşip, ayrı ayrı, / Polat ile vurmuş, / Onlardan da üç ırmak / Şarıldayıp akmış. / Bunlar halkı toplamışlar, / Dört bahadıra bölmüşler; / Dört ırmağı boylatıp, / Yuva kurup çoğalıp, / Ayrı dünya kurmuşlar. / Dört batırın ismi, / Dört ırmağa ad olmuş / Unutulmaz şahsiyet olup, / Nesilden nesile kalmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 144-145).

Möyten Bey destanında Başkurlara baş olmuş Möyten Bey'in yurdu Hakmar'dır:

Bulğan, tižer, han Talay, / Danlı bulha ul қalay, / Han bulmaha la alay, / Unıқınan b̄er talay / Danlıraq bulğan Möyten, / Bulğas, bulğan, ni eyteñ. / M̄eyten b̄ey - başқort zati, / H̄anday bilay soltanatı, / Qarağaylı қara urman / Hakmar buyı meқamatı. [Olmuş, derler, han Talay, / Şanlı olsa da o nasıl, / Han olmazsa da öyle, / Onunkinden bir müddet / Daha şanlı olmuş Möyten, / Olunca, olmuş, ne dersin, / Möyten Bey, Başkurt zati, / Han gibi böyle saltanatı, / Karaağaçlı kara orman / Sakmar boyu makamı.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 106).

Hakmar, Teteges Bey destanında Nogayların yaşadığı coğrafyalardandır:

Nuğaylar gedet̄e şul ird̄e: "b̄ey", "mirza" dip baş eȳep yöredeler. Küçe-küçe Sakmar, Jayıққа hem İd̄el buyına jitt̄eler. Sañsız nuğay işbu yerlerde torlaқ қıldılar. [Nogayların adeti şu idi: "bey", "mirza" diye baş eğip yaşadılar. Göçe göçe Sakmar, Yayık ve İdil boyuna ulaştılar. Sayısız Nogay işbu topraklarda ev bark yaptılar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 566).

Qıpsaq Zatlı Yamğırısı Bey m̄enen Kuşkar Beyzeñ Yañı İl Tapқанı adlı destanda Kıpçaklar Hakmar boyunda yaşamaktadır:

Bezneñ Saқmarıñ Yayıққа kuşılğan hem şul yılğarğa қoyған ıvaқ-ıvaқ yılğalar buyına Kıpçaq halkı atalğan halıqlar İlek b̄ey bine Kuşkar beyden

taralmışlardır. [Bizim Sakmar'ın Yayık ile birleştiği ve o nehirlere akan ufak ufak ırmakların boyunda Kıpçak halkı adındaki halklar İlek Bey bin Kuskar Bey'den yayılmışlardır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 574).

Ağay Yavı destanında Kıpçaklar, Ruslarla beraber Başkurlara saldırır:

Kıpsaqtar, urıstar yağında bulıp, tamyandarğa karşı köreştě. Ular, tamyandarzan üs alırğa tēlep, urıstar mēnen bērleşēp, Haqmar buyzarına barıp yēttě hem tamyandarğa hōjüm itte. [Kıpçaklar, Rus tarafını tutup Tamyanlara karşı savaştı. Onlar, Tamyanlardan öç almak isteyip, Ruslarla birleşip Sakmar boylarına kadar ulaştılar ve Tamyanlara hücum ettiler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 141).

Hazlıylğa - Sazlırmak

Orenburg oblastında, Büyük Kinel Nehri'ne dökülen Kamışlı Nehri ve Kamışlı Nehri ile birleşen Saz Nehri bulunmaktadır (yandex.com.tr/harita - 12; yandex.com.tr/harita - 13). Hazlıylğa'nın bu ikisinden birini ifade ettiğini düşünüyoruz. Hazlıylğa, Ağay Yavı destanında karşımıza çıkmaktadır:

Kēnelě yilğa tamağında Hazlıylğa hem Kēşēkırılğanyılğa isēmlě hıvzar bar. Evelgě huğıştar vaqıtında bında bik küp mosolman kırılğan. Elē mosolmandar urıs kilēp basırın uyarına la kiltērmeyēnse, qaravıl da kuymağaynı. [Kineli Irmağı boyunda Sazlırmak ve Kışıkırılğanırmak vardır. Evvelki savaşlar sırasında burada pek çok Müslüman helak olmuş. Müslümanlar henüz Rusların gelip baskın yapacağını akıllarına dahi getirmeden nöbetçiler de koymamıştı.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 140).

Hıvlüzek Yılğahı - Sulualan Irmağı

Hıvlüzek yılğahı, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Gēbdēlnafik mulla Tēmes volosı Kızıl hıvı buyında Kulbaqtı avılında Reħmetullaniñ Safiya isēmlě kızına nikaħlanıp, Bızavlık tamağınıñ üryağında Hıvlüzek yılğahına ozatıp alıp kile. [Abdülnafik Molla Times vilayeti Kızıl Nehri boyunda yerleşmiş olan Kolbaktı köyünde Rahmetulla'nın Safiye adlı kızı ile nikâhlanıp, Bızavlık boyunun yukarısına Sulualan Irmağı boyuna uğurlayıp gelin getirir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 449).

İnyer - İnyer

İnyer, Başkurdistan'ın Arkhangelsky, Beloret rayonlarından akarak Sim Nehri'nin Akidil Nehri'nden ayrıldığı noktanın hemen batısında, Karmaskalinsky rayonunda Sim Nehri'ne dökülen, bir nehirdir (yandex.com.tr/harita - 14). Aқташ Һан destanında karşımıza çıkmaktadır:

İnyer, Sim, Ağizël buyzarında böte gümërën hal ağızıv, kıvgın kıvıv, ağas eşë mënen ütkerge İnyer buyı başkorto Ežhem ağay küp nemeler höylerge eveś, ošta bër kart inë. [İnyer, Sim, Akidil boylarında tüm ömrünü salcılık, kalas akıtma, ağaç işi ile geçirmiş İnyer boyu Başkurt'u Ethem ağabey çok şeyler anlatmayı seven, usta bir ihtiyardı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 55).

İRne Yılğahı - İrne Irmağı

İRne yılğahı, Aқay Yavı adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Bër hüź mënen eytkende, eş şunda - Küsëmbet ülgenden huñ bik yılğır karaqtar Aқayzıñ yılkıların urlay. Uğrılar Qazan sıvaştarı bula. İrne yılğahı buyındağı Uraz avılı yanında Aқay ularzı kıvıv yete. [Başka bir deyişle, iş şunda, Küsembet öldükten sonra çok uyanık at hırsızları, Akay'ın yilkılarını çalar. Hırsızlar Kazan Çuvaşları'dır. İrne Irmağı boyundaki Uraz köyü yanında Akay onları kovalayıp yakalar.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 137).

İrtiш Yılğahı - İrtiш Irmağı

Divanü Lügati't-Türk'te "Ertiш" şeklinde geçer ve Yemek kırlarında bulunup bir göle aktığı birçok kollarının bulunduğu ifade edilir (Atalay, 1985: 97). İrtiш yılğahı, Rusya'da Khanty-Mansiysk otonom ilesinde Obi Nehri'nden ayrılır. Tümen ve Omsk oblastlarından geçerek Kazakistan'ın güneydoğusundaki Zaysan Gölü'ne dökülür (yandex.com.tr/harita - 15). Kuziykürpes ve İzëvkey mënen Morażım destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Kuziykürpes'te şu şekilde geçmektedir:

Boron İrtiш yılğahı başlanıp kitken yërze bër başkort ırıvında Qarabay tigen bik abruylı kësë gümër itken. Unıñ yañğız kön itkeneñ kürëp, başqa başkorttar za tirme қorop şul tirege kilëp ultırğandar. [Eskiden İrtiш Irmağı'nın doğduğu yerde, bir Başkurt uruğunda, Karabay adlı çok muhterem bir kişi yaşarmış. Onun yalnız çadır kurup yaşadığını gören diğer Başkurtlar

da bu bölgeye gelip çadır kurarak yerleşmişler.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 591).

İzël Hıvı - İdil Suyu

Divanü Lügati't-Türk'te "Etil" şeklinde geçen İzël, "Kıpçak illerinde akıp Bulgar denizine akan, bir kolu da Rus diyarına giden bir nehir." şeklinde tarif edilir (Atalay, 1985: 73). Rusya'nın batısındaki Tverskaya oblastından başlayan İdil Nehri; Nizhniy Novgorod, Çuvaşistan başkenti Çeboksarı, Tataristan'ın başkenti Kazan, Saratov, Volgograd'dan geçerek Astrahan'a ulaşır. Bu şehrin güneyinde Hazar Denizi'ne dökülür (yandex.com.tr/harita - 16). Metinlerde Volga ve Raa yığahı şeklinde de geçer. Ural Batır, İzël mänen Yayık, Aqbuzat, Miney Batır mänen Şülgen Batşa, Kara Yurğa, Uzak mänen Tuzak Balabeşnek Yarsığı, Mergen mänen Mayanhılv, Zöhre mänen Aldar, El-Çıssa Buzyëğët, Ebërey Batır mänen Albirmes Alasabır, Kuzyükürpes, Aktaş Han, Sıngızname, Mamay Han Hıkeyete, Möyten Bey, Akhaq Timer, İzëvkey mänen Moraızım, İzege, İlëvkey, Këleyle, Yayık Batırzar, Huñğı Hartay, Ğaysa Ulı Emet, Karağölömbet mänen Akkölömbet, Teteges Bey, Kıpsak Zatlı Yamğırsı Bey mänen Kuskar Beyzën Yañı İl Tapkanı, Yek Mergen, Sura Batır, Kübelek Tilev Batırzarı, Bikyen Mergen, Karahaqal, Kara At, Yulay mänen Salavat, Bayık Ayzar Sesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Ural Batır destanında İdil adını İdil Batır'dan alır:

... / İzël batır tapkan hıv, / Şiltırap matur akkan hıv / "İzël" bulıp qalğan, ti. / ... [... / İdil Batır'ın bulduğı su / Şarıldayıp güzel akan su / "İdil" olup kalmış. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 144).

İzël mänen Yayık adlı destanda İdil Batır, karşısına çıkan güzel kızın sorusuna cevap verir:

Hıvlağanım horahañ, / İzël tigen hıv bulur; / Torğan yërëm horahañ, / Ural tigen il bulur; / Ğzlegenëm horahañ, / Eytkenëmdë onothañ, / Yayık tigen ir bulur. / ... [İçtiğim suyu sorarsan, / İdil denen su olur; / Durduğum yerimi sorarsan, / Ural denen il olur; / Aradığımı sorarsan, / Dediğimi unutmuşsan, / Yayık denen er olur. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 169).

Aqbuzat destanında Ural Batır'ın karısı Humay dört nehrin oluşumunu anlatır:

İrēm üler sağında uldarına: “Şülgen batşa geskerë kalğan urından hiv eşmegëz. Üzëgëzge hiv tabıgız, - tigen. Ular yërzë tişëp, yılğa ağızğandar. Bina hežërgë dürt yılğa - İzël, Yayık, Haqmar, Nögöş - şularzın ağızğan yılğaları. [Kocam ölürken oğullarına: “Şülgen padişahının askeri olan yerden su içmeyiniz. Kendinize su bulunuz.” demiş. Onlar, yeri deşip nehir akıtmışlar. İşte günümüzdeki dört nehir - İdil, Yayık, Sakmar, Nögöş - onların akıttığı nehirlerdir.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 220).

Ebürey Batır mänen Albirmes Alasabır destanında uzmanlar halka İdil'den gelen Alasabır'ı överler:

İzël buyınan kilgen bër at bar bil yulı. Unıñ aldına bër yügërek te sığa almaş. Lekin unıñ yügërek te sığa almaş. Lekin unıñ yügërek ikenën bër këm de bëlmeý binda, - tigender. [Bu sene İdil boyundan gelen bir at var. Onun önünde hiçbir at çıkamaz. Lakin onun koşu atı olduğunu henüz kimse bilmiyor, demişler.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 568).

Kuzyıkürpes destanında Meskey, Kuzyıkürpes'in neslinin kaderinde Ak Han denilen Rus çarına tabi olarak yaşamak olduğunu, Müslümanların emini Muhammed'in onlara Ak Han'a kul olmayı emrettiğini söyledikten sonra Ak Han'ın yurdunun sınırlarını tarif eder:

Küp halıktı üzëne buyhodorgan bil böyük han, üz yërenën sigën kön'yakka taban Aq diñgëzge koygan Raa yılğahına tiklëm kiñeytëp kön'sığıštağı hinën ırızarıñ yeşegen İrtış mänen Yayık yılğahına saklı barıp yëtër. Unıñ qoralına bër ni ze qarşı tora almağan këvëk, başkort halkı la boyhonor. [Kalabalık halkı kendisine tâbi kılan bu büyük han, kendi yurdunun hududunu batıya doğru Ak Deniz'e dökülen Raa Nehri'ne kadar genişletip doğudaki senin uruklarının yaşadığı İrtış ile Yayık Nehri'ne kadar ulaşır. Onun silahına bir kimse daha karşı duramadığı gibi, Başkurt halkı da ona tâbi olur.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 634).

Aқтаş Han destanında Yavgir, Volga'dan geçenlerden haraç alır:

Bil Zölkerneyën tarihında eyte: şah Yavgir Maverdige Deşt yortonan kilëp, Maverdi qalahın kılıs mänen alıp, 140 yıl unda buldı. Rus yorto mänen Deşt arahında keme mänen yörögenderzen baj hırajı alır inë. Ul keme yörögen hiv (yılğa. - Ğ. Қ.) Volga bulha kerek. [Bu Zülkarneyn tarihinde denir ki, Şah Yavgir Maverdi'ye Deşt yurdundan gelip, Maverdi şehrini kılıç ile

alıp 140 yıl orada oldu. Rus yurdu ile Deşt arasında gemi ile geçenlerden baş haracı alır idi. O gemi geçen su (nehir, G.K.) Volga olsa gerek.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 59).

Íževkey mēnen Moražım destanında İdil'in halk için öneminden söz edilir:

Yayıķ kithe, yul kitēr; / Biş ırıvızı huğarğan / Ížel kithe, il kitēr / ... [Yayıķ giderse, yol gider; / Beş uruğu sulayan / İdil giderse, il gider / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 149).

Karagölömbet mēnen Aķķölömbet destanında Babsak iline duyduğu hasretle yır söyler:

Ap-aķ bulıp tirme, ay, téželgen, / Ížel inē uniñ da hıvılavı, / Yen birēvkeyzeržen avır bula / Tıvıp üşken ilde uylavı. / ... [Apak olur çadır, ey, dizilmiş, / İdil de idi onun suladığı yer, / Can vermelerden ağır olur / Doğup büyüdüğün ili düşünmesi. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 528).

Sura Batır destanında şu şekilde geçmektedir:

Bēr zaman katı huğıştarzıñ bērehēnde in yakın yarandarı mēnen Sura batır kapıl geyēp bula. Yavzağılar, ul Ížel hıvına batıp, helek buldı, tižer. [Bir zaman yeğın savaşların birinde en yakın yoldaşları ile Sura Batır birden kaybolur. Savaştakiler, o, İdil Suyu'nda boğulup helak oldu, derler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 87).

Karahakal destanında şu şekilde geçmektedir:

... / Tūken mēnen kūrēşēp, / Başkalarzan sēr haqlap, / Urmandağı kaşkıñ / Barın şunda tuplağan. / Barıhına eş kuşıp, / Üžē Ížel buyınan / Yuğarığa ıqlağan. [... / Tūken ile görüşüp, / Başkalardan sır saklayıp, / Ormandaki kaçağın / Hepsini orada toplamış. / Hepsine iş bölüp verip, / Kendi İdil boyundan / Yukarı doğru yönelmiş (Suleymanov ve öte., 2014d: 162).

Jirken - Yirken

Jirken, Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Şundan suñ düirt şıbağa saldıķ. Ul şıbağa şul şart ilen: evel şıbağa Aşkazarğa suzilğan sıvlar ve yalanları, urmanları ilen men Tetegeçke çıktı, ikēnçē şıbağa Tirüķ yazılğan sıvlar ve yalanları ilen starosta Aznayğa çıktı, öçēnçē şıbağa Esterlē, Kuğanak, Selevēk yarılğan sıvları, yaban-urmanları

ilen İlçekey Timërge çıktı, dürtənçë şıbağa Jirken, Kalaman, Şöşnekke yarılğan sıvları, yabanları, urmanları ilen Karamışka çıktı. [Ondan sonra dört çekiliş yaptık. O çekiliş şu şart ile evvel çekiliş Aşkazar'a uzanan sular ve ovaları, ormanları ile ben Teteges'e çıktı, ikinci çekiliş Tirük yazılmış sular ve ovaları ile Muhtar Aznay'a çıktı, üçüncü çekiliş Esterle, Kuganak, Selevik'ten yayılmış sular, yaban ve ormanları ile İlsekey Timer'e çıktı, dördüncü çekiliş Yirken, Kalaman, Şöşnök'e ayrılan suları, yabanları, ormanları ile Karamış'a çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Qalaman - Kalaman

Qalaman, Başkurdistan'ın Gafuri rayonunda bulunan bir ırmaktır (yandex.com/harita - 17). Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Şundan suñ dürt şıbağa saldıq. Ul şıbağa şul şart ilen: evel şıbağa Aşkazarğa suzilğan sıvlar ve yalanları, urmanları ilen men Tetegeçke çıktı, ikənçë şıbağa Tirük yazılğan sıvlar ve yalanları ilen starosta Aznayğa çıktı, öçənçë şıbağa Esterlë, Kuganak, Selevëk yarılğan sıvları, yaban-urmanları ilen İlçekey Timërge çıktı, dürtənçë şıbağa Jirken, Kalaman, Şöşnekke yarılğan sıvları, yabanları, urmanları ilen Karamışka çıktı. [Ondan sonra dört çekiliş yaptık. O çekiliş şu şart ile evvel çekiliş Aşkazar'a uzanan sular ve ovaları, ormanları ile ben Teteges'e çıktı, ikinci çekiliş Tirük yazılmış sular ve ovaları ile Muhtar Aznay'a çıktı, üçüncü çekiliş Esterle, Kuganak, Selevik'ten yayılmış sular, yaban ve ormanları ile İlsekey Timer'e çıktı, dördüncü çekiliş Yirken, Kalaman, Şöşnök'e ayrılan suları, yabanları, ormanları ile Karamış'a çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Qalka Yılğahı - Kalka Irmağı

Qalka yılğahı, Ukrayna'nın Donetsk oblastında yer alan bir ırmaktır (yandex.com/harita - 18). Uzaq mēnen Tuzaq Balabeşnek Yarsığı adlı destanda karşımıza çıkmaktadır:

Balabeşnek ırıvı ëlëk yër sitende, Azak diñgëzë mēnen Qalka yılğahı arahında mal utlatıp, tormoş kisken iken. [Balabeşnek uruğu önceleri yer kenarında, Azak Denizi ile Kalka Irmağı arasında mal otlatarak sürdürmüşler.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 387).

ara Yılga - Karairmak

Başkurdistan ve yakın coğrafyasında bu isme sahip birden fazla akarsu vardır. Destan metninde Nogaylar İdil Nehri'ni geçtikten sonra ara yılğaya ulaşırlar. İdil Nehri'ne en yakın ara yılga, Tataristan'ın Zainsky rayonunda bulunmaktadır (yandex.com/harita - 19). Bu nehir, destanda Nogayların bir zamanlar yaşadığı söylenen Zey ve Şişme nehirlerine de yakındır. Teteges Bey destanında Nogayların Amat Hamat Han boyunduruğu altında yaşadığı dönem Aksak Timur'un hanlığına denk gelir ve Amat Hamat Han'ın yurdu bozulur, toprağını terk eder:

Amat Hamat hannıñ yortı bozuldı. Běr az kěşeler ilen kaçıp, oluğ İdėlnėñ arı yağına ıktılar hem yort urını kazıdılar. ara yılga digen şişme buyında kundılar. [Amat Hamat Han'ın yurdu bozuldu. Biraz adamı ile kaçıp ulu İdil'in öbür yakasına ıktılar ve yurt yerine temel kazdılar. Karairmak adlı akarsu boyunda geceye kaldılar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 565-566).

arahıv Yılğahı - Karasu Irmağı

arahıv yılğahı, Kuzıykürpes'te karşımıza ıkar. Destan metninde Aral Denizi'ne dökülen bir nehir olduğu söylenmektedir:

Běr nişe könden huñ inde Sarıbay han mėnen hüź kıyışkan uringa - Aral diñgėzėne koyğan arahıv buyına, Amudarya tamağı tirehėne - kėsėp te kite. [Birkaç günden sonra şimdi Sarıbay, hanla söz kestiğı yere, Aral Denizi'ne dökülen Karasu boyuna, Amuderya Boğazı civarına göçüp gider (Suleymanov ve öte., 2014b: 616).

Nehri bulan Kuzıykürpes, Mayanhılıv'a kavuşacağı için sevinir:

Biş könlök yulda bik arığan batır, oşo yılga buyında yal itkėhė kilip, hıv alıp ėse le kıvanısınan: “Min inde arahıv yılğahın tapkanmın iken, Sarıbayızı la tabırmın, e hıvın ėşkenmėn iken - Mayanhılıv za minėkė bulır”, ti. [Beş günlük yolda çok yorulan batırın bu ırnak boyunda dinlenesi gelerek su alıp içer ve sevincinden: “Ben artık Karasu Irmağı'nı bulmuşum, Sarıbay'ı da bulurum; suyunu içmişim, Mayanhılıv da benim olur.” der.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 646).

Ƙarman - Ƙarman

Ƙarman, Bařkuristan'ın batısında yer alan bir nehir olup Akidil'in kollarından biridir (Suleymanov ve öte., 2014b: 122). Ufa ve Kushnarenkovsky rayonlarında yer alır (yandex.com/harita - 20). Zöhre mënen Aldar ve Huňğı Hartay destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Huňğı Hartay'da Yalık, iki nehre ölen iki oğlunun ismini verir:

... / řul isëmheź ikë yilğa ürende / Höyegëğëź yata ƙëbër töbönde. / Bër yilğağa isem biržëm: Ƙarman, / İkënsëhën atanım min: Sermesen. / Balalarım! / Yaƙtı bulhın gürëğëź. / Rabbınıñ gël merħemetën kürëğëź. [... / O isimsiz iki ırmağın yukarısında / Kemiğiniz yatar kabir dibinde. / Bir ırmağa isim verdim: Ƙarman, / İkincisini adlandırdım ben: Sermesen. / Çocuklarım! / Aydın olsun mezarınız, / Rabbimiz hep merhametini gösterin.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 384).

Ƙaşmart - Ƙaşmart

Başkuristan'ın Yılayır, Yeyensura rayonları ile Rusya'nın Orenburg rayonunda yer alan Kasmarka adlı bir nehir olmakla beraber bu nehrin Ƙaşmart ile aynı nehir olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varamıyoruz (yandex.com.tr/harita - 21). İžëvkey mënen Morażım destanında birçok nehir gibi Ƙaşmart'ın da Ural Dağı'ndan beslendiği anlatılır:

İžël, Nögöř, Yayıƙtı, / Üžëk, Eyëk, Ƙaşmarttı, / Altı imseklë yëlëndey, - / Barın bëržey ağızıp, / Balahın kürëp ëygendey, / Eseley huğarıp il itken, / Barına ese bulğan tav! / ... [... / İdil, Nögöř, Yayık'ı, / Üzek, İyik, Ƙaşmart'ı, / Altı memeli göğüs gibi / Hepsini birden akıtıp, / Çocuđunu görüp süt vermiş, / Ana gibi besleyip il eden, / Hepsine ana olan dađ! / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 166).

Ƙënelë Yılğahı - Ƙineli Nehri

Rusya'da Büyük Kinel ve Küçük Kinel nehirleri bulunmaktadır. Ƙënelë yılğahı bunlardan biri olmalıdır.³⁶ Her iki nehir de Samara ve Orenburg

³⁶ Ƙënelë yılğahı adlı akarsuyun Büyük Kinel olmasını daha muhtemel görüyoruz. Büyük Kinel'den ayrılan iki akarsuyun, destan metninde Ƙënelë yılğahı boyunda söylenen

oblastlarında yer alır ki Orenburg oblastı Başkurdistan'a komşudur. Küçük Kinel Nehri Samara oblastında Büyük Kinel Nehri'ne, Büyük Kinel Nehri ise Samara şehrinin doğusunda Samara Nehri'ne katılır (yandex.com/harita -22). Aşay Yavı destanında karşıımıza çıkmaktadır:

Üzzerě avıldarına kaytqas, urıstarzan hat ala. Bıl hatta ularğa, Kēnelē yılğahı buyında yavza katnaşıvsılargä, kisēkmešten Minzelege amanat bulıp kilërge boyorolğan, eger üz ihtıyarzı mēnen kilmeheler, etap mēnen kiltērēbēz, tip yazılğan bula. [Kendileri köylerine dönünce, Ruslardan mektup aldılar. Bu mektupta onlara Kineli Nehri boyunda savaşa katılanlara hiç gecikmeden Menzelinsk'e emanet olarak gelmeleri emredilmiştir. Eğer kendi iradeleri ile gelmezlerse, konvoy ile getiririz, diye yazılmıştır.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 143).

Kēşēkırılğanyılğa - Kişikırılanırmak

Başkurdistan sınırlarında yer almayan Orenburg oblastında Büyük Kinel Nehri'ne katılan Başkurt Nehri vardır (yandex.com/harita - 23). Bu nehrin Kēşēkırılğanyılğa olabileceğini düşünüyöruz. Destan metninde Kēşēkırılğanyılğa'nın Kēnelē yılğa boyunda olduğu söylenmektedir. Müslümanların Ruslarla olan mücadelesinde ölmelerini hatırlatan olumsuz algıya sahip bu isim değıştirilerek Başkurt Nehri adını almış olabilir. Kēşēkırılğanyılğa Aşay Yavı destanında karşıımıza çıkmaktadır:

Kēnelē yılğa tamağında Hazlıyılğa hem Kēşēkırılğanyılğa isēmlē hıvzar bar. Evelgē huğıstar vaqıtında bında bik küp mosolman kırılğan. Elē mosolmandar urıs kilēp basırın uyarına la kiltērmeyēnse, qaravıl da kuymağaynı. [Kineli Irmağı boyunda Sazlırmak ve Kişikırılanırmak vardır. Evvelki savaşlar sırasında burada pek çok Müslüman helak olmuş. Müslümanlar henüz Rusların gelip baskın yapacağını akıllarına dahi getirmeden nöbetçiler de koymamıştı.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 140).

Kēşēkırılğanyılğa ve Hazlıyılğa adlı nehirlerle ilgisi olabileceğini düşünüyöruz. Bu meseleyi Kēşēkırılğanyılğa ve Hazlıyılğa nehirlerine ayrılan başlıklar altında inceleyeceğiz.

Keze Başı Yılğahı - Keçibaşı Yılğahı

Keze başı yılğahı, Yılayır rayonunda yer alıp, Sakmar'ın kolu olan bir ırmaktır (Suleymanov ve öte., 2014c: 401). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Membet Habır avılında donya köte. Yılkı maldarı biş-altı yözge yětöp, kuy, vaqërë maldarı la kübeyöp barıvına iştekerzëñ eşë boşop, törlö yafalar tigëzöp, Haqmar biryagında Keze başı tigen yılğala yörögenënde, iştekerzëñ Membettë ültërërge meslihet (keneş) itkenderën bëlöp, Membetke heber iteler...

[Membet Habır köyünde yaşamayı sürdürür. Yılkı hayvanları beş altı yüze ulaşıp, koyun, küçük ve iri baş hayvanları da çoğalmasına İsteklerin içi sıkılır, çeşitli cefalar değdirip, Sakmar'ın öbür kıyısında Keçibaşı adlı ırmak boyunda dolaşırken, İsteklerin Membet'i öldürmeye danışma yaptıklarını öğrenip, Membet'e haber verirler...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 401).

Kızıl Yılğahı - Kızıl Irmağı

Kızıl yılğahı, Ural Nehri'nin kollarından biridir. Başkurdistan'da Abyelil rayonu boyunca ilerler. Rusya'ya bağlı Çelyabinsk oblastında Ural Nehri ile birleşir (Suleymanov ve öte., 2014c: 102; yandex.com.tr/harita - 24). Kerte Mergen, Mamay Han Hıkeyete, Tülle Membet destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Kerte Mergen'de şu şekilde geçer:

Kerte Mergen Kızıl yılğahı ürënde yeşegen, katını ülöp, tol kalğas, bërzëñ-bër kıızı Könhılıv mënën kön itken. [Kerte Mergen Kızıl Irmağı'nın yukarısında yaşamış, karısı vefat edip dul kalınca, tek bir kızı olan Könhılıv ile yaşamını sürdürmüştür.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 543).

Kögöş - Kögöş

Kögöş, Başkurdistan'ın İşimbay rayonunun kuzeyinde bulunan bir nehirdir (yandex.com.tr/harita - 25). Teteges Bey destanında geçer:

Ve hem Örşek, Asav tamağından Belekey Bülek sıtırıcından, Bursık, undin Yörek tavdan İdëlnëñ Kara tugay ilen Kögöştin Jikennëñ ikëye taralma sıvları ilen, ağışları ilen Qalaman başından, Tor Şinëşmenëñ başından bër ölöş yasadık. [Ve de Örşek, Asav boğazından Küçük Bülek Korusu'ndan,

Bursık, sonra Yürek Dağı'ndan İdil'in Kara düzlük ile, Kögöş'den Yirken'in ikiye dağılma ırmakları ile, akışları ile Kalaman başından, Tor Pınarı'nın başından bir bölüm yaptık (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Köyene Sıvı - Köyine Suyu

Köyene sıvı, Aqhaq Timer destanında geçer. Timur'un bağışlayıp öldürmediği ve istediği yere gitmesini söylediği İhsan Bey Köyene tarafına gider:

Emme ėnėşė İhsan bek ul tarafka barırğa önemedē: - Babalarınıñ iskė yortı Zeyge barırmin, anda meqam-yort totarmin, - tide. Bek eydė: - Min ul yĕrge barmamdır - tip. Ayırıldı. Tav tarafığa kittė. Anası hem anın bĕrlen kitte. Anda barıp, Köyene tigen sıvınıñ buyında meqam tottu. [Ammā kardeşi İhsan Bey o tarafa gitmek istemedi: - Babalarının eski yurdu Zey'e giderim, orada makam yurt tutarım, dedi. Bey dedi: - Ben o yere gitmem, diye, ayrıldı. Dağ tarafına gitti. Anası da onunla gitti. Oraya gidip, Köyine adlı suyun boyunda makam tuttu (Suleymanov ve öte., 2014c: 140).

Kuğanak - Kuganak

Kuğanak, Başkurdistan'ın Sterlitamak ve Sterlibashevsky rayonlarında yer alır. Sterlitamak rayonunda Akidil Nehri ile birleşir (yandex.com.tr/harita - 26). Teteges Bey destanında geçer. Başkurtlar, Nogaylardan kalan toprağı parçalara ayırırlar:

Ve hem Tora tav hem Şekė tav hem Kuş tav, Esterlė tamaqtan, Kuğanak başından Öršek bĕrlen ikė ara arka bĕrlen aqқан (sıvlar) başından hem Asavğa aqқан sıvlar başından arka ve yalanları bĕr ölöş yasadıq. [Ve de Toratav ve Şeki Dağı ve Kuş Dağı, Esterle Boğazı'ndan, Kuganak başından Öršek ile arka arkaya akan (ırmaklar) başından ve Asav'a akan ırmaklar başından sırt ve ovaları bir bölüm yaptık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Küce Yılğahı - Küce Irmağı

Küce yılğahı, Babsaq Bey mĕnen Qarağölömbet Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Küsek bëy, Türe handıñ karşı kilëvëne qaramaştan, bilene kınlı bısaq tağıp, Ağızël buylap horaşa-horaşa Mesëm mënen Baçal tavzarı arahınan aqqan Küce yulğahı buyına kite. [Küsek Bey, Türe Han'ın karşı çıkmasına bakmadan, beline kınlı bıçak takıp, Akidil'i boylayıp sora sora Mesem ile Baçal dağları arasından akan Küce Irmağı boyuna gitmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 561).

Kükügëzhözgenşişme - Gököküzsüsmüşpınar

Başkurdistan'ın Burzyansky rayonunda Kukugez adlı küçük bir nehir bulunmaktadır (yandex.com/harita - 27). Destan metninde kastedilen yer burası olabilir. Miney Batır mënen Şülgen Batşa adlı destanda Ügëzhözgenşişme olarak da geçen bu yerin ad almasına dair bir efsane vardır. Miney gök öküzü bağladığı yerde bulamaz ve izini sürmeye başlar:

Ëžën kıvalata kilëp, kıvalata kilëp, bër urında Ağızëldë aşa sığıp, töpköldegë eremelëkten tavğa üreler yërzë hözgölegen urınına tap buldı, ti. Ügëz hözgen yërzen şıltırap kına şişme sığıp yata inë, ti. Miney Buż aygırın huğarıp, üzë le bit-küzën yıvıp, sarsağan tamağın yëbëtkeynë, tenëne kös-këvet ingendey buldı, ti. Miney Batır: “Kükügëzhözgenşişme bulır hinëñ isëmëñ”, - tine le, ti, ëyerëneñ ayılın, kümëldërëgë mënen kıyoşkanın tartkılaştırıp, ikë turhıgına Kükügëzhözgenşişme hıvın tultırıp, ularzı ikë kıyagahına beylep alıp, Kük ügëz yulın kıvalatıvın davam itte, ti. (Tëgë şişme hežër Ügëzhözgenşişme tip yörötöle.) [İzini sürerek gelip, bir yerde Akidil'i geçip, çalılık içinden dağa çıkan yerde gök öküzün yeri tırmıklayıp, boynuzuyla kazdığı bir yeri gördü. Öküzün kazdığı yerden pınar suyu toprağı delip çıkmış, çingırdayıp akıyordu. Miney boz aygırını sulayıp, kendisi de elini yüzünü yıkayıp, susamış boğazını ıslatmıştı, tenine güç kuvvet girmiş gibi oldu. Miney Batır: “Gököküzsüsmüşpınar” dedi de, eyerinin bağlarını, sergisi ile koşumunu gözden geçirip, iki deri bohçasına “Gököküzsüsmüşpınar” suyunu doldurup, onları iki tarafına bağlayıp gök öküz yolunu izleyip devam etti. (O pınar şimdi “Öküzsüsmüşpınar” diye adlandırılmakta.)] (Suleymanov ve öte., 2014a: 287).

Küsken Yılğa - Göçenirmak

Başkurdistan'ın Sterlibashevsky rayonunda Kuchugan adlı bir nehir bulunmaktadır (yandex.com/harita - 28). Bu nehrin Küsken yılğa olabileceğini düşünüyoruz. Küsken yılğa, Yulay mänen Salavat destanında karşımıza çıkmaktadır. Şegele kendisine boyun eğmeyen Yuldi adlı batırı öldürür:

Küsken yılğa buyında / Yuldi tigen batırzı, / Üžene baş ğymeges, / Zavodı zur bayzarğa / Karşı torop köreşkes, / Yanaralğa, batşağa / Oşak tēžep - hat yazıp, / Köslö ğesker kiltēřep, / Yuldınıñ üzēn, bisehēn, / Bala-sağa, yuldaşın - / Barın totop aştırğan. [Göçenirmak boyunda / Yuldi adlı batırı, / Kendine baş eğmeyince, / Fabrikatör büyük baylara / Karşı durup savaşınca, / Generale, çara / Şekva dizip, mektup yazıp, / Güçlü asker getirip, / Yuldi'nın kendini, karısını, / Çoluk çocuk, yoldaşını, / Hepsini yakalatıp astırmış.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 197).

Mağan - Makan

Mağan, Heybulla rayonunda bir ırmak olup, Tanalık Nehri'nin kollarından biridir (Suleymanov ve öte., 2014c: 427). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ħaji Suy törlö şıǵırzar, "Möhemediye" uqırğa bik şep bēř şaǵır bulıp, hüžge ošta bēř mejlēs kürke ezem inē. Yulık işan ħezretterē Möħemedyer bayğa bēř yey kilgende, Ħajızı uqıtıp, şunan ħaytında Mağan buyzarında tüñkevärze alıp yöröp, avzar mänen ħaytarıp yēberzē. [Hacı Sofi çeşitli şiirler, "Muhammediye" okumakta çok usta bir şair olup söz ustası ve meclislerin görkü adam idi. Yulık işan hazretleri Möhemedyar Bay'a bir yaz günü geldiğinde, Hacı'ya bir şiir okutup, radan dönüşünde Maken boylarında ufak tepelerde gezdirip, avlar ile evine yolladı (Suleymanov ve öte., 2014c: 467).

Miyes Hıvı - Miyes Suyu

Miyes hıvı, Sükem Batır destanında karşımıza çıkmaktadır:

Gevēřzer uylanılar / Başkort yērēn talarğa, / Sükēm kēvēk batırzarzı / Ħenyer mänen ħazarğa. / Sükēm batır birmenē / Tivğan-üšken yēřzērēn, /

Ƙurpılı tibēnderēn, / Yılıklı öyörzēren. / Yuldaštari böthe le, / Miyes hıvın kiskan ul, / Unda bulğan doşmandarziñ / Muıındarın kiskan ul. [Gavurlar düşündüler, / Başkurt yerini yağmalamaya, / Sükem gibi batırları / Hançer ile öldürmeye. / Sükem Batır vermedi / Doğduğu, büyüdüğü toprağını, / Çimenli otlaklarını, / Yılkı sürülerini. / Yoldaşları tükense de / Miyes suyunu geçmiş o, / Orada olmuş düşmanların / Boyunlarını kesmiş o.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 245).

Nil - Nil

Nil, Ƙıssayı Yosof'ta karşımıza çıkmaktadır:

Karvan bıl şeherzen alıslaştı, / Niheyet, yul Mısırğa la yakınlaştı, / Malik Duğır Yosofka yalbarır imde. / Malik eytēr: “Ye, Yosof, inde hin bar, / Nil yarmağı oşolor, barıp hin kür, / Meslihet bulır, şunda hıvğa hin kēr, / Östöndegē tużan-tuprağ kitēr imde.” [Kervan bu şehirden uzaklaştı, / Nihayet, yol Mısır'a da yakınlaştı, / Malik Duğır Yusuf'a yalvarır imdi. / Malik der: “Ya, Yusuf, artık sen git, / Nil geçidi budur, gidip sen gör, / Uygun olur, orada suya sen gir, / Üstündeki toz toprağı gider imdi.”] (Suleymanov ve öte., 2014b: 325).

Nögöş - Nögöş

Nögöş; Beloret, Burzyansky, İşimbay, Meneviz rayonlarında bulunan bir nehirdir. Meneviz rayonunda Akidil'le birleşir (google.com.tr/maps - 3). Ural Batır, İzēl mēnen Yayık, Aqbużat, İzēvkey mēnen Morażım, Teteges Bey, Ƙarahakal, Ƙara At destanlarında karşımıza çıkmaktadır. İzēl mēnen Yayık'ta dört kardeşin adı dört nehre ad olur:

Halıktı kiltērgender / Dürt il-yortka bülgender: / Dürt yılğanı buylatıp, / Toror torlağ Ƙorğandar. / Dürt batırziñ attarı - / İzēl, Nögöş, Haqmarı, / Yayığı - ağaları / Dürt yılğağa at bulıp, / Onotolmaş zat bulıp, / Atanan küsken - ulğa... - / Bıvındarżan - bıvınğa. [Halkı getirmişler / Dört il yurda bölmüşler: / Dört nehri boylatıp / Yaşam yeri kurmuşlar. / Dört batırın adları / İdil, Nögöş, Sakmar'ı, / Yayık'ı, ağabeyleri / Dört nehre ad olup, / Unutulmaz zat olup, / Atadan geçmiş oğula... / Nesilden nesillere.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 162).

İzhevkey mēnen Morażım'da Dim ve Aşkadar boylarını Moradım'a bırakan Tora Bey, Moradım'a güvenerek Nögöş'ü hâkimiyeti altına almak ister:

Bılar ikev duş-tativ, - / Bërge bër yıl yeşeges, / Almaş-tilmeş bërēne / Kunaķ bulıp yöröges, / Tora bēy že ıšanıp, / Morażımğa tayanıp, / Yamantavziñ itegēn, / İzēl, Yayık, Nögöştö - / Kıpcaķ, Tabın, Kātayziñ / Yeşep yatķan töyegēn / Üz kılına alırğa / Bēr saķ kilēp yav ašķan. [Bunlar ikisi dost, barışta / Birlikte bir yıl yaşayınca, / Sırayla birbirlerine / Konuk olup gidip gelince, / Tora Bey de güvenip, / Muradım'a dayanıp, / Yamantav'ın eteğini, / İdil, Yayık, Nögöş'ü / Kıpçak, Tabın, Katay'ın / Yaşayıp yattığı yurdunu / Kendi eline almaya / Bir gün gelip savaş açmış (Suleymanov ve öte., 2014c: 260).

Karahaķal destanında Minlegol, Nögöş üzerinden Kazak yurduna gider:

İzēl, Nögöştö taşlap, / Yayık aşı sıkķan ul, / Uñlı-hullı tağı la, / İlektē le kiskan ul, / Kabdı buyu kazaķta / Bēr yıl gümēr itken ul. [İdil, Nügüş'ü geçip, / Yayık üzere geçmiş o. / Sağlı sollu bir daha, / İlek'i de geçmiş o, / Kabdı boyu Kazak'ta / Bir yıl ömür etmiş o.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 154).

Kara At destanında, Emekes'in Kara At'ı Nögöş boyunda şan kazanır:

Yurmatı avılında Emekes tigen hunarsı bulģan, ti. Bil hunarsı bik Mergen, bōte tire-yaķ ırıvza dan alģan, ti. Uniñ bēr kara atı bula. Ul at bōte İzēl, Helevēk, Aşķazar, Üzen, Nögöş, Yuşatır buyzarında yeşegen ırıvzar arahında dan alģan yügērēk bulģan, ti. [Yurmatı köyünde Emekes adlı bir avcı olmuş, de. Bu avcı, çok iyi okçu, bütün çevredeki uruklar arasında şöret kazanmış, de. Onun bir Kara At'ı vardır. O at, tüm İdil, Helevēk, Aşķazar, Üzen, Nögöş, Yuşatır boylarında yaşayan uruklar arasında şan almış, koşucu olmuş, de.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 179).

Öfö Yılğahı - Ufa Nehri

Destan metinlerinde Kariżēl yılğahı olarak da geçen Öfö yılğahı, Zöhre mēnen Aldar, Aķay Yavı, Karahaķal destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Aķay Yavı adlı destanda Ufa şehrinin kuruluşu anlatılır:

Kolharı bekten keñeşē mēnen, urıstar Kariżēl (Öfö) yılğahı tamağında kala ĳorop, unı Öfö tip atanılar. [Kolharı Bey'in öğüdü ile Ruslar Kara İdil

(Ufa) Nehri boğazında kale inşa edip ona Ufa adını vermişler.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 135).

Ölbe Yılğahı - Ölbe Irmağı

Ölbe yılğahı, Rusya'nın Krasnoyarsk krayında yer alan bir nehirdir. Zöhre mänen Aldar destanında karşımıza çıkar. Akköbek destanda yaylası hakkında bilgi verir:

Bëzzëñ yeylevzëñ tönlök yağında hırttarı döm kara urmandar mänen kaplangan bëyëk tavzar kalkıp tora. Urmanı-hıvı törlö-törlö yenlök mänen tuli. Şul tavzar ünërenëñ bërëhënen Ölbe yılğahı ağıp sığa la İrtışka kilëp koya. [Bizim yaylanın kuzey tarafında sırtları kapkara orman ile kaplı yüksek dağlar gökyüzüne uzanırlar. Ormanı suyu çeşitli hayvan ile doludur. Bu dağların birisinin eteğinden Ölbe Irmağı akararak çıkıyor ve İrtış'a dökülüyor.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 251).

Örşek - Örşek

Örşek, Başkurdistan'ın güneybatısında yer alan bir ırmaştır. Akidil'in sol koludur (Suleymanov ve öte., 2014b: 202). Örşek, Zöhre mänen Aldar ve Teteges Bey destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Zühre ile Aldar, düğünden Aldar'ın memleketine doğru yola koyulurlar ve Örşek Irmağı'na ulaşırlar:

Dim yılğahın tamağına yakın teñgelënen gene aşa sığıp kittëk. Kara hıvlı Örşek buyına yëtkes, Örşekke koyğan tatırlı Üzen tamağı ërgehënen gene aşa sıktıq. [Dim Nehri'nin boğazına yakın bir yerden öbür tarafa çıktık. Kara sulu Örşek Irmağı boyuna gelince, Örşek'e dökülen kireçli sulu Üzen boğazı yakınından geçtik.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 202).

Öşkelëk Hıvı - Öşkelik Irmağı

Öşkelëk hıvı Yeyensura rayonunda yer alan bir ırmaştır. Ulu İyik'in sol koludur (Suleymanov ve öte., 2014c: 505). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ehmetyazari İrimbur öyezë Kızıl Mesëtke 17 sakrım Bikës avılı Kotlogildë İşëmğolovtıñ Hëbile isëmlë kızına niikaşlangan. Bikës - Öşkelëk hıvında. [Ahmetyazari Orenburg vilayeti Kızılmescit'e 17 kilometre

uzaklıktaki Bikis köyünden Kotlogilde İşemgolov'un Hebile adlı kızıyla evlenmiştir. Bikis, Öskelik Irmağı boyunda.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 505).

Samaži Yılğahı - Samazı Irmağı

Samaži yılğahı, Yeyensura rayonunda yer alan bir ırmaştır. Sakmar'ın sol koludur (Suleymanov ve öte., 2014c: 400). Tülle Membet destanında geçmektedir:

Şunan bër vaqıt (Membet) İrimburğa mal hatırğa kite. Samaži yılğahı buyına barıp töşeler. [Sonra bir gün (Membet) Orenburg'a mal satmaya gider. Samazı Irmağı boyunda ara verirler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 400).

Selevëk - Selevik

Selevëk, Akidil'in Sterlitamak şehri yakınlarındaki kollarından biridir. Büyük bir bölümü İşimbay rayonunda yer alır. Teteges Bey destanında Başkurların toprak bölüşümünün anlatıldığı kısımda geçer:

Ve hem yene Nögöş tamığının İdëlneñ ikë yağının çıkkan taralma sıvları, ağaçları bërten, tugayları ilen, Tor başı ve Selevëk başı ilen, Kırık baş ağaçının Tora tav bilënekten bër ölöş yasadık. [Ve de yine Nögöş boğazından İdil'in iki kıyısından yayılan kol akarsuları, ağaçları ile, düzlükleri ile, Tor başı ve Selevik başı ile, Kırıkbaş Ormanı'ndan Toratav eteğinden bir bölüm yaptık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Sermesen - Sermesen

Sermesen, Başkurdistan'ın batısında bulunan bir nehir olup Akidil'in sol koludur (Suleymanov ve öte., 2014b: 122). Zöhre mënen Aldar ve Huñğı Hartay destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Zöhre mënen Aldar destanında Zöhre konuklarına babasının yurdundan bahseder:

Atayım minëñ Karmasan mënen Sermesen buyzarında yeyley torğaynı. Yeylevge sığıp, yey urtahında gına Kandra külëne barıp yëtër inë. [Babam benim Karmasan ile Sermesen boylarında yaylada kalmıştı. Yaylaya çıkıp, ancak yaz ortalarında Kandra gölüne varırdı.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 122).

Sır-darya - Siriderya

Destan metinlerinde Hırdarya şeklinde de geçen Sır-darya, Orta Asya'nın en büyük nehirlerinden olan ve Seyhun adıyla da bilinen 2865 kilometre uzunluğundaki Siriderya Nehri'dir. Özbekistan sınırları içinde Narinderya ile Karaderya'nın birleştiği noktadan başlayıp Aral Gölü'ne dökülür (Muhammedcanov, 2009: 272). Zöhre mënen Aldar ve Tülle Membet destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Tülle Membet destanında Membet soyundan gelen Yermöhemet yüzbaşı hakkında bilgi verilir:

Yermöhemet yeş vakıtında Sır-Darya aryağınan ğesker başlığı bulıp kaytıp kilgende, Sır-Darya taşıp, hıvzıñ mozo kalkıp, kıbırlap yatқан bula. [Yermöhemet genç çağında Siriderya'nın öbür tarafında ordu başı olup³⁷ iline dönerken, Sırı Derya taşıp, suyun buzu yüzüp hareket etmekteymiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 484).

Soran - Soran

Soran, Orenburg rayonunda bulunan bir ırmaktır. Tülle Membet destanında geçmektedir:

Membet şatlanıp, şul yërzen Tuk, Soran buyzarın barıp, qarap, yërën yaratıp, “ös yılğa bayıp, bër könde yarlı bula torğan yër ikenhëñ” tigen. [Membet sevinip, oradan Tuk, Soran boylarına gidip bakıp, toprağını sevip, “üç yılda zengin olup, bir günde fakir edebilen yermişsin” demiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 400-401).

Sulmanizël - Çulmanidil

Sulmanizël, Udmurtya'dan başlayarak Kazan yakınlarında İdil Nehri birleşen Kama Nehri'dir (yandex.com/harita - 29). Destanlarda Sulman, Nokrat yılğahı, Kama yılğahı biçimlerinde de görülür. Zöhre mënen Aldar,

³⁷ Yermöhemet, Rusların 1839 yılında Orenburg Valisi Perovskiyy yönetimindeki Hıva Seferi'ne katılmıştır (Süleymanov ve öte., 2014c: 439;484). 1800'lü yılların ilk yarısında Orta Asya'da hakimiyet için İngilizler ve Ruslar arasında bir rekabet başlamış, İngilizlerin Türkistan'a güneyden yaklaşmaları üzerine Ruslar da Hıva'yı ele geçirmek üzere 1839'da Perovskiyy yönetiminde 6000 kişilik bir orduyu harekete geçirmiştir (Kurat, 1987:349).

Yek Mergen, Aqay Yavı adlı destanda karşımıza çıkmaktadır. Zöhre mēnen Aldar'da Zöhre, konuklarına kendi boyu hakkında bilgi verir:

Bězzěn ırıvıñ yeylevlėkterě üte küp yěrzě bilep, Ağızėlge koyğan Öfö yılğahı tamağınan alıp, tübende Sulmanızėlge koyğan Ağızėl tamağınasa yeyėlėp kitken. [Bizim uruğun yayla yerleri son derece büyük yerleri kaplayıp, Akidil'e akan Ufa Nehri geçidinin aşağısında Çulmanidil'e dökülen Akidil geçidine kadar yayılmakta.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 122).

Elbitte, urıstar bınan huñ Minzelege yañınan inde. Aqayzı irėkke sığarmanılar. Ağızėldėñ Nokrat yılğahına (Kamağa) koyğan urınına yakın yěrzerge urıs ğeskerě kěrzě. [Elbette Ruslar, bundan sonra Menzelinsk'e tekrar girdi. Akay'ı serbest bırakmadılar. Akidil'in Nokrat (Kama) Nehri'ne döküldüğü yere yakın yerleri Rus ordusu işgal etti.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 139).

Şedlik - Şadlık

Şedlik, Börö Nehri'nin sağ kolu olan Şadı Irmağı'dır (Suleymanov ve öte., 2014c: 566). Başkurdistan'ın Mishkinsky ve Birsky rayonlarından geçmektedir (yandex.com/haritalar - 30). Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Han eydė: "Ye, Şegeli bėy! Hıalayıklar arasında sinden hakim yuk, bu yěr ve sıv sinėñ ulsın, bu ğezizně sin terbiye eyle!" - dide irse, Şegeli bėy huş kürde ve hem Şedlik digen sıv buyına yortlar saldılar. [Han dedi: "Ya, Şegeli Bey! Halklar arasında senden hakim yok, bu yer ve su senin olsun, bu azizi sen terbiye eyle!" demiş ise Şegeli Bey hoş gördü ve de Şadlık adlı su boyunda evler kurdular.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 566).

Şişme - Şişme

Şişme, Rusya'nın Samara oblastından başlayıp Tataristan'da Kama Nehri ile birleşen bir nehirdir (yandex.com.tr/harita - 31). Teteges Bey destanında Nogayların yaşadığı yerlerdendir:

Boron zamanda bu yerde nuğay irdė. Zey, Şişme digen yerlerde her taraftan küçėp yöriler irdė. [Eski zamanlarda bu topraklarda Nogay yaşardı.

Zey, Şişme adlı yerlerde her taraftan göçüp yaşarlar idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 565).

Şöşnek - Şöşnök

Şöşnek, Başkurdistan'ın İşimbay ve Beloret rayonlarında yer alan bir nehirdir (yandex.com.tr/harita - 32). Beloret rayonunda Zilim Nehri ile birleşir. Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Şundan suñ dürt şıbağa saldıq. Ul şıbağa şul şart ilen: evel şıbağa Aşkazarğa suzilğan sıvlar ve yalanları, urmanları ilen men Tetegeçke çıktı, ikənçə şıbağa Tirük yazılğan sıvlar ve yalanları ilen starosta Aznayğa çıktı, öçənçə şıbağa Esterlë, Kuğanak, Selevëk yarılğan sıvları, yaban-urmanları ilen İlçəkey Timërge çıktı, dürtənçə şıbağa Jirken, Kalaman, Şöşnekke yarılğan sıvları, yabanları, urmanları ilen Karamışka çıktı. [Ondan sonra dört çekiliş yaptık. O çekiliş şu şart ile evvel çekiliş Aşkazar'a uzanan sular ve ovaları, ormanları ile ben Teteges'e çıktı, ikinci çekiliş Tirük yazılmış sular ve ovaları ile Muhtar Aznay'a çıktı, üçüncü çekiliş Esterle, Kuganak, Selevik'ten yayılmış sular, yaban ve ormanları ile İlsekey Timer'e çıktı, dördüncü çekiliş Yirken, Kalaman, Şöşnök'e ayrılan suları, yabanları, ormanları ile Karamış'a çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Tanalık Hıvı - Tanalık Nehri

Tanalık hıvı, Başkurdistan'ın Heybulla ve Baymak rayonlarından geçen bir nehirdir (yandex.com.tr/haritalar - 33). Tanalık hıvı Tülle Membet destanında geçer:

Tanalık hıvınıñ balığı, rus kilmeştän älëk hıvzıñ eşë tulı balık inë. Ene karmak mënen karmaklaganda la arşın buyı yeyën, surtan kaba inë. Alabuğa balıqtarı itëk kuñısı këvëk bula inë. Ularzıñ bötöväne haşuldar sebepse buldı. [Tanalık Nehri'nin balığı, Rus gelmeden önce nehrin içi dolu balıktı. İğne olta ile balık yakalarken arşın boyu yayın, turna balığı yakalıyorduk. Levrek balıkları çizme boyu kadar olurdu. Onların bitmesine Hohollar sebepçi oldu.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 520).

Tanıp - Tanıp

Tanıp, Akidil'in aşağı bölgesindeki sağ koludur (Suleymanov ve öte., 2014b: 561). Kıpsak Yëğëtë mänen Başkört Kıızı destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bërzen-bër köndö Tanıp tigen hıv buyında hılv bër başkört kıızı kërzer saykap torğanda, érgehënen yılkıldap torğan aqbuž atqa atlangan bër kıpsak yëğëtë ütep bara iken. [Günün birinde Tanıp adlı bir nehir boyunda güzel bir Başkurt kıızı çamaşır durularken, yanından pırıl pırıl akboz ata binmiş bir Kıpçak yiğidi geçmekteymiş.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 561).

Tarqavalı - Tarkavalı

Tarqavalı, Babsak Bey mänen Qarağölömbet Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Küsek bëy, qaytiv inğayında bër yılğa yanına kilëp yëtkes, kıvanısınan geskerëññ bër ölöşöne qaytırğa kuşa. Şunlıqtan bil yılğanı Tarqavalı tip atayzar. [Küsek Bey, dönüş yolunda bir ırmak yanına gelince sevincinden askerinin bir bölüğünü döndürmüştü. Bu yüzden bu ırmağı, Tarkavalı diye adlandırmışlar.³⁸] (Suleymanov ve öte., 2014c: 563).

Tërehıv - Dirisu

Dirisu manasına gelen Tërehıv, ölümsüzlük suyu abıhayatın bir benzeridir. Suyundan içenin ölmediği bu pınarın hayalî bir yer olduğunu düşünüyoruz. Ural Batır destanında eceli öldürmek isteyen Ural Batır, babasından bunun Tirihıv'ın suyuyla olabileceğini öğrenir:

Ural Batır Eceldën üzën totop ültërëv hakkında hıyallana başlağan, ti. Atahı uğa üzëññ atahınan qalğan, hëltegende yeşën uttarı sıgara torğan almaş kılsın birgen de: - Bil kıls mänen böte nemenë kıyratıp bula, tik Eceldë gene ültërëp bulmay. Şulay za hin unı al, keregë bulır, - tigen. - Qayzalır, bik

³⁸ Başkurtça Türkçesinde “bölünmüşlük, parçalanmışlık” anlamlarına gelen “tarkav” sözcüğü bulunmaktadır (Özşahin, 2017: 582). Metinde Küsek Bey askerinden bir bölüğü diğerlerinden ayırmaktadır. Bu fiilin gerçekleştiği yer olan Tarkavalı'nın “tarkav” kelimesiyle ilişkili olduğunu düşünüyoruz.

alışta Těřėhıv tıgen běr şışme ağıp yata ıken. Ana řul Těřėhıvzıń běr tamsıhı  l p yatqandı t r lte, avırıp yatqandı havıqtıra, e Eceld n  z n  lt re ıken. Eceld  řul şışme hıvına totop halırđa kerek. [Ural Batır, Ecel'i tutup öldürmeyi hayal etmeye başlamış. Babası, ona kendi babasından kalan, sallanınca kıvılcım saçan elmas kılıcını vermiş ve: "Bu kılıçla her řeyi öldürmek mümkün, sadece Ecel  ld r lmez. Yine de sen onu al, gerek olur demiş. "Nerededir, çok uzakta Tirihıv denilen bir pınar akmaktaymış. İşte o Tirihıv'ın bir damlası  leni diriltir, hastayı iyileştirir, Ecel'in kendisini de  ld r rm ř. Ecel'i o pınarın suyuna atmak gerek.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 149).

Tikel k Hıvı - Tikelik Suyu

Tikel k sıvı, Sıngızname ve Maqtımhılıv destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Sıngızname'de Cengiz, ağabeylerinin düşmanlığından dolayı yurdunu terk etmek ister ve annesine seslenir:

Eyde: "Ay, anam! Min imde bu yerdin (1: yerden), bu yorttin (yurttan) kiterm n. Oşbu Tikel k hıvının başında Kürlen tıgen  ara tav bardır. Ul tavda meķam yort totarmın,  oş- ort avlarmın. [Dedi: "Ey anam! Ben imdi bu yerden (1: yerden), bu yurttan (1: yurttan) giderim. İşbu Tikelik suyunun başında Kürlen diye bir kara dağ (1: dağ) vardır. O dağda makam, yurt tutarım, kuş kurt avlarım.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 83).

Taymas  an Maqtımhılıvzıń özüne t ře le  vııp kite. Alıp y r p  ıva, alıp y r p  ıva, běr k n öte, ik  k n  te. Tağı běr ađ bargas běr yaqtılıķ küre. Unı k rđas, tağı la şeb rek  ıva. Bara torđas Tekel k tıgen yılđađa yete. [Taymas Han, Maqtımhılıv'ın peşine düşüp takip eder. Takip edip gider, takip edip gider, bir gün geçer, iki gün geçer. Biraz daha gidince, bir ışık görür. Onu görünce, daha da hızlı gider. Giderken T k lik adlı ırmağa ulaşır.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 287).

Tir k - Tir k

Başkurdistan'la sınır komşusu olan Orenburg oblastında Tirikle adlı bir nehir bulunmaktadır. Bu nehrin destan metninde geçen Tir k adlı akarsu

olabileceğini düşünüyoruz (yandex.com/harita - 34). Tirük, Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Şundan suň dürt şıbağa saldıq. Ul şıbağa şul şart ilen: evel şıbağa Aşkazarğa suzilğan sıvlar ve yalanları, urmanları ilen men Tetegeçke çıktı, ikēnçē şıbağa Tirük yazılğan sıvlar ve yalanları ilen starosta Aznayğa çıktı, öçēnçē şıbağa Esterlē, Kuğanak, Selevēk yarılğan sıvları, yaban-urmanları ilen İlçēkey Timērge çıktı, dürtēnçē şıbağa Jirken, Kalaman, Şöşnekke yarılğan sıvları, yabanları, urmanları ilen Karamışka çıktı. [Ondan sonra dört çekiliş yaptık. O çekiliş şu şart ile evvel çekiliş Aşkazar'a uzanan sular ve ovaları, ormanları ile ben Teteges'e çıktı, ikinci çekiliş Tirük yazılmış sular ve ovaları ile Muhtar Aznay'a çıktı, üçüncü çekiliş Esterle, Kuganak, Selevik'ten yayılmış sular, yaban ve ormanları ile İlsekey Timer'e çıktı, dördüncü çekiliş Yirken, Kalaman, Şöşnök'e ayrılan suları, yabanları, ormanları ile Karamış'a çıktı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Tor Şişme - Tor Pınarı

Tor şeklinde de geçen Tor Şişme, Başkurdistan'ın İşimbay ve Meneviz rayonlarında akan bir nehirdir. Meneviz rayonunda Nögöş Nehri ile birleşir (google.com.tr/maps - 4). Teteges Bey destanında Başkurtlar toprağı kendi aralarında dörde bölerler:

Ve hem Örşek, Asav tamağından Belekey Bülek sıtırçından, Bursık, undin Yörek tavidan İdēlnēñ Kara tugay ilen Kögöştin Jikennēn ikēye taralma sıvları ilen, ağışları ilen Kalaman başından, Tor Şişmenēñ başından bēr ölöş yasadık. [Ve de Örşek, Asav boğazından Küçük Bülek Korusu'ndan, Bursık, sonra Yürek Dağı'ndan İdil'in Kara düzlük ile, Kögöş'den Yirken'in ikiye dağılma ırmakları ile, akışları ile Kalaman başından, Tor Pınarı'nın başından bir bölüm yaptık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Töyeleş Hıvı - Töyeles Irmağı

İzēvkey mēnen Morażım destanında, İdige'nin ölümünden sonra Muradım Töyeles Irmağı civarında yaşar:

İzēvkeyzen kalğan huñ, / Morażım İzēl, Uralda / İl batırı dan alıp, / Töyeleş hıvı buyında / Ozak vakıt yeşegen. [İdige'den kaldıktan sonra, /

Muradım İdil, Ural'da / İl batırı şanımlı alıp, / Töyeles Irmağı boyunda / Uzun zaman yaşamış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 292).

Tuğ Yılğahı - Tuk Nehri

Tuğ yılğahı, Başkurdistan'ın Bişbulak rayonunda bulunan bir ırmaktır (yandex.com.tr/harita - 35). Tuğ yılğahı, İlevkey, Këleyle, Yayık Batırzar ve Tülle Membet destanlarında karşımıza çıkmaktadır. İlevkey, Këleyle, Yayık Batırzar destanında Tuk, Kalmıklara karşı zafer kazandıktan sonra Tuk Nehri boyunda yaşamaya başlar:

Yětë bëyzën altıñ kaskan. Bërehë İlevkey mënen Tuğka buyhonop, kilëşëv tuyı yahağandar. Tuğ üz këşëlerë mënen kalmıktar bilegen hežërgë Tuğ yılğahı buyında yeşep kalğan. [Yedi beyin altısı kaçmış. Birisi İlevkey ile Tuk'a boyun eğip anlaşma düğünü yapmışlar. Tuk kendi adamları ile Kalmıkların işgal ettiği şimdiki Tuk Nehri boyunda yaşamaya kalmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 360).

Turat Yılğahı - Turat Irmağı

Turat yılğahı, Başkurdistan'ın Buzdyakskiy rayonunda yer alan bir ırmaktır (yandex.com.tr/harita - 36). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Membet Turat avılı İles karttıñ kıyemetlëk ükël këyevë bulğan. İkevhe yër bülëşken. Membet: "Kaynım, tevze hin al", - tigen. Şul vaqıtta İles Turat (yılğahı) buyın alğan. [Membet Turat köyü İles İhtiyar'ın kıyametlik damadı olmuş. İki toprak bölüşmüş. Membet: "Kaynım, ilkin sen al." demiş. O zaman İles Turat (Irmağı) boyunu almış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 408-409).

Turji - Turji

Turji, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

"Taştuğay" atalmış köyzö İsenğol mayor bër şep yıravı hem ikë döye botloğona kımızzi tultırıp, bağan ağasına ëlëp, ikë këşë hıbay attar mënen küterëp, Membet avılıñın ür yağında kisëvzë sıkkan yërze Turji tamağınan tüben yërzen üşëp sıkkan ikë başka kara taştı ultırıp, kımızzi eşërëp,

“*Taştuğay*” köyön yırlatқан, - *tip bėzzėň atabızın esehė Safıya ebėy hėylenė.*
[“*Taştuğay*” adını taşıyan halk küyü Binbaşı İ sengol çok iyi bir yırcı ve iki deve but derisinden yapılmış kaba kımız doldurup, direk ağacına asıp, iki adam atlara atlanıp yukarı kaldırıp, Membet köyünün üst tarafında su geçiş yerinde Turjı Boğazı’ndan aşağıdaki yerde dikili iki farklı kara taşın üzerine oturup, kımızı içirip, “*Taştuğay*” küyünü söyletmiş, diye bizim babamızın anası Safiye nine söyledi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 483).

Tünes Yılğa - Tünes Nehri

Tünes yılğa, İ zėvkey mėnen Morażım destanında karşımıza çıkmaktadır:

... / - *Qara diňgėz yağalay / Qarabi, Aluş tavzarza. / Tünes yılğa buyında,*
/ Babuğan tigen yeylevžė, / Selehi men yav asıp, / Şunda yavın kaqşatkas, /
Selehi kaşıp Sağutka / Hırınışıp biklenges, / Morażım kırañ yahanı; / Selehižė
ültėrėp, / Kinyenė totop alam tip, / Torlağına barganda / Kinye bėyėk qayanan
/ Üzėn üzė taşlanı, - / ... [... / Karadeniz civarındaki / Karabi, Aluş dağlarında,
/ Tünes Nehri boyunda, / Babuğan adlı yaylada, / Selahi ile çatışıp, / Orada
ordusunu çökertince, / Selahi kaçıp Sağut’a, / Sığınarak kaleye kapanınca, /
Muradım hücum etti; / Selahi’yi öldürüp, / Kinye’yi yakalayayım diye, /
Yaşadığı yere gittiğinde / Kinye yüksek kayadan / Kendini aşağı attı. / ...]
(Suleymanov ve öte., 2014c: 245).

Üzen - Üzen

Üzen; Karmaskalinsky, Avırgazı ve Şişme rayonlarından geçer. Şişme rayonunda Örşek Nehri ile birleşir (yandex.com.tr/harita - 37). Üzėn; Mergen mėnen Mayanhılıv, Zöhre mėnen Aldar, İ zėvkey mėnen Morażım, Qarahakaal ve Qara At destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Mergen mėnen Mayanhılıv’da Mayan, Mergen ile birlikte savaşa gitmek ister. Mergen de buna çok sevinerek batırları toplar ve onlara seslenir:

Tagı uylap karağız, / Minėn hüzzė tıñlağız: / İ zėl, Üzen - ikė hiv, /
İ kėhėnėň arahı / Meñgė kunış bulırmı? / Bıl kunıšta ultırıp, / Meñgė tınıs
bulırmı? / ... [Daha biraz düşünün, / Benim sözümü dinleyin: / İ dil, Üzen iki su,
/ İkisinin arası / Bengü yayla olur mu? / Bu yaylada oturup / Her an sakin
olur mu? / ...] (Suleymanov ve öte., 2014b: 86).

Qara at destanında şöyle geçmektedir:

Qış ütkes, yaz bulup boz kite başlağan. İzəl, Üzen, Helevək, Nögöş, böte tuğayzarzı qaplap ağıp yatqanda, tañ kıyılıp atқан mižgėlde yoqola yatқан batırzarzıñ qolağia yər yırtıp kıskırıp kəşnegen at tavışı işətəlgen, ti. [Qış keçip, bahar gelince buzlar erimeye başlamış. İdil, Üzen, Helevək, Nögöş nehirleri tüm ovaları kaplayıp akarken, tan ışığı çizilip beliren bir mevsimde uykuda olan batırların kulağına yer kopartıp bağırarak kişneyen at sesi duyulmuş, de.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 182).

Yamanyılğa - Yamanırmak

Başkurdistan'ın Burzyanski ve Abyelil rayonlarında bulunan bir nehirdir (yandex.com.tr/harita - 38). Yamanyılğa, Miney Batır mänen Şülgen Batşa destanında geçmektedir. Miney Batır kaybettiği öküzü ararken bir ırmaq bulur:

Şulay kıvalata kiləp, kıvalata kiləp, yaman yılğanı üte birges te unı kiləp taptı, ti. Şunan alıp ul yılğa - Yamanyılğa bulup qaldı, ti. [Böyle peşinden gelirken yaman bir ırmağı geçmiş ve öküzü orada bulmuş. O ırmağın adı da Yamanırmak olarak kalmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 278).

Yayıq - Yayık

Yayıq Başkurdistan'ın Uçalı rayonundan sonra Rusya ve Kazakistan topraklarına yönelir. Rusya'da Çelyabinsk ve Orenburg oblastlarından geçen nehrin bazı kesimleri Rusya - Kazakistan sınırını oluşturur. Kazakistan'ın Atırav şəhrinin güneyinde Hazar Denizi'ne dökülür (yandex.com.tr/haritalar - 39). Yayık; Ural Batır, İzəl mänen Yayık, Aqbuzat, Miney Batır mänen Şülgen Batşa, Qara Yurğa, Mergen mänen Mayanhılıv, Zöhre mänen Aldar, Eberey Batır mänen Albirmes Alasabır, Alasabır, Kuzyükürpes, Han Kıızı Altınses, Mamay Han Hikeyete, Möyten Bey, Tuqsaba Uğlanı Möyten Bey, İzvkey mänen Morażım, Yalıq Bey, Qarmasan mänen Sermesen, İlevkey, Kələylə, Yayık Batırzar, Huñğı Hartay, Tülle Membet, Qarağömbet mänen Aqqölömbet, Teteges Bey, Kıpsaq Zatlı Yamğırsı Bey mänen Quskar Beyzeñ Yañı İl Tapkanı, Yek Mergen, Sura Batır, Kübelek-Tilev Batırzarı, Tülgen Batır, Aqay Yavı, Qarahaqal, Qara At, Yulay mänen Salavat, Qaras mänen

Akşa, Yerense Sesen adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. İzəl mēnen Yayık destanında İdil yorulduğunda Yayık'ta dinlenir:

Bik talsıkkān sağında, / Taqır dala tigende, / Yayık barıp yēttē, ti. / At huğarıp, ten yazıp, / Quna-tōne ap aruq / Tağı arı kitte, ti. [Çok tükendiği anında, / Çorak bozkır derken, / Yayık'a vardı / Atını sulayıp, dinlenip / Konup geceleyin bol bol / Yine ileri gitti.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 167).

Miney Batır mēnen Şülgen Batşa'da Miney'in atı Yayık'a yönelir:

Mineyžēñ Buž aygırı baş birmey baştanı, ti. Miney tartқан yaqqa barmay, unı buyzap Yayıkqa boroldo, ti. Miney, unıñ başın şakara tartıp, qamsıhu mēnen bērzē tamızıp alğaynı, tēlge kilēp: "Hivhanım, İzəl hivın tem itēp ēskēlep yōrōnōm, Yayık hivın da tem iteyēm tigeynēm", tine, ti. [Miney'in Boz aygırı baş vermeyip huzursuzlaşmaya başladı. Miney'in yönelttiği yere gitmeyip, onu Yayık'a doğru çekti. Miney onun kafasını iyice çekip, kamçısı ile bir damlatmıştı, atı konuşup: "Susadım, İdil suyunu tattım, Yayık suyunun da tadına bakayım demiştim." dedi.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 277).

Qara Yurğa destanında Ebley babasına yeni yerler görme isteğini iletir:

- Haqmar gına hiv tūgēl, / Buyı gına yēr tūgēl; / Sağılında uynağan / Saptar tōlkō, aq kıyan, / Qolon alır her bürē, - / Ular gına yen tūgēl. / İlgeñ kēndēk bildehē, / Yayık, İzəl üzegē - / Ural tavı buyı bar. [- Sadece Sakmar su değil, / Yalnız boyu yer değil; / Sahilinde oynayan / Çakallı tilki, ak tavşan, / Kulun alır her kurt, / Sadece onlar can değil. / İlin göbek belgisi / Yayık ile İdil ortası / Ural Dağı boyu var.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 300).

Mergen mēnen Mayanhılıv destanında Mayan babasına savaşa gitme isteğini anlatırken şunları söyler:

İzəl - minēñ hıvlavım, / Yayık - minēñ yeylevēm, / Ural - minēñ tōyegēm, / Minē beplep üstērgen; / ... [İdil benim suladığım, / Yayık benim yayladığım, / Ural benim yurdum, / Beni koruyup büyüten; / ...] (Suleymanov ve öte., 2014b: 82).

Qızıykürpes'in Mayanhılıv'ı bulmasında ona yardımcı olan Meskey Kızıykürpes'e şu öğüdü verir:

Bına ul hinēñ ırvına ırıs kilēv mele! Kız batşa tarafınan tōşlök ilge haqım itēp yēberēlgen hōrmetlē mirza aldında iltifatlı bul. Batır batşanıñ terbiyehēn alğan hem unıñ şekērtē bulğan kēşēnēñ nisēk itēp buş yatқан Yayık yarzarı

buylap ikhěz-sikhěz Aq diňgězge tiklěm huzulğan yěrzerě baykap hem ülsep yörövěn kür; ul okşaşı bulmağan kalalar tözöy hem ularzı kěşeler mēnen tultira, hubaylı kır-kaзақtar ütmeñen ösön niğtmalar mēnen urata, rustarzı hevěfhězlěgě ösön otryadter, mayaktar kuya. [İşte bu senin uruğuna bahtın, saadetin gelme vaktidir. Çariçe tarafından güney ile hakim olarak gönderilen hürmetli mirza önünde saygılı ol. Batır çağın eğitimini alan ve onun öğrencisi olan kişinin nasıl yapıp boş yatan Yayık yaylalarını geçip uçsuz bucaksız Ak Deniz'e kadar uzanan yerleri gözden geçirip ve ölçüp yürüdüğünü gör; o, benzeri olmayan şehirlere inşa eder ve onları insanlarla doldurur; atlı Kır-Kazakların geçmemesi için kalelerle çevirir. Rusların güvenliği için birlikler, fenerler koyar.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 637).

Möyten Bey destanında Möyten batırlarına seslenir:

... / - İlge kara yav kile, / İl-yěrzer tapap kile, / Uraldı almak ite, / Yayıkıtı kismek ite, / İzıldě eşmek ite. / Kaharman batırzarım, / Attarğa atlanıgız, / Sirěvge tuplanıgız! / ... [... / İle kara ordu gelir, / İl toprağı ezip gelir, / Ural'ı almak eder, / Yayık'ı geçmek eder, / İdil'i içmek eder. / Kahraman batırlarım, / Atlara atlayınız, / Orduya toplanınız! / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 107).

İzėvkey mēnen Moraızım'da Yırcı Habrav İhtiyar şunları söyler:

Yayıq kithe, yul kitěr; / Biş ırıvzı huğarğan / İzıl kithe, il kitěr. / Yeyev-yalpılı kilėp, / Uralıña kul halur, / İlděñ zathız bėrevhěn / İl östöne bėy kılır. / ... [Yayıq giderse, yol gider; / Beş uruğu sulayan / İdil giderse, il gider. / Yaya çapullu gelip, / Ural'ına el koyar, / İlin soysuz birini / İl üstüne bey kılar. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 149).

Yalık Bey, Karmasan mēnen Sermesen Bey destanında Yalık'a, Timur'un Yayık'a ulaştığına dair bir haber gelir:

... / Akhak Timěr sirėvzerě, / Sül bürėley; / Küzěn alğan kügevėndey, / Běr ni kürmey; / Tėmėkhėnėp kile ular, / Yěržė yabıp, / His bėrevžė kotaytmayzar, / Alğas tabıp. / İndě Yayık biryağına / Sıkkandar, ti. / ... [... / Aksak Timur orduları, / Çöl kurdu gibi; / Gözünü eşek arısı almış gibi, / Bir şey görmez; / Koklayıp gelir onlar, / Yeri kaplayıp, / Hiç kimseyi kutlu etmezler, / Alınca bulup. / Artık Yayık'ın bu tarafına / Çıkmışlar, de. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 331).

Tülle Membet'te Başkurlara toprak satmamaları öğütlendikten sonra şunlar anlatılır:

Bězzěn bala zamanıbızza, Yayık buyında gına, kazaçıy rustan başka his rus mujik, hahul yuk ině. Batşaniñ, abruk yěrzerėgėz alına, hatıp kalıgız, tigen boyoroqtarı yöröges, eyze başkort yěrën hata başlanı. [Biz çocukken sadece Yayık Boyu'ndan başka, Rus Kazak'ından başka hiç Rus mujik, Hohol yoktu. Çarın "obrok" topraklarımız alınıyor, satımız, gibi buyrukları dolaşınca, haydi, Başkurlar toprağını satmaya başladılar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 517).

Sura Batır'da Narık ile Minhılıv Yayık civarına yerleşip Başkurlar arasında tanınmaya başlar:

Başkorttar üzën Yayık buyınıñ abruylı bėyě itėp tanıyzar, Miñhılıvı hılıvzarzan hılıv bėybike tip yöröteler. [Baskurlar kendini Yayık boyunun saygın beyi olarak tanırlar. Minhılıv'ı güzellerden güzel bey-hanım diye adlandırırılar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 76).

Akay Yavı destanında Akay Ruslar tarafından esir alınır. Çeşitli uruklar yaptıkları kurultaydan sonra Akay'ı Ruslardan geri isterler. Ruslar bunun için şart koşarlar:

Uriş başlıgı: "Miñe Yayık yılğahına ütėrge yul birėgėz!.. Min unda böyöl padişahıbızın boyoroğo buyınsa kala tözörge urın ızlerge tēyēşmēn, - tip yavap birzē. - Unan huñ bēz hēzge Akayzı kaytarıbız. [Rus elebaşı: "Bana Yayık Nehri'ne geçmeye yol veriniz!.. Ben orada büyük çarımızın buyruğuna göre, kale inşa etmeye arazi aramalıyım." diye cevap verdi. Ondan sonra biz, size Akay'ı geri iade ederiz.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 139).

Yulay mēnen Salavat destanında Salavat birçok yer gezip erlerin halini görür:

Salavat kitken Uralğa, / İzəl aşıp Yayıkka, / İl aralap her yērze / Osorağan küp irge. / Bayar koldarın kürgen, / Ularzın helēn belgen, / Hur itēlēp yavzarza, / Tanav, tēlē kırkılip, / Qolakhız, tēlhēz kalğan / Tev osrağan sal karttay / İrzerzēñ barın kürgen. [Salavat gitmiş Ural'a, / İdil'i aşip Yayık'a / İl gezip her yerde / Karşılaşmış çok ere. / Boyar kullarını görmüş, / Onların hâlini bilmiş, / Hor edilip savaşlarda, / Burun, dili kesilip, / Kulaksız, dilsiz

kalmış / İlk rastlayan boz ihtiyar gibi / Erlerin varlığını görmüş.^{39]}
(Suleymanov ve öte., 2014d: 224).

Yulık Hıvı - Yulık Suyu

Yulık hıvı, Başkurdistan'ın Baymak rayonunda bulunan bir ırmaktır (yandex.com.tr/haritalar - 40). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Yulık hıvında Böryen İsmakay avılıniñ Helilulla isəmlə bər kartı yətməş yeşterənde Yulık mežresehənde buldı. [Yulık Suyu'nda Böryen İsmakay köyünün Halilullah adlı bir ihtiyarı yetmiş yaşlarında Yulık medresesindeydi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 410).

Zey - Zey

Zey, Tataristan'da bir nehirdir. Kama Nehri ile birleşmektedir (yandex.com.tr/harita - 41). Aqhak Timər ve Teteges Bey destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Teteges Bey destanında Zey, Nogayların yaşadığı yerlerdendir:

Boron zamanda bu yerde nuğay irdə. Zey, Şişme digen yerlerde her taraftan küçəp yöriler irdə. [Eski zamanlarda bu topraklarda Nogay yaşardı. Zey, Şişme adlı yerlerde her taraftan göçüp yaşarlar idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 565).

3.2. Başkurt Destanlarındaki Limnomonimler (Göladları)

Ak Balsıklı Kül - Akbalçıklıgöl

Ak balçıklı kül, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Bızavlık tamağı Bahavətdin - kanton yarzamsıhı, Böryen bayı Mırza avılı Hebi (jemi?) kantondı saqırğanda, kanton aq-kük arğımaqqa mənəp urtanan, altmışlap böryen ikə yağınan qaz qanatlap kiləp, Ölken Maqan (hıvı), Borollı kül yağına, Ak balçıklı (balsıklı?) külde kiləp qunaq bulıp, at sabırğa

³⁹ Ayaklanan Başkurlara karşı uygulanmış türlü cezalar içerisinde burun, kulak kesme de vardır. Bu ceza şekli ile geride kalan Başkurların ibret alması amaçlanmıştır (Yorulmaz, 2008: 111).

teğeyënlegen könö Gümer ħorunjiy - kükseyžë, Allayar ħorunjiy kören attı saptırırğa alıp bargas, saba torğan yëğërmë bişlep attaržı Ğebdëlnafık mullağa front torop kürheteler. [Bızavlık Boyu Bahavettin kanton yardımcısı, Böryen Bay'ı Mirza köyü Hebi (Cami?) kantonu çağırdığında, kanton akli gökçe koşu atına binip ortadan altmış kadar Böryen iki tarafından kaz kanatlanıp gelip, Büyük Mekan (Irmağı), Borollıgöl tarafına, Akbalçıklıgöl'de konuk olup, at koşturmaya tayin edilmiş günü Gümer Astsubay kızıl atı koşturmak için getirince, koşacak olan yirmi beş kadar atı Abdülmafık Molla'nın önüne dizip gösterdiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 447).

Ak Kül - Akgöl

Ak kül, İžël mënen Yayık destanında karşımıza çıkmaktadır:

... / Ožon-ožon ħužılğan / Ak külge e yëttë, ti, / Unı ütëp kittë, ti. / İmsektey tirtëp torğan / Toratavžı üttë, ti. [... / Uzun uzun uzamış / Akgöl'e de vardı, / Onu geçip vardı. / Meme gibi dikilip duran / Toratav'ı geçti.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 167).

Akşa - Akça

Akşa, Tülle Membet destanında geçmektedir:

Membet Zavod yëržerënde le yeylep yörögen. Zavod yërënde ħežër že bër Akşa isëmlë kül barlıgın ħöyleyžer. Membettëñ Akşabike isëmlë kıžıman atalıp kalğan tižer. [Membet Zavod yerlerinde de yayla kurup yaşamış. Zavod yerinde şimdi de Akça adlı bir gölün varlığından bahsederler. Membet'in Akçabike adlı kızından bu isim kalmış derler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 402).

Aral Diñgëžë - Aral Denizi

Destan metinlerinde Aral diñgëžë olarak geçen Aral Gölü, Orta Asya'nın büyük göllerindendir. Amuderya ve Siriderya nehirleri Aral Gölü'ne dökülür (Barthold, 1978: 551). Günümüzde Kazakistan ve Özbekistan toprakları içinde yer alır. Zöhre mënen Aldar, Kızıyürpes ve Karahaçal destanlarında

karşımıza çıkmaktadır. Zöhre ile evlenmek isteyen Karakalpak'ın yurdu Aral'a yakındır:

Şulay bër yartı yıl samahı ütkes, könderzen bër köndö bëzzëñ yeylevge bay bër qarağalpak kilëp töştö. Unıñ ilë bëzzëñ yeylevzerzen bër un könlök yuldağı Aral diñgëzëne yaqın yërze iken. [Böylece bir yarım yıl kadar zaman geçince, günlerden bir gün, bizim yaylaya bir Karakalpaklı adam geldi. Onun ili bizim yaylalardan on günlük mesafedeki Aral Denizi'ne yakın bir yerdeymiş.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 240).

Karasakal namlı Minlegol batırlarla görüşür:

... / Aral diñgëz yağalay, / Toqoraq batırza bulğan, / Bulatka la qatışkan, / Amu-Darya buyında / Noğos batırza bulğan. / Bılar mënen höyleşken, / Alğa halıp hüç höylep, / Böte sëržë añlaşkan. [... / Aral Denizi yakasında, / Tukurak Batır'da kalmış, / Bulat'ı da ziyaret etmiş, / Amuderya boyunda / Nogos Batır'da kalmış. / Bunlar ile konuşup, / Sözünü açıp söyleyip, / Bütün sırrını anlatmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 154-155).

Asılıkül - Asılıgöl

Asılıkül, Başkurdistan'ın batısında, Devleken rayonunda yer alan büyük bir göldür (Suleymanov ve öte., 2014c: 286). Zayatülek mënen Hıvhılıv, Zöhre mënen Aldar, İzëvkey mënen Morażım, İlëvkey, Këleylë, Yayık Batırzar, Tülgen Batır destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Zayatülek su altı kızı olan Hıvhılıv'ı göl kenarında görüp âşık olur. Hıvhılıv ne kadar yalvarsa da Zayatülek onun peşini bırakmaz. En sonunda Hıvhılıv'la beraber gölün dibine iner:

Zayatülek Asılıkül töböne töşöp, küzën asıp yëberhe, ikënsë bër sihrı don'yanı küre. [Zayatülek, Asılıgöl dibine inip gözünü açınca, ikinci bir sihrî dünyayı görmüş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 320).

İzëvkey mënen Morażım'da Asılıkül ile ilgili bir efsane vardır:

... / Kılısın alıp, İzëvkey / Haba-turhıktıñ barın / Piran-zaran yargan da, / Ivlı kıımız körönön / Balқан tavżan ağızıp, / Küldë ap-aq yahağan. // (Bil tuyżan huñ halıqtar / Ul külden hıv eşmegen, / Ütken-hütken yulsığa; / Asılı kül, hıv alma, tip, / Atıñ huğarıp, tağı la / Athız torop qalma, tip / Eytëp toror bulğandar. / Şul könden huñ bil küldë / "Asılı kül" tigender.) [... / Kılıcını

alıp, İdige / Bütün kırmız kaplarını / Sağlı sollu delmiş, kırmış da, / Zehirli kırmız içeceğini / Balkan Dağı'ndan akıtıp, / Gölü bembeyaz yapmış. // (Bu düğünden sonra halklar / O gölden su içmemiş, / Gelen geçen yolcuya; / Asılı göl, su alma, diye, / Atını sulayıp daha da / Atsız kalmayasın, diye / Söyleyip durmuşlar. / O günden sonra bu gölü / “Asılı göl” demişler.)] (Suleymanov ve öte., 2014c: 286).

İlëvkey, Këylelë, Yayık Batırzar'da da bu gölle ilgili bir efsane vardır:

Tuk mënen ağaları arahında asıvlanıştv, doşmanlık kitken. Bılar tağı hūğışkandar. Tuktiñ esehën (ul) salkān (koloğan yërge) kümgender. Şuğa küire tavınıñ isëmë Salkān.

Ağay-ëñë asıvlanışkan, doşmanlaşkan tuğaylıktı Ası(u)lı tip atağandar. (Şunda kül barlıkka kilgen.) Unı Asılı kül tip yöröteler. [Tuk ile ağabeyleri arasında kırgınlık, düşmanlık oluşmuş. Bunlar yine savaşımaya başlamışlar. Tuk'un annesini (o) sırtüstü (düştüğü yere) gömmüşler. Bundan sonra dağın ismi “Salkan” kalmış.

Ağabey kardeşin öfkelendiği, düşmanlaştığı ova Ası(v)lı⁴⁰ diye adlandırılır. (Orada göl oluşmuş.) Ona Asılı gölü de.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 358-359).

Batır Külë - Batır Gölü

Batır küle, Tülle Membet destanında geçmektedir:

Batır igën kesëbëne le şep bulğan. “Batır küle”nde köz könö aşlık bastırıp, beyeler havzırıp yatқанında, beğzë hösitter:” Batır izmağa (kışlavğa) kërme, turayza beye havıp, keben aşata”, - tip, Filatovka kağız birges, (Batır) sakırılıp Filatka kile. [Batır ekin ekme işinde de çok iyi olmuş. “Batır Gölü”nde güz günü biçilmiş ekin otunu yığdırıp, kısıraklar sağdırmakla uğraşırken, bazı hasetliler: “Batır köye (kışlaya) girmiyor, ovada kısırak sağarak, ot yığını yediriyor.” diye, Filatov'a şikâyet kağıdı verince (Batır) çağırılır, Filatov'a gelir.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 492).

⁴⁰ Asıvlı: Öfkeli, sinirli (Özşahin, 2017: 42).

Borollı Kül - Borollıgöl

Borollı kül, Tülle Membet destanında geçmektedir:

Bızavlık tamağı Bahavëtdin - kanton yarzamsıhı, Böryen bayı Mirza avılı Hebi (jemi?) kantondı sakırğanda, kanton aq-kük argımaqqa mënëp urtanan, altmışlap böryen ikë yağınan qaz qanatlap kilëp, Ölken Maqan (hıvı), Borollı kül yağına, Aq balçıklı (balsıklı?) küldë kilëp qunak bulıp, at sabırğa teğeyënlegen könö Gümer horunjiy - kükseyžë, Allayar horunjiy kören attı saptırırğa alıp bargas, saba torğan yëğërmë bişlep attarzi Ğebdëlnafik mullağa front torop kürheteler. [Bızavlık Boyu Bahavettin kanton yardımcısı, Böryen Bay'ı Mirza köyü Hebi (Cami?) kantonu çağırdığında, kanton aklı gökçe koşu atına binip ortadan altmış kadar Böryen iki tarafından kaz kanatlanıp gelip, Büyük Mekan (Irmağı), Borollıgöl tarafına, Akbalçıklıgöl'de konuk olup, at koşturmaya tayin edilmiş günü Gümer Astsubay kızıl atı koşturmak için getirince, koşacak olan yirmi beş kadar atı Abdülnafik Molla'nın önüne dizip gösterdiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 447).

Fetkulla Külë - Fethullah Gölü

Fetkulla külë, Tülle Membet destanında geçmektedir:

Ğabdülqadir bin Ğebit İsenğoldoñ Ğesen hezretënen uqıp, yaqşı ğilëmë bar inë. Min yeş kene sağımda "Fetkulla külë"nde bësende yatqanımda yanıma kilëp: "Ey ulım, qarıq mënë tağaraq arahında ayırma ni?" - tip horanı. Min yavap bire almanım. [Abdülqadir bin Abit İsenğol'un Hasan Hazreti'nde eğitim almış, çok iyi ilim sahibiydi. Ben gençken Fethullah Gölü'nde ot biçerken yanıma gelip "Ey oğlum, koyun ile leğen arasındaki fark nedir?" diye sordu. Ben cevap veremedim.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 512).

Gümer Külë - Gümer Gölü

Gümer külë, Tülle Membet destanında geçer. Membet soyundan Şair Nugman hastalığına dair yır söyler:

Noğoman Kelimulla hezrette uqığan ifrat derejele zirek, mesëtte kören uqıp hem yıravısı, şağir inë. 1908 yıl Qaltay "Gümer külë"nde yeylev tirme

*öyönde salqatan yatıp, min bēsenden, tuğayzān qayıp işēktēn aldınan ütēp
barğanımda, oşo yırzı yırlap yata inē: Bēr Allanan teqdir kilhe, / Nisemelev
mēñ dava itheñ de, / Bulmaha bulmaś, tēy, ey...*

[Numan Kelimullah Hazret'te okumuş, ifrat derecede zeki, camide Kur'an-ı Kerim okumuş hem ilahi ustası hem de şairmiş. 1908 yılında Kaltay Gümer Gölü'nde çadır evinde sırt üstü yatarak, ben ovoidan ot biçmeden dönerken, onun evinin eşiği yanından geçerken, bu yırı söyleyip yatıyordu: Bir Allah'tan takdir gelse, / Ne kadar da tedavi etsen de, / Olmazsa olmazmış, de, ey...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 513).

Irzın Külē - Irzın Gölü

Irzın külē Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

*Ebülhesen Tanalık tamağında Mihey isēmēnde bēr efiser gēsker mēnen
her yıl kilēp, Taştuğayzıñ Irzın külēnde yatıp bēsen sabıp, yēr bilep yörögen
Urta Maqan, Ozon külde yeylevzen oşo Ebülhesen uğrı, unlap qarttar kilēp,
korok, huyl mēnen, urıstan yērżē biletmeýek, tip, tuqmap-qıvalap, Alatavzı
aşırıp, Tanalıqqa qaytarıp yēbērgenderēn Gōmōrzak Ebülhesen uğı höylenē.
[Ebülhasan Tanalık Boğazı'nda Mihey adlı bir subay asker ile her yıl gelip,
Taştugay'ın Irzın Gölü'nde yatılı kalıp ot biçip, buralarda toprak sahibi olan
Orta Mekan, Uzun Göl'de yaylayan bu Ebulhasan hırsız, on civarında ihtiyar
gelip, sıırım, değnek ile, Rus'a toprağı işgal ettirmeyiz diye, döverek
koyalayıp, Aladağ'ı geçip Tanalık'a yolladıklarını Gömörzak Ebülhasan oğlu
anlattı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 424).*

Isıkkül - Isıkgöl

Isıkkül, Kırgızistan'ın kuzey kesiminde, deniz seviyesinden 1609 metre yükseklikte yer alan Isıkgöl'dür. Yüzölçümü 6202 km²'dir (Taşağıl, 1999: 135). Yalık Bey, Qarماسan mēnen Sermesen Bey'de geçmiş zamanlarda Zülkarneyn'in kılıcını Isıkgöl'e düşürmesi anlatılır:

*[... / Eytaler, ısın, ısın, / Yuğaltkastın kılısın, / Isıkkülge töşöröp, / Buştan-
buşka kōs kürēp, / Sirēv kiltērēp kıvıp, / Künek mēnen kül hıvın / Buşatırğa
mataşkan - / Bina şulay ul şaşkan. / ... [... / Derler, doğru, doğru, / Kaybedince
kılıcını, / Isıkgöl'e düşürüp / Boşu boşuna güç görüp, / Ordu getirip kovup, /*

Kova ile göl suyunu / Boşaltmaya uğraşmış / İşte böyle o şaşırmış. / ...]
(Suleymanov ve öte., 2014c: 338).

Ƙamƙalı Kül - Kamkalıgöl

Ƙamƙalı kül, İźevkey mēnen Morażım'da ƙarşımıza İdige ile Toktamış'ın mücadelesi aracılığıyla çıkmaktadır:

... / İźevkey ƙıvıp yakınlap, / Ƙilēp yete başlağas, / Tuƙtamı han, apturap,
/ Ƙamƙalı kül ƙamışına / Attan töşöp boşkan, ti. / ... [... / İdige kovalayıp
yaklaşp, / Yaklaşmaya başlayınca, / Toktamış Han şaşırıp, / Kamkalıgöl
kamışlığına / Atından inip saklanmış, de. / ... (Suleymanov ve öte., 2014c:
247).

Ƙandra Külē - Kandra Gölü

Ƙandra külē, Başkurdistan'ın batısında yer alan büyük bir göldür
(Suleymanov ve öte., 2014b: 122). Tuymazisnsky rayonunda, Oktyabrski
şehri yakınlarındadır. Zöhre mēnen Aldar'da Zöhre, konuklarına babasından
bahseder:

*Atayım minēñ Ƙarmasan mēnen Sermesen buyzarında yeyley torğaynı.
Yeylevge sığıp, yey urtahında ğına Ƙandra külēne barıp yētēr inē. Ul külde
hibay urap sığıvğa la üzēne bēr kön kerek.* [Babam benim Karmasan ile
Sermesen boylarında yaylada kalmıştı. Yaylaya çıkıp, ancak yaz ortalarında
Kandra Gölü'ne varırdı. O gölü atlı dönüp geçmek için tam bir gün gerekir.]
(Suleymanov ve öte., 2014b: 122).

Ƙarahıvkül - Karasu Gölü

İźel mēnen Yayıƙ'ta kara ejder Karasu Gölü'nde yaşar:

*Urman-tavzar töbönde / Ƙara dēyēv yeşegen / Ƙarahıvkül bar iken, /
Şunda, tire-yünderge / Törlö ƙoş-ƙort, yanvargı / Tērēk itmek tar iken. / ...*
[Orman dağlar dibinde / Kara ejderin yaşadığı / Karasu Gölü varmış, / Orada,
yakın civardaki / Türlü kuş kurt, hayvana / Dirlik etmek dar imiş. / ...]
(Suleymanov ve öte., 2014a: 171).

Qazköl - Kaz Gölü

Qazıykürpes'te Başkurt Karabay, Kazak Sarıbay ile çıkacağı av için buluşma yeri olarak Kazköl'ü seçer ve bunu Sarıbay'ın oğluna bildirir:

Huşlaşkan saқта, atahı Sarıbayzı kınakça sakırıvın beldērēp, unı tüžēmhežlėk mėnen kėtövėn eyte, e tevgė kırpaq kar tōşkes bula torğan hunarza osraşıv urının Qazköl yanına bildeley. [Vedalaşırken babası Sarıbay'ı misafirlige çağırıldığını bildirip onu sabırsızlıkla beklediğini söyler, ilk kırpak kar yağınca olacak olan avda, buluşma yeri olarak Kaz Gölü'nün yanını tayin eder.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 594).

Kügelė - Kügeli

Kügelė, Sura Batır destanında karşımıza çıkmaktadır:

Qazan tarafına yakınlağas, Sura batır yav yuldaştarı mėnen bėr kis Kügelė tigen kül buyında kına. [Kazan tarafına yaklaşınca, Sura Batır, asker yoldaşları ile bir akşam Kügele adlı göl boyunda geceye dururlar.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 84).

Mağan Külė - Makaan Gölü

Mağan külė, Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Haji Sufıy bėr yıl buyına avırıp yatqanda, Mōhemetyer bay Mağan külėne yortka küsėp sıgıv mėnen, kımız ėsėrge bara. [Hacı Sofi bir yıl boyu hasta yatarken Mōhemetyer bay Makaan Gölü'ndeki evine taşınır taşınmaz kımız içmeye gider.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 468).

Seske Kül - Çiçek Gölü

Seske kül, Tülle Membet destanında geçer:

Rus kilmešten ėlgerė bėzzėñ avıldar Seske kül, Harıbay mujıgı urınında yeylegen, Urta Mağan, Ozon kül, hežėrgė Tamak, İşkė hağul urınında yeylegen. [Rus gelmeden önce bizim köyler Seske Gölü, şimdiki Sarıbay'daki Rus köylüsünün yerinde yaylanmış, Orta Makaan, Uzun Göl, şimdiki Tamak, eski Hohol yerinde yaylanmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 518).

Stapan Külë - Stepan Gölü

Stapan külë, Membet'in ve Tanalık Nehri'nin hemen batısında yer alan küçük bir göldür (yandex.com.tr/harita - 42). Tülle Membet destanında karşımıza çıkmaktadır:

Yeş sağında Fialtov bulıp, belki bulıp kılangan, avıl mänen Stapan külë arahına aq qarğa mayak senstêrêp, üzênêñ qorzaştarı, yêgêtterzê balalar sanahına yêgêp, üzê aq yükenen şarftar tartıp, sana töbönde yatıp yörögen.

[Genç çağında Filatov olup, belki latifeden olup, köy ile Stepan Gölü arasına beyaz karın üstüne işaret ateşi diktirip, kendi akranlarını, delikanlıları çocuk kızağına koşup, kendisi beyaz ıhlamurdan atkılar bağlayıp kızakta yatarak dolaşmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 465).

Suq Külë - Suk Gölü

Suq külë, Kuzıykürpes mänen Mayanhılıv'da karşımıza çıkmaktadır. Destanda Küser Han'ın adamları Kuzıykürpes'in Suk Gölü boyunda yattığını haber alıp onu öldürmek için yola koyulurlar:

Küser handıñ iñ işanıslı kêşêlerê, bıl heberzê işetkes te, şunda uq at mênêp, Suq külë buyına kittêler, ti. [Küser Han'ın en sadık adamları, bu haberi işitir işitmez ata binip oraya gittiler ve Suk Gölü boyuna gittiler.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 74).

Şülgen Külë - Şülgen Gölü

Şülgen külë; Ural Batır, Aqbuzat, Miney Batır mänen Şülgen Batşa, Akhak Kola, İzvkey mänen Moraşım destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Ural Batır, suya giden insanlara zarar veren devlere, ağabeyi Şülgen'e kızarak Şülgen Gölü'nü yok etmeye karar verir:

... / Aqbuzatın dulatıp, / Yêrzê davıl kuptarıp, / Hivza tulkın kaynatıp, / Şülgen külëne bargan. / - Külên urtlap bötörem, / Hiv kaldırmaş qorotam, / Kêşêge tınlık birmegen / Qalğan-boşkan dëyvên, / Yav bulıvsı Şülgenden / Bar halıktı qotoltam! - / ... [... / Akbozat'ını koşturup, / Yerde fırtına kopartıp, / Suda dalga çıkartıp, / Şülgen gölüne varmış, / - Gölünü sorup bitireceğim. / Su bırakmayıp kurutacağım, / İnsana rahatlık vermeyen, / Kalan - kurtulan

devden, / Savaş çıkarıcı Şülgen'den / Bütün halkı kurtaracağım! / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 138).

Akbuzaat destanında Şülgen Gölü ile ilgili bir efsane vardır:

Hıv batşahı yēñele baştağas, töphöz, yaldım-yativ urinde ězzep, bına oşo hēzzēñ yandağı külge sumğan. Ul küldēñ töbö yuq, yēr aştındağı dar'yağa totaşkan. Şuğa hıv batşahın Ural Batır totalmağan U hıv batşahınıñ atı Şülgen buğan. Şuğa Şülgen külē tip atağandar. [Su padişahı yenilmeye başlayınca, dipsiz girdabı bulup işte şu sizin yanınızdaki göle dalmış. O gölün dibi yok, yer altındaki deryayla birleşiktir. Böyle Su padişahını Ural Batır, yakalayamamış. O, Su padişahının adı Şülgen'miş. Bu yüzden Şülgen Gölü diye adlandırmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 518).

Miney Batır mēnen Şülgen Batşa destanından Şülgen Gölü'nün bir dağ içinde olduğu anlaşılmaktadır. Miney Batır'ın isteği üzerine Olpan Batır kızları dağ deliğinden çıkarır:

- *Eyżegēz!* - *tigeyñē, ti, barıhı la kıvanıstarınan ilap yēberzēler, ti. Ularzıñ küz yeşēnen Şülgen külēñēñ hıvı aşıp, tav tişēğēnen sıltırap kına tışka sıǵıp, İzēlge kuşıldı, ti. “Kümek ilaha, kül hıvı la taşa” tigen hüñ ana şunan kaldı, ti.* [- Haydi! demişti, hepsi de sevinçlerinden ağlayıverdiler. Onların gözyaşından Şülgen gölünün suyu taşıp, dağ deliğinden süzülüp dışarı çıkıp, İdil'e karıştı. “Çok ağlasa göl suyu da taşar.” diyen atalar sözü işte bundan oluşmuş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 266).

Talkaş Küle - Talkas Gölü

Talkaş küle, Baymak rayonunda yer alan büyük bir köydür (Suleymanov ve öte., 2014c: 406). Tülle Membet destanında Membet kaybolan yilkısını bulmak için istihareye yatar:

Bayağı tertip mēnen Membet tağı la yata. Bēr vaqıt ırǵıp tora: “Tiñ bul, baytaldarzıñ bēřēñē haźlıқта batıp yata!” - tip, sabır kiteler. Barıp yilkıların tabalar, lekin baytaldarzıñ bēřēñē yuq. “Oşo yērze bulırğa kerek”, - tip ězlep, Tanalıq başı Talkaş külēñēñ tüben yağı haźlıq arahınan batıp yatqandan tabıp alıp kaytқан. [Bir önceki düzen ile Membet yine uykuya dalar. Bir zaman fırlayıp kalkar: “Tez ol, kısrakların biri sazlıkta batmış yatıyor!” diye koşup yola devam ederler. Gidip, yilkıları bulurlar, lakin kısrakların birisi yok.

“Burada olması lazım.” diye arayarak Tanalık başı Talkas Gölü’nün aşağı tarafı sazlık arasından, battığı yerden kurtarıp eve götürürler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 406).

3.3. Başkurt Destanlarındaki Pelagonimler (Denizadları)

Ak Diñgëz - Akdeniz

Ak diñgëz, Singízname’de karşımıza çıkmaktadır:

Evel zamanda Ak diñgëz eçende Melte digen şeher bar irdë (1: idë). Ul şehernëñ hanınıñ atı - Altun han tigen irdë. [Evvvel zamanda Akdeniz içinde Malta adlı bir şehir var irde (1: idi). O şehrin hanının adı Altun Han diye idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 70).

Azak Diñgëz - Azak Denizi

Azak diñgëzë, Kerç Boğazı ile Karadeniz’e bağlanan 38.000 km² genişliğinde bir denizdir (Bilge, 1991: 300). Uzak mënen Tuzak Balabeşnek Yarsığı destanında karşımıza çıkmaktadır:

İmëştër, beşnekter kayzalı Alataw yağınan, Azak diñgëz buyı tigen ütkënsëler ömötke sakmataş huqtırğan yër-hıvğa küse kile yatqanda, oзақ kına Ural tavı itegënde yeylep yatqandar, yeylep alğandar. [Demişler ki, Beşnekler nice zaman önce Aladağ tarafından Azak denizi boyu denilen, geçenlerin umutla bağlandıkları yurda göçerlerken uzun süre Ural Dağı eteğinde yaylamışlar, yazlamışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 387).

Behri Hazar - Hazar Denizi

Behri hazar, batıda Kafkas ve güneyde Elburz sıradağları ile doğuda Batı Türkistan ve kuzeyde Doğu Avrupa’nın alçak plato düzlükleri arasında yer alan 371.790 km²lik yüzölçümüne sahip Hazar Denizi’dir (Erinç, 1998: 108). Kıpsak Zatlı Yamğırısı Bey mënen Kısakar Beyzeñ Yañı İl Tapkanı adlı destanlarda geçer:

Kıpçaklarınñ tehti pay şeherë Serdek atalıp, behri hazar yakasında ulmuşur. [Kıpçakların payitaht şehri Serdek adını taşıyıp Hazar denizi kıyısında olmuştur.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 574).

Boz Diňgëž - Buz Denizi

Boz diňgëž, Arktik Okyanusu adıyla da anılan Kuzey Buz Denizi olmalıdır. Miney Batır mēnen Şülgen Batşa destanında Şülgen'in kesik başı Ural Dağı'nın bulunduğu coğrafyaya soğuk hava getirmektedir. Kuzey Buz Denizi dünyanın en kuzeyindeki su kütesidir. Kuzey Kutbu'nu çevreleyen Kuzey Buz Denizi 6,1 milyon mil²lik bir alan kaplamaktadır (Gibbens, 2019). Miney Batır Şülgen'in başını keser, Şülgen'in kesik başı Miney'le konuşmaya devam eder:

Kisëk baş Mineyge: “Min hežër ülgen Şülgen bulıp tügël, Akman-toqman bulıp qotoğozžo alırmın elé!” - tine le Boz diňgëžene qastı, ti. Mart ayzarındağı kn bolarıvı ana şunan bula iken ul. [Kesik baş Miney'e: “Ben şimdi ölmüş Şülgen olarak değil, Akman-Tokman⁴¹ olup ödünüzü alırım daha!” dedi de Buz Denizi'ne doğru kaçtı. Mart aylarındaki havanın bozulması, sert soğuk bundan oluyormuş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 276).

Qara Diňgëž - Karadeniz

Qara diňgëž, İževkey mēnen Moražım'da geçer. Toktamış'ın İdige'ye söylediği sözleri duyan Selahi kıskançlığa kapılır:

Han hüzënë işetkes, / Qara diňgëž buyında / İlën talap, qan eşep, / Üz ilene hıymaysa, / Tuqtamış haŋğa kilëp, / Baş bëy bulıp Urzala, / Han kızımı alam tip, / Ömötlenëp yörövsë / Selehi bığa tarhungan. [Han sözünü duyunca, / Kara deniz boyunda / İlini yağmalayıp, kan içip, / Öz iline sığamayıp, / Toktamış Han'a gelip, / Baş bey olup Orda'da, / Han kızımı alacağım diye, / Umutlanıp dolaşan / Selahi bunu kıskanmış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 172).

Qazaq Diňgëž - Kazak Denizi

Qazaq diňgëž ifadesiyle kastedilen yer belli değildir. Burası Kazak coğrafyasında yer alan büyük bir su kütesi olmalıdır. Qazaq diňgëž, Hazar Denizi ya da Aral Gölü olabilir. Uzaq mēnen Tuzaq Balabeşnek Yarsığı destanında karşımıza çıkmaktadır:

⁴¹ Akman-Tokman: Mart ayından sonra çıkan güçlü fırtına (Özşahin, 2017: 24).

Şunan tağı la bër Uzak yeşegen tirege, Tuзақ torğan tirege, Azak diñgëzë yağınanmılır, Kazak diñgëzë yağınanmılır, bër ırıv këşëlerë kilëp, sıqqan, ti. [Ondan sonra Uzak yaşadığı tarafa, Azak denizi yanında mıdır, Kazak denizi yanında mıdır, bir kuşak insanları hâsıl olmuş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 394).

Başkurt destanlarındaki hidronimlerin 77 tanesi potamonim, 22 tanesi limnomonim ve altı tanesi de pelagonimlerden oluşmaktadır. Konumunu tespit edebildiğimiz hidronimlerin birçoğu Başkurdistan coğrafyasında yer alır. Başkurdistan'ın en önemli akarsularından olan Akidil'in birçok kolu metinlerde yer bulur. Yerini tespit edemediğimiz limnomonimlerin bazıları Tülle Membet'te geçmektedir ki buradaki coğrafya Başkurdistan coğrafyasıdır. Bu limnomonimlerin de Başkurdistan'da yer aldığını kabul edebiliriz. Hidronimler içinde İdil-Ural'la beraber Rus coğrafyasında, Türkistan'da yer alan nehirlerle, göllere rastlanmaktadır. Afrika'da yer alan Nil Nehri de destanlarda geçmektedir. Destanlarda bazı hidronimlerin oluşumlarıyla ilgili efsaneler yer almaktadır.

4. BÖLÜM

BAŞKURT DESTANLARINDAKİ ORONİMLER (DAĞADLARI)

Akkëyëk Tavı - Akgeyik Dağı

Akkëyëk tavı, Altıyeşer Alpamişa destanında geçer:

Alpamişa kırk duşın borop kaytarıp yëbere, huşlaşıp. Akkëyëk tavı sik bula, aryağı ularzıñ yëre tügël. [Alpamişa kırk dostuyla vedalaşıp, geri evlerine yollar. Akgeyik Dağı onlarınmış, ilerisi onların toprağı değil.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 394).

Aktaş Tavı - Aktaş Dağı

Başkurdistan'ın Burzyansky rayonunda Akidil Nehri'nin yakınlarında Aktaş adlı bir dağ bulunmaktadır (google.com.tr/maps - 5). Aktaş tavı, Aktaş Han ve Han Kızı Altınes karşımıza çıkmaktadır. Aktaş Han'da dağdan gelen sesler olağanüstü varlıklara bağlanır:

Kayhı sak Aktaş tavında este nindëyzër taviş, görhöldevzer işëtëlöp kala iken. Bını, şul hazinalarzi haqlağan yënderzëñ tuy yahağan saqtarı, tip höyleyzër. [Bazı zamanlar Aktaş Dağı'nın içinde sesler ve uğultular duyuluyormuş. Bunu, o hazineleri koruyan cinlerin düğün yaptıkları zamanlar, diye anlatırlar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 57).

Aktav - Akdağ

Aktav, Kuzyıkürpes'te karşımıza çıkmaktadır. Kuzyıkürpes'in düşmanları Akdağ'ın ardına kaçar:

Kuzyıkürpes kulınıñ helmeklëğën tatığan başkınsıların tërë kalğandarı uğa karşı tora almay, Aktav aryağına tırım-tırağay qasıp kite başlayzar. [Kuzyıkürpes'in elinin ağırlığını tadan saldırganların canlı kalanları, ona karşı gelemez, Akdağ'ın ötesine can havliyle kaçıp gitmeye başlar.] (Suleymanovve öte., 2014b: 667-668).

Alatav - Aladağ

Alatav, Kazakistan'ın güneydoğusunda yer alan bir dağdır. (Suleymanov ve öte., 2014c: 465). Uzak mēnen Tuzak Balabeşnek Yarsığı, İžėvkey mēnen Morażım, Tülle Membet adlı destanlarda karşımıza çıkmaktadır. İdige, Alatav'ın Çağatay yurdu olduğundan söz eder:

... / Siñgiz ħandıñ yasahın / Bötön ilge yola tip, / Oran halğan Sığtayzıñ / Töyegě bulğan Alatav, / Unı la alarmin tip, / Yėlkėngen - hin tügėlmě? [... / Cengiz Han'ın yasasını / Tüm ile adet diye, / Çağrı salmış Sığtay'ın / Ana yurdu olan Aladağ / Onu da alacağım diye, / Heveslenen, sen değıl misin?] (Suleymanov ve öte., 2014c: 265).

Altay - Altay

Altay, Mergen mēnen Mayanhılıv ve Karahakal destanlarında Cengiz Han'la ilişkili olarak geçer:

Altay, Ural tiphenėn, / Siñgiz ħan da yav asıp, / Üz ħulında ħol itėp, / Böte ulın bėy itken, / Kėyėmen yėbek, ħamħa itken, / Atın argumaħ itken. / ... [Altay, Ural taraflarına, / Cengiz Han da hücum edip, / Öz elinde kul edip / Bütün oğullarını bey etmiş, / Giyimini ipek, su samuru etmiş, / Atını hızlıdan seçmiş. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014b: 85).

Aluş Tavı - Aluş Dağı

Aluş tayı, Kırım'da Alušta şehri yakınlarındadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 245). İžėvkey mēnen Morażım destanında geçer:

... / - Ķara diñgėz yağalay / Ķarabi, Aluş tavzarza. / Tünes yılga buyında, / Babuğan tigen yeylevzė, / Seleħi men yav asıp, / Şunda yavın ħaħşatħas, / Seleħi ħasıp Sağutħa / Hirınışıp biklenges, / Morażım ħırañ yahanı; / Seleħizė ültėrėp, / Kinyenė totop alam tip, / Torlağına barganda / Kinye bėyėk ħayanan / Üzėn üzė taşlanı, - / ... [... / Karadeniz civarındaki / Karabi, Aluş dağlarında, / Tünes Nehri boyunda, / Babuğan adlı yaylada, / Selahi ile çatışıp, / Orada ordusunu çökertince, / Selahi kaçıp Sagut'a, / Sığmarak kaleye kapanınca, / Muradım hücum etti; / Selahi'yi öldürüp, / Kinye'yi yakalayayım diye, / Yaşadığı yere gittiğinde / Kinye yüksek kayadan / Kendini aşağı attı. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 245).

Ara Tübe - Aratepe

Ara Tübe, Uçalı rayonundaki Meskev köyü yanındaki bir tepedir (Suleymanov ve öte., 2014d: 99). Kübelek Tilev Batırzarı destanında Karas, mal mülk için baskına gelen Kazaklarla mücadele eder:

... / Barımtağa kilgender - / Qazaq maldar kıva, ti, / Qazaqtar kıvğan malın, / Bozğan halıqtıñ yalın, / Qaras atlangan atqa, / Totonğan uq-hazaqqa, / Ara Tübege yëtmey / Kıvıp yetken qazaqtı. / ... [... / Barımta'ya gelmişler, / Kazaklar sürü kovar, de, / Kazaklar kovmuş hayvanını, / Bozmuş halkın tatilini, / Karas atlamış atına, / Almış eline ok, sadağını / Aratepe'ye yetmeden / Kovalayıp yetmiş Kazak'ı / ...] (Suleymanov ve öte., 2014d: 99).

Asılı - Asılı

Asılı, İlëvkey, Këleyle, Yayık Batırzar destanında geçer:

Tuq mënen ağaları arahında asıvlanıştıv, doşmanlık kitken. Bılar tağı huğışkandar. Tuqtıñ esehën (ul) salқан (koloğan yërge) kümgender. Şuğa küre tavınıñ isëmë Salқан.

Ağay-ëñë asıvlanışқан, doşmanlaşқан tuğaylıqtı Ası(u)lı tip atağandar. (Şunda kül barlıqqa kilgen.) Unı Asılı kül tip yöröteler. [Tuk ile ağabeyleri arasında kırgınlık, düşmanlık oluşmuş. Bunlar yine savaşmaya başlamışlar. Tuk'un annesini (o) sırtüstü (düştüğü yere) gömmüşler. Bundan sonra dağın ismi "Salkan" kalmış.

Ağabey kardeşin öfkelendiği, düşmanlaştığı ova Ası(v)lı diye adlandırılır. (Orada göl oluşmuş.) Ona Asılı gölü de.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 358-359).

Aygır Tavı - Aygır Dağı

Aygır tavı, Tülle Membet destanında geçer:

Ala tavzar tulı ağaslık, yëmëşlëk, sëye, yelek, böldörgeñ, qarağat, muyıl, balan. Sëyenëñ küplëgë, Aygır tavının bër yağına mënhek, ikënsë yağı kıp-kızıl bulıp yatır inë. [Alaca dağlar ağaçlıkla kaplı, yabani meyve dolu; vişne, çilek, böğürtlen, karagat, frenk üzümü, kuş üzümü, kartopu bitkisi meyvesiyle doluydu. Vişnenin çokluğu, Aygır Dağı'nın bir tarafına çıksak ikinci tarafı kıpkırmızı olup yayılırdı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 520).

Balkantav - Balkan Dağı

Balkantav; Zayatülek mēnen Hıvhılıv, İzēvkey mēnen Morażım, Tülgen Batır destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Su padişahı damadı Zayatülek'e memleketini sorunca Zayatülek, memleketi olan Balkantav'ı çok özlediğini söyler. Zayatülek de cinlerine Balkantav'ı Zayatülek'in çadırı önüne getirmelerini emreder ancak cinler bunu başaramaz:

Zayatülek, irtensek tirmenen sıǵıp qaraha, bër bëyek tavzı küre. Hıv batşalıǵı yēn-perëyzerē kiltērgen bil tav gına yēgētēñ tivǵan ilen haǵınvın başa almay. Abaylañkırıp qaraha, Balkantav urınına bötönley ikēnsē tavzı kiltērgenderēn küre. [Zayatülek, sabahleyin çadırdan çıkıp baksa, büyük bir daǵı görmüş. Su Padişahı'nın cin-perilerinin getirdiği bu daǵ da yiğidin yurduna olan hasretini dindirememiş. Dikkatlice bakınca, Balkan Dağı'nın yerine tamamen başka bir daǵı getirdiklerini görmüş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 322).

Bayır Tağı - Bayır Dağı

Sıngıżname'de ağabeyleri ölen Büdenetey ile Bilgütey adlı iki kardeş yengeleri avunsun diye Bayır Dağı'nda bir geyik yakalarlar:

Yene Büdenetey, Bilgütey eydeler: “Jiñgemēz Alanguniñ kayǵıra-kayǵıra ağamız köyögēdin (1: köyögēnden) küñelē yaman bulıp toror”, - tip tupçaq atların mēnēp, av avlay çıktılar. Bayır (1: yayır) taǵına bardılar, kik avladılar. Bër kikenē tērek totop alıp kayttılar. [Yine Büdenetey, Bilgütey dediler: “Yengemiz Alangu'nun üzülererek ağabeyimiz kederinden (1: kaygısından) gönlü kötü olmuştur.” diye alçak atlarına binip av avlamaya çıktılar. Bayır (1: Yayır) Dağı'na vardılar, geyik avladılar. Bir geyiği diri yakalayıp eve getirdiler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 76).

Bazal Tavzarı - Bazal Dağları

Babsak Bey mēnen Karaǵölömbet Bey destanında Küsek, babası Babsak Bey'i Karagölömbet'in öldürdüğünü öğrenip onun peşine düşer:

Küsek bëy, Türe ħandıñ qarşı kilēvēne ħaramaştan, bilene kınlı bısak taǵıp, Ağizēl buylap horaşa-horaşa Mesēm mēnen Bazal tavzarı arahınan aǵkan Küce yılǵahı buyına kite. Karaǵölömbet bëy şunda ös ħatını mēnen

yeylevže yatқан bula. [Küsek Bey, Türe Han'ın karşı çıkmasına bakmadan, beline kınlı bıçak takıp, Akidil'i boylayıp sora sora Mesem ile Bazal Dağları arasından akan Küce Irmağı boyuna gitmiş. Karagölömbet Bey, orada üç hanımıyla yaylada durmaktaymış.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 560).

Bele Tav - Bela Dağı

İzëvkey ile Morażım'da İdige'nin yakalayıp serbest bıraktığı saksagan, İdige tekrar kendisini çağırduğunda ona yol gösterir:

... / Hayışkan uylap tormağan, / İzëvkeyge yul başlap, / İzël ağışın tibenlep, / Bele tavğa қaratıp, / Osop aldan kitken, ti. [... / Saksagan düşünüp durmamış, / İdige'ye yol başlayıp / İdil akışından doğru, / Bela Dağı'na doğru, / Uçarak önden gitmiş, de.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 230).

Bilensek - Bilensek

Bilensek, Morażım mēnen Buhkın ve İzëvkey mēnen Morażım destanlarında geçer. Muradım her iki destanda da Bilensek başında bilgi toplayan bir kişidir. Morażım mēnen Buhkın'da, Muradım hakkında halkın söylediği bir kobayıra yer verilir:

(Buhkın:) Bilensek başı biş kıvaқ, / Bilensek başı biş kıvaқ / Bilgë töyzöñ, Moraziñ, / Bilgë töyzöñ, Moraziñ; / ... [(Buhkın:) Bilensek başı beş çalı, / Bilensek başı beş çalı / Bilgi topladım, Muradım, / Bilgi topladım, Muradım; / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 563).

Biştamaқ - Biştamaқ

Biştamaқ, Yayık Nehri geçidinden biraz yukarıda bir tepedir (Suleymanov ve öte., 2014c: 102). Mamay Han Hıkeyete adlı destanda Mamay babasının memleketini tarif eder:

... / Kızıl, Öysük, Biştamaқ - / Minëñ atam Musanıñ / Kış kışlağan yëř inë. [... / Kızıl, Öysük, Biştamaқ, / Benim babam Musa'nın / Kışın kışladığı yer idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 102).

Bolğar Tavı - Bulgar Dağı

Targın Batır destanında Tatar hanı, Başkurt batırı Targın'dan Kalmıklara karşı yaptığı savaşta kendisine yardım etmesini ister, Targın da bunu kabul eder:

Targın kırk kěşě mēnen gene kıvalap kitken tēgēlerzē. Kıvalap, Bolğar tavi tigen bēr tavğa mēngender. [Targın sadece kırk adamı ile kovalayıp gitmiş bunları. Kovup, Bulgar Dağı adlı bir dağa çıkmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 552).

Buzayğır - Bozaygır

Buzayğır, Miney mēnen Şülgen Batşa destanında geçer. Miney'in aygırı bir sırttan inip su içer. Bu sırt onun adıyla anılır:

Ul Yayıkka yētmēš boron, bēr arkanan tōşöp, honolop Yayık yılğahınıñ hıvın ēstē le, ti: “Kittēk, kayza tēleyhēñ, şunda”, - tine, ti. Bıl arkanıñ uy başının Buzayğır tip atalıvı şunan qaldı, ti. (Bıl yēr Üzek avılınan küp alış tügēl.) [O Yayık Nehri'ne gelmeden bir sırttan inip, boynunu uzatarak Yayık Nehri'nin suyunu içti de “Gidelim, nereye istersen, oraya”, dedi. Bu sırtın Bozaygır diye ad alması bundan kaldı. (Bu yer Üzek köyünden uzak değildir.)] (Suleymanov ve öte., 2014c: 102).

Etes - Etes

Etes, Magnitogorsk şehri yakınlarında bir dağdır (Suleymanov, 2014c: 255). Yerense Sesen destanında geçer:

Bēr kōn kazak bayzarı mēnen Ebēlhēyēr han başkört tarhanı Akmembetke kınakka kilgen. Kilges, Akmembetke: - Hinēñ atan mēnen bēzzēñ atalar her vakıt tatıv yeşegen. Hin bıl Yayık buyınan, bēzzēñ hıvlavzan kit, üzēne tınıs bulır, kış tibēnlēkke kerek tiheñ, İrendēkte, Eteste malın kışlatırhuñ. [Bir gün Kazak zenginleri ile Ebülhayr Han Başkurt tarhanı Akmembet'e misafirliğe gelmiş. O gelince, Akmembet'e:

- Senin baban ile bizim babalar her zaman barış içinde yaşamışlar. Sen bu Yayık boyundan, bizim yayladan git, senin için rahat olur, kışın İrendek'te, Etes'te hayvanlarımı kışlatırım.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 255).

Kük Azban Tavı - Gökazban Dağı

Kük azban tavı, Tülle Membet destanında geçer:

(Sibegetullanıñ) ikěnsě qatını Zöleyhanan - Kük azban tavındağı Fatima kožoǵo şul Fatima yěñgey ğosěl kılǵandan (koyonov, yıyınıv) qalǵan. [(Sibegetulla'nın) ikinci karısı Zöleyha'dan Gökazban Dağı'ndaki Fatima Kuyusu bu Fatima Yenge boy abdesti (Su ile yıkanma) aldığından kalmıştır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 456).

Haǵavıl - Hagavıl

Miney Batır mēnen Şülgen Batşa destanında Miney avcılarının bulunduğu bir mecliste, Hagavıl Dağı'nın isminin nereden geldiğini anlatır:

... / Ana tēǵě qalkıv tavzı qara, / İsem birzēk uǵa - Haǵavıl. / “Niñe?” tigen belki horav tıvır - / Torzo unda haqsı-qaravıl. [... / İşte o yüksek dağa bak, / İsim verdik ona Hagavıl⁴². / “Neden” diye, belki, soru doğar / Durdu orada nöbetçi koruma.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 247).

Gimalay - Himalaya

Gimalay, Aқтаş Hān destanında karşımıza çıkmaktadır:

Vezirzer eytteler: -Ey şah, İskender yene bēr şahtır. Rumdan qıptı, ğajem diyarın aldı, jebeli kebire sıǵıp (Hindoston taraftarında Gimalay hırttarında), jeyşě zengistan yērēn totto, unan kilēp, Höresendě aldı, Hindostandı möşeşher kıldı. [Vezirleri dediler: -Ey şah! İskender dahî bir şahtır. Rum'dan koıtu, Acem diyarını aldı, Cebel-i Kebir'e çıkıp (Hindistan taraflarında Himalay sırtlarında) Ceyşe Zengistan iklimini tuttu, oradan gelip Horasan'ı aldı, Hindistan'ı musahhar kıldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

İremel - İremel

İremel, Güney Urallarda 1584 metre yüksekliğinde bir dağdır (Suleymanov ve öte., 2014a: 144). Ural Batır, Aqbuzat, Miney Batır mēnen Şülgen Batşa, Mergen mēnen Mayanhılıv, Zöhre mēnen Aldar, Mamay Hān Hikeyete, İzēvkey mēnen Moraızım, Sura Batır, Qarahakal, Qara At, Yulay

⁴² Haǵavıl: Gözetici, bekçi, gözcü (Özşahin, 2017: 179).

mėnen Salavat destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Ural Batır destanında Ural'ın oğlu İdil, halkın susuz kalması karşısında boş durana bahadır adı yakışmaz diyerek ırmağı boğan dağı keser ve ırmak akmaya başlar. Bu ırmağın ismi İremel olur:

Tav yılđanı bıvđan, ti, / İzėl kilėp uktalıp, / Bilėn őze sapđan, ti, - / Yılđa arı ađđan, ti; / İzėl basıp torđan tav, / İremellep sapđan tav, / Yılđa sığıp ađđan tav - / "İremel" bulıp ıalđan, ti. / ... [Dağ ırmağı boğmuş, / İdil gelip saldırıp / Belini kesmiş, / Irmak őteye akmış; / İdil'in basıp durduğu dağ, / Bütün gőcőyle kestiği dağ / İrmağı ıkıp aktığı dağ / İremel olup kalmış. / ... (Suleymanov ve öte., 2014a: 144).

Zöhre mėnen Aldar'da İremel Dağı'nın bir őzelliđinden söz edilir:

Mal-tıvar mėnen yaylap ıkına barganda la ikė kőnlőktey gene yul ıalđaymı. Ural tavzarınan in bėyėđė bulđan İremeldė bėz hul ılulda ıaldırıp kittėk. [Sürő davar ile yavaşça ilerlerken iki gőnlük yolumuz kalmıştı. Ural dağlarından en yőkseđi olan İremel'i biz solda bırakarak geğmiştik.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 276).

Yulay mėnen Salavat'ta dağ delip ırmak akıtan batırlar sayılır:

İremel yarıp, İzėlde, / Uytaş uyıp, Yayıkta / Yılđa ađızđan uldarzi - / İzėl, Yayık batırzi / Tağı iřėtėp bėlehėz. / ... [İremel yarıp, İdil'de / Uytaş oyup, Yayık'ta / Irmak akıtan oğulları, / İdil, Yayık Batır'ı / Daha işitip bilirsiniz. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 443).

İrendėk - İrendik

İrendėk, Bařkurdistan'ın gőneydođusunda bir dağdır (Suleymanov, 2014b: 97). Miney Batır mėnen şulgen Batřa, Alpamiřa, Zőhre mėnen Aldar, Morażım mėnen Buhkın, İzėvkey mėnen Morażım, Tulle Membet, Yerense Sesen, Ağmırza Sesen mėnen ıobaoğ şesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Alıp Batır destanında İrendek'te bulunan Alpamiřa adlı tařa dair efsane vardır:

İrendėk buyında Alpamiřa taşı tip yőrőtölgen bėr bėyėk ıkaya barlığı bildelė... řul tař boron zamanda yeşegen Alpamiřa isėmlė bėr (alıp batırziñ) hını iken, ti. Ul (batır), tavzan-tavđa ařa basıp ıkına atlap sığa torđan bulđan. Bik kőp yėrze bulıp, bik kőp ilder giżėp, huğışkanda huğışıp, yav başkanda,

ulandarı mēnen yav kaytarıp yörögenden huñ, hell alırğa tip, Alpamişa ošo tavğa kilēp ultırğan da şunan qabat tormagan: batırzıñ hını kaya-taşqa evrēlgen. [İrendik Sıradağı boyunda Alpamişa taşı diye adlandırılan yüksek bir kayanın olduğu bilinir... O taş, eski zamanlarda yaşamış Alpamişa isimli bir (Alıp batırın) şekliymiş. O (batır), dağdan dağa atlayıp çıkarmış. Pek çok ülkeleri gezip, savaşırken savaşır, düşmana karşı dururken, oğulları ile orduda dövüşüp dolaştıktan sonra dinlenmek için Alpamişa bu dağa gelip oturmuş ve tekrar yerinden kalkmamış; batırın vücudu kaya taşına dönüşmüş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 330).

Morażım mēnen Buhkın'da Muradım, İrendek'te yaşar:

Morażım mēnen Buhkın bēr ata, bēr ese balaları bulğandar. İkēhē le bay bulğan. Moraziñ - Buhkıñdın kustihi, batır za bulğan. Bularzıñ Morażını Böryende, İrendek hirtında, torğan. [Muradım ile Buhkın bir baba, bir anne çocukları olmuşlar. İkisi de zengin olmuşlar. Muradım, Buhkın'ı küçük kardeşi, batır da olmuştur. Bunların Muradım'ı Böryen'de, İrendik sırtında yaşamış.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 563).

İzēvkey mēnen Morażım'da Toktamış'a baş eğen Şegele İrendek civarında yaşar:

Urza hanğa baş ēygen, / Üzēne zur bēylēk alğan, / İrendek buyı yalandı / Üzēne yeylev hanağan, / Urup aqqan Yayıktı / İrvı man hıvlağan, / Bar ırıvğa baş bulğan, / Biş ırıvzan üs alğan, / Yalan yērżēñ zur bēyē - / Şegelē tigen aqhaqal / ... [Orda hanına baş eğmiş, / Özüne ulu beylik almış, / İrendik boyu düzlüğü / Kendine yayla saymış, / Dolayıp akan Yayık'tan / Uruğu ile sulamış, / Tüm uruğa baş olmuş, / Beş uruktan oç almış, / Düzlük yerin ulu beyi / Şegele adlı aksakal / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 146).

Jebeli Kebir - Cebel-i Kebir

Aktaş Han destanında Aktaş vezirlerine İskender'in kim olduğunu sorar:

Vezirzer eyttēler: -Ey şah, İskender yene bēr şahtır. Rumdan kıptı, gajem diyarın aldı, jebeli kebire sıgıp (Hindoston taraftarında Gimalay hirttarında), jeyşē zengistan yērēn totto, unan kilēp, Hōresendē aldı, Hindostandı mösehher kıldı. [Vezirleri dediler: -Ey şah! İskender dahî bir şahtır. Rum'dan koptu, Acem diyarını aldı, Cebel-i Kebir'e çıkıp (Hindistan taraflarında

Himalay sırtlarında) Ceyşe Zengistan iklimini tuttu, oradan gelip Horasan'ı aldı, Hindistan'ı musahhar kıldı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 60).

Kaftav - Kaf Dağı

Kaftav, Kuzyükürpes ve Yulay mēnen Salavat'ta karşımıza çıkmaktadır. Kuzyükürpes devi tabanından yaralar. Dev böğürerek can verir:

*Kaftavzağı yılan himaḵ hızğırğan ul, / Urmandağı arısladay ükergen ul;
/ Daryalağı kit himaḵ iñğıraşkan ul, / Dalalağı yel-davılday hikergen ul. [Kaf
Dağı'ndaki yılan gibi ıslık çalıḵ o, / Ormandaki arslan gibi kükremiş o, /
Deryadaki balına gibi sıçramış o, / Bozkırdaki yel-boran gibi savrulmuş o.]*
(Suleymanov ve öte., 2014b: 606).

Karabi Tavı - Karabi Dağı

Karabi tavı, Kırım'ın güney kıyısı boyunda, Yalta şehrinden biraz doğuda bulunan dağ sırtıdır (Suleymanov ve öte., 2014c: 245). İzvkey mēnen Morażım'da geçmektedir:

*... / - Kara diñğēz yağalay / Karabi, Aluḵ tavzarza. / Tünes yılga buyında,
/ Babuğan tigen yeylevžē, / Selehi men yav asıp, / Şunda yavın kaḵşatkas, /
Selehi ḵasıp Sağutḵa / Hirınışıp biklenges, / Morażım ḵırañ yahani; / Selehižē
ültēřēp, / Kinyenē totop alam tip, / Torlağına barğanda / Kinye bēyēk ḵayanan
/ Üžēn üžē taşlanı, - / ... [... / Karadeniz civarındaki / Karabi, Aluḵ dağlarında,
/ Tünes Nehri boyunda, / Babuğan adlı yaylada, / Selahi ile çatışıp, / Orada
ordusunu çökertince, / Selahi kaçıp Sağut'a, / Sığmarak kaleye kapanınca, /
Muradım hücum etti; / Selahi'yi öldürüp, / Kinye'yi yakalayayım diye, /
Yaşadığı yere gittiğinde / Kinye yüksek kayadan / Kendini aşağı attı. / ...]*
(Suleymanov ve öte., 2014c: 245).

Karağas Tavı - Karağaç Dağı

Karağas tavı, Başkurdistan'ın Uçalı rayonunda bu isimde bir dağ vardır (google.com/maps - 6). Zayatülek mēnen Hıvhılıv destanında Hıvhılıv yurduunu özleyen Zayatülek'e bir ayna verir:

*Hıvhılıv ež gene bulha la Zayatülektēñ helēñ yēñēleytērge, hağınvın
basırğa uylay. Uğa belekey gene közgö bire, bik niḵ hağınığan helde, oşo*

közgö aşa tivğan yərzerən qarap, küñlən basırğa kuşa. Zayatülek közgöge karaha, yər östön, Asılıkül buyıñ töşlök yağındağı Karağas tavı başında əyehən hağınıp torğan Kük tolparzı küre. [Hıvhlıv, az da olsa Zayatülek'in halini hafifletmeyi, hasretini bastırmayı düşünmüş. Ona küçücük bir ayna vermiş, çok özlediği zaman, bu aynaya bakıp elini yurdunu görüp, gönlünü rahatlat demiş. Zayatülek aynaya bakınca, yeryüzünü, Asılıkül boyunun kuzey tarafındaki Karaağaç Dağı başında sahibini bekleyip duran Kök Tulpar'ı görmüş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 322).

Karataş Hırtı - Karataş Sırtı

Ƙuzıykürpes destanında Karabay, yurduna gelen aksakallıyı misafir eder. Misafir sabah geliş maksadını anlatır:

İrtəgəhəne, Ƙoyaş Ƙarataş hırtına küterəle başlağan saƘta, yat ƘunaƘ yoƘohonan uyana, tüşegənen torop, nindey yomoş mənen kiləvən bəldərəp: - Ƙarabay! Möhəmmet arƘılı hinəñ ütənəsəñ allahı tegelege yətkərəldə Ƙatınıñ Altışa hine bər ir bala tabasaƘ. [Ertesi gün, sabahleyin güneş Karataş Sırtı'na yükselmeye başladığı sırada yabancı misafir uykusundan uyanır, yatağından kalkıp nasıl bir iş için geldiğini söyler: - Karabay! Muhammed vasıtasıyla senin dileğın Allah'a ulaştırıldı. Ƙarın Altışa sana bir oğlan çocuğın doğuracak.] (Suleymanov ve öte., 2014b: 592).

Ƙaratav - Ƙaradağ

Ƙaratav, İzəl mənen Yayık ve Ƙuzıykürpes destanlarında geçer. Ural Batır'ın oğlu İdil'in ejderi öldürdüğü yer Ƙaradağ olarak anılır:

... / Dəyəv turalğan urın, / Öyöp, buralğan urın, / Ƙara dəv bulğanğa dev, / Atalğan, ti, Ƙaratav.) / ... [Ejderin doğrandığı yer, / Yığılıp dizildiğı yer, / Kara dev olduğundan dev, / Adanmış, Ƙaradağ.) / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 174).

ƘaşƘa Tav - ƘaşƘa Dağı

Miney Batır mənen Şülgen Batşa destanında Miney, Şülgen'in öldürmek üzere Şülgen Gölü'ne doğru yola çıkar:

Ös kön, ös tön tigende, yaqınday başlağanımdır inde, tip, bër kön, bër tön yal alıp bulaştı la, ti, bişënsë töndöñ irtengë qoyaşı Ural tavı östöne tüñereklenëp ultırğanda, Miney batır Şülgen küil öygehëñëñ avızına barıp inde yëtem tigende gene, tav-taştarzıñ tëtrep, ağastarzın hëlkënëp kitkënëñ kürëp, atın intulıp Kaşka tavğa mëndë le, bıl nime buldı huñ elë tip, yen-yağın қaranıp tora inë, ti aldındağı tavzıñ ıñğıraşvın, urtanan yemhëz bıvılıp hıgılıp қалпақlanvın kürëp, abaylanı, ti. [Üç gün, üç gece derken, yaklaşmaya başlamışımıdır artık, diye, bir gün, bir gece dinlenmeye çalıştı da beşinci gecenin sabahki güneşi Ural Dağı üzerine çemberlenip oturduğunda, Miney Batır Şülgen Gölü'nün ağzına artık geldim derken, dağ taşların titreyip, ağaçların sallandığını görüp, atıyla Kaşka Dağı'na çıktı da ne oldu ki diye, etrafına bakınıp duruyordu, önündeki dağın inlediğini, ortadan çirkin boğulup, süzülüp yatan bir şeyi fark etti.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 261).

Қазуқа Тавı - Kazuka Dağı

Қазуқа тавı, Тülle Membet'te karşımıza çıkmaktadır:

Kilëvënde Смақ Харı küil avılına төшөп, şunan Харı küldëñ yeş kilen kızzarı baş östöne şarşav totop perzelep, anav ultırған бөyëк Қазуқа тавının başına мëndërges, İrendëktëñ қарағасınан alıp kilgen ақ хағızзı kilen-қızзарға öleşkes, atına мëndëрëп, һуш bul, tip озатıp қaldılar, tip safiya olabsey höylenë. [Gelirken Smak Harı küil köyünde durup, orada Harı küil köyünün genç gelin ve kızları başının üzerinde perde tutup kapatıp, oradaki yüksek Kazuka Dağı'nı tepesine çıkarınca, İrendek'ten getirilmiş beyaz çam sakızını gelin kızlara dağıtıp verdikten sonra atına bindirip, hayırlı yolculuk, diye uğurlayıp kaldılar, diye Safiye büyük nine anlattı.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 449).

Қеzëрмет Уyahı - Kezirmet Ovası

Қеzëрмет уyahı, Moraзım мënen Buhқın'da geçер:

Moraзın yılқıhınıñ һисabın üzë le бëlmegen, yılқısıлары la бëlmegen. Yılқısıлары yılқı төvellегende, Қеzëрмет уyahına öyöröp қuyıp, yılқıhınıñ төvellëгëñ belgen, ti... [Muradım yılқı hayvanının hesabını da bilmemiş, yılқı çobanları da bilmemiş. Yılқı çobanları yılқı sürüsünün tamлығынı denetlerken,

Kezermet Ovası'na toplayıp, yılki sürüsünün tamlığını öğrenmiş...] (Suleymanov ve öte., 2014b: 563).

Ƙılıs Tav - Ƙılıçdağ

Ƙılıs tav, BayıƘ Ayzar Sesen'de geçer:

Bėrzėn-bėr kėn BayıƘ memėryenen sığıp, Ƙılıs tavzıń başına mėnėp uylap ultırđan da, Yulayđa barmaq bulıp, yulđa sıƘđan. [Gėnėn birinde BayıƘ mağaradan çıkıp, Ƙılıçdağ'ın tepesine çıkıp oturmuş da Yulay'a gitmeye karar kılıp yola çıkmış.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 269).

Ƙırđtı - Ƙırđtı

Ƙırđtı; Ural Batır, Miney Batır mėnen Şulgen Batşa, Kėbelek Tilev Batırzarı adlı destanlarda karşımaza çıkmaktadır. Ural'ın oğlu İdil Batır yurda su getirmek için dağı keser. Kestiği yer Ƙırđtı adını alır:

... / Yulđa bıvđan źur tavi, / Ƙırđa sapđan urını - / “Ƙır(i)đtı” bulıp Ƙalđan, ti. / ... [... / Irmak boğan yėksek dağı, / Vurup kestiği yeri / “Ƙırđtı” olup kalmış, de. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 144).

Ƙıvandık Urı - Ƙıvandık Tepesi

Tėlle Membet'te Membet bėtėn konukların torunu Ƙıvandık'a gelmesi ėzerine onun başka bir yere taşınmasını ister:

Membet Ƙunađıđ Ƙala. “Ay, Ƙıvandık, Ƙunađımdı tartıp aldın, miń Ƙunađıđ Ƙaldım, yanımdan kės, bında Ƙilgen Ƙunađ mińe tėřer, unda bargan Ƙunađ hėzge tėřer” - tip, (Ƙıvandıđtı) Bızavlık hıvınıń meşriğ (kėnsıđıř) tarafına kėsėre. Ƙıpsađ avılı tėben yağındağı “Ƙıvandık Ƙıyı”, “Ƙıvandık urı” şunan kalđan. [Membet konuksuz kalır. “Ey Ƙıvandık, konuğumu çekip aldın, ben konuksuz kaldım, yanımdan taşın, buraya gelen misfir bana gelir, oraya giden misafir sana gider.” diye, (Ƙıvandık'ı) Bızavlık Irmağı'nın maşriğ (dođu) tarafına taşır. Ƙıpak kėyėnėn aşağı tarafındaki “Ƙıvandık kalıntısı”, “Ƙıvandık tepesi” oradan kalmıştır.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 406).

ız Tavı - Kız Dağı

ız tavı, aysa Ulı Emet destanında geçer. Emet, hanın kızını kaçırır:

Han avđa ıkkanda kızin alıp katı Zöye tavında (1, 2: tağında). Barıp İdil yakasında tordı. İmdě anı ız tavı tirlir. [Han ava çıktığında kızını kaçırdı Zöye Dağı'nda (1, 2: dağında). Gidip İdil yakasına yerleşti. Őimdi ona Kız Dağı derler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 391).

oros - Koros

oros, Yek Mergen destanında geçmektedir. Ordu başı olan kocası seferden dönmeyen Tuğızak Nine çocuklarıyla göç eder:

Tuğızak eběy řul vağıttan huñ tuğız ulın kanat aştına yıyıp, oros tigen tuđayđa küsěp kilde. [Tuğızak Nine bu olaydan sonra dokuz oğlunu kanat altına toplayıp, Koros adlı ovaya göç edip geldi.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 67).

ot Tav - Kot Dağı

ot Dağı, Ural Batır'da geçmektedir. Devler padişahı Ezreke, Ural'ı yenmek istemektedir. Zerkum Ural'ın ağabeyi Şülgen vasıtasıyla Ezreke'ye yardım eder. Şülgen'in beğendiği Ayhılıv'ı, Zerkum kız kardeşi olarak tanıtır ve Şülgen'i güvey olarak alabileceğini söyler:

... / Zerkum unı "hěñlěm", tip, / Kěyev item hine, - tip, / Őülgendě ul aldađan, / Őülgen bıđa yen atқан; / "Atama hežěr eytem", tip, / Zerkum unı yıvatқан. / Ezreke eřtě añlađan, / Alap halıp, ot tavđa / Bar deđyěvžě yıynađan / ... [... / Zerkum onu kız kardeřim, deyip, / Güveyi edeyim seni, deyip, / Őülgen'i o aldatmış, / Őülgen buna can atmış; / Babama Őimdi söylerim, deyip, / Zerkum onu teselli etmiş. / Ezreke iři anlamış, / Tebrik edip Kot Dađı'na / Bütün devleri toplamış. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 94).

urıvzi Tavı - Kurıvzi Dağı

Babsak Bey mēnen arağölömbet Bey destanında Babsak'ın oğlu Küsek babasını öldüren arağölömbet'i halkı ile birlikte öldürür. Büyük bir kazana koyup çorba yaparlar. Ancak Küsek bunula yetinmeyip onun etini ayrıca pişirmek ister. Dağın adı da buradan gelir:

“İndě atayımdıñ konon aldım, iten tēlehe nişletēğēz!” - ti ze üz ğeskerē mēnen kaytıp kite. Şunan birlē oşo bēyēk tavzı Qurıvzı⁴³ tavi tip atayzar. [“Şimdi babamın intikamını aldım. Etini de yapacağız!” demiş de askerleriyle dönüp gitmiş. Ondan beri o büyük dağı, Kurıvzı Dağı diye adlandırmışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 593).

Kuş Tav - Kuş Dağı

Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ve hem Tora tav hem Şekē tav hem Kuş tav, Esterlē tamaqtan, Kuğanak başından Örşek bērlen ikē ara arka bērlen aqqan (sıvlar) başından hem Asavğa aqqan sıvlar başından arka ve yalanları bēr ölöş yasadık.

[Ve de Toratav ve Şeki Dağı ve Kuş Dağı, Esterle Boğazı’ndan, Kuganak başından Örşek ile arka arkaya akan (ırmaklar) başından ve Asav’a akan ırmaklar başından sırt ve ovaları bir bölüm yaptık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Kuyanlı Tav - Kuyanlı Dağı

Tülle Membet destanında geçer:

Köz könö beye ağıtkas, Kıvandık mēnen İsenğol Maқан Kuyanlı tavza yilkı, hayvan kötöp yērögenderēnde każaktıñ uğrıları elēğē Membetten kalğan mēñ yulkularzı eyzegender. [Güz günü kısarak akıtınca, Kıvandık ile İsenğol Makaan Kuyanlı Dağı’nda yilkı, hayvan güderken Kazak at hırsızları bu Membet’ten kalan bin yilkı sürükleyip kovalamaya başlamışlar.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 427).

⁴³ “Kur-“ fiili Başkurt Türkçesinde “kızartmak, ızgara yapmak” anlamlarına gelmektedir (Özşahin, 2017: 383). Bu durumda dağın ismi de “kavurucu, kızartıcı” anlamına gelir. Destan metninde “Etini de yapacağız!” şeklinde çevrilen kısım “Kavurmasını da yapacağız!” şeklinde düşünülürse dağın ad almasıyla olay arasındaki bağlantı daha rahat kurulur.

Kürlen - Kürlen

Kürlen, Sıngızname’de geçmektedir. Ağabeylerinin düşmanlığından çekinen Cengiz, Kürlen adlı dağı yurt tutar. Onu seven ve görmek isteyen halk annesinden yerini sorar. Annesi Cengiz’in yerini tarif eder:

Sézler oşbu Tikėlek sıvını ezleñéz! (1: Tikelėk sıvının başında) Kürlen (1, 2: Kür-Kürlen) tigen ƙara tavnıñ başında biş-altı ağaç bulır. “Uşal yerde meƙam-yort totarmın, ƙoş avlarmın, jönön yolƙop, sıvğa taşlarmin”, - tigen irdė. [Sizler işbu Tikelik Suyu’nu dolaşıp arayın! (1: Tikelik Suyu’nun başında) Kürlen (1, 2: Kür-Kürlen) adlı kara dağın başında beş-altı ağaç olur. “O yerde makam yurt tutarım, kuş avlarım, tüyünü yolup suya atarım.” demiş idi.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 85).

Küksetav - Gökçedağ

Küksetav, Bilal mēnen Düsen’de Kazaklar ve Başkurtlar arasındaki bir savaşın anlatıldığı sırada geçer:

Şunan bėr başƙort ƙartınıñ Bilal tigen bėr ulı, Düsen tigen bėr ƙėyevė ƙazaktarğa esir töşöp ƙalgandar. Bıl yavza başƙorttar ƙazaktarzi Küksetavğa tiklėm ƙıvgandar. [Sonrasında bir Başkurt aksakalın Bilal adlı oğlu Düsen adlı bir damadı Kazaklara esir düşmüşlerdir. Bu savaşta Başkurtlar, Kazakları Gökçedağ’a kadar kovalamışlardır.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 247).

Mesēm Tavı - Mesim Dağı

Babsaƙ Bey mēnen Karağölömbet Bey destanında Küsek, babasını öldüren Karagölömbet’in peşine düşer:

Küsek bėy, Türe ƙandıñ ƙarşı kilėvėne ƙaramaştan, bilene ƙınlı bısaƙ tağıp, Ağızėl buylap horaşa-horaşa Mesēm mēnen Bazal tavzarı arahınan aƙƙan Küce yılğahı buyına kite. [Küsek Bey, Türe Han’ın karşı çıkmasına bakmadan, beline kınlı bıçak takıp, Akidil’i boylayıp sora sora Mesim ile Bazal Dağları arasından akan Küce Irmağı boyuna gitmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 561).

Narıs Tav - Narıs Dağı

İzëvkey mënen Morażım'da İdige öldükten sonra devesi onu Narıs Dağı'na götürür:

İzëvkeyžëñ kevžehën / Aķ narına aşķan huñ, / Küp ķayalar ütken, ti, / Küp hıvzarzı kışken, ti, / Böte yavzı eyertëp, / Narıs tavğa yëtken, ti. / ... [İdige'nin gövdesini / Ak devesine koyduktan sonra, / Beyaz devesi götürdükten sonra, / Çok kayalar geçmiş, de, / Bütün orduyu peşine alıp, / Narıs Dağı'na varmış, de. / ... (Suleymanov ve öte., 2014d: 291).

Ölken altay Tünë - Büyük Kaltay Tepesi

Ölken altay tüne, Tülle Membet destanında geçmektedir:

Mehmütyen de urinhız batır inë. 1921 yıl Razur haħuldarı öyönen alıp kitëp, Ölken altay tünënde ültërzëler. [Mehmütyen de yersiz batır oldu. 1921 yılı Razur Ukraynalıları evinden gelip götürerek Büyük Kaltay Tepesi'nde öldürdüler.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 443).

Salkan - Salkan

İlëvkey, Këleylë, Yayık Batırzar adlı destanda Yayık Batır'ın yedi oğlu, genç karısından doğmuş olan kardeşleri Tuk'a düşmandırlar. Tuk'a sundukları zehirli kıymızı annesi içer ve orada ölür ve sırtüstü yere düşer:

Tuķ mënen ağaları arahında asıvlanıştıv, doşmanlık kitken. Bılar tağı huğışķandar. Tuķtıñ esehën (ul) salkan (ķolağan yërge) kümgender. Şuğa küre tavının isëmë Salkan.⁴⁴[Tuk ile ağabeyleri arasında kırgınlık, düşmanlık oluşmuş. Bunlar yine savaşımaya başlamışlar. Tuk'un annesini (o) sırtüstü (düştüğü yere) gömmüşler. Bundan sonra dağın ismi "Salkan" kalmış.] (Suleymanov ve öte., 2014d: 247).

Seyelëtav - Seyelidağ

Seyeletübë şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Yalık Bey, arماسan Bey mënen Sermesen Bey destanında Timur'un ordusu, Yalık Bey'in Seyelëtav civarındaki ordusunu mağlup eder:

⁴⁴ Salkan: Sırtüstü (Özşahin, 2017).

Arbaları şıgırzap, / Yavgirzerë şarıldap, / Sëyelëtavzan unda / Bër tav bar inë unda, / Ana şunda mëndëler, / Helek yënel yëndëler / Sirëvëmdë undağı - / Karşılıktı yuldağı. / ... [Arabaları gıcırdayıp, / Savaşçıları bağrışır, / Seyelidağ'dan sağda / Bir dağ var idi orada, / İşte oraya çıktılar, / Çok kolay mağlup ettiler; / Oradaki ordumu, / Yoldaki karşılığı. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 247).

Şekë Tav - Şeki Dağı

Başkurdistan'ın Beloret rayonunda Şakitar adında bir dağ bulunmaktadır (google.com.tr/maps - 7). Bu dağ Şeki Dağı'yla isim benzerliği taşıdığı gibi isminin beraber zikredildiği Tora Dağı'na da konum bakımından yakındır. Bu dağın Şeki Dağı olabileceğini düşünüyoruz. Şekë tav Teteges Bey destanında karşımıza çıkmaktadır:

Ve hem Tora tav hem Şekë tav hem Kuş tav, Esterlë tamaqtan, Kuğanak başından Örşek bërlen ikë ara arka bërlen aqqan (sıvlar) başından hem Asavğa aqqan sıvlar başından arka ve yalanları bër ölöş yasadık. [Ve de Toratav ve Şeki Dağı ve Kuş Dağı, Esterle Boğazı'ndan, Kuganak başından Örşek ile arka arkaya akan (ırmaklar) başından ve Asav'a akan ırmaklar başından sırt ve ovaları bir bölüm yaptık.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 570).

Taştuğay - Taştugay

Taştuğay, bugün Başkurdistan'da Tanalık Nehri civarında bir köy olmakla beraber Tülle Membet destanında Membet köyü civarında bir ovadır (Suleymanov, 2014c: 409). Membet kaynatasıyla beraber toprak bölüşürken verimli Taştugay'ı tercih eder:

Taştuğay sitte bulğanlıktan kırkınsılı bulha la, Membet üzë kazak nesëlē bulğanlıktan, kazaktan hëröf itmey (kırkımay) Taştugayzı alğan. [Taştugay sınırda olduğundan tehlikeli de olsa Membet kendisi Kazak neslinden olduğundan Kazak'tan korkmayıp Taştugay'ı almış.] (Suleymanov, 2014c: 409).

Toratav - Toratav

Toratav, Başkurdistan'ın İşimbay rayonunda yer alan bir dağdır (google.com.tr/maps - 8). Őihan adıyla da karşımıza çıkan bu dağ İzel mēnen Yayık, İzevkey mēnen Morağım, Teteges Bey ve Akmırza Sesen mēnen Kobagoş Sesen destanlarında geçer. İzel mēnen Yayık destanında İdil Batır, Toratav'ı geçer:

... / Ozon-ozon huđılđan / Ađ külge le yeđtē, ti, / Unı üteğ kitte, ti. / İmsektey tirtēđ torđan / Toratavđı üttē, ti. [... / Uzun uzun uzamış / Akgöl'e de vardı, / Onu geçip vardı. / Meme gibi dikilip duran / Toratav'ı geçti.] (Suleymanov, 2014a: 167).

Akmırza Sesen mēnen Kobagoş Sesen destanında Karagölümbet'in memleketidir:

Boron Dim buyında yeylegen, Toratavđa kışlağan Karagölömbet tigen şan bulđan. [Önceleri Dim boyunda yaylamş, Toratav'da kışlamış Karagölümbet adlı bir han yaşamış.] (Suleymanov, 2014d: 259).

Ural Tavı - Ural Dağı

Ural tavı; Ural Batır, İzel mēnen Yayık, Akbuđat, Miney Batır mēnen şülgen Batşa, Kuñır Buđa, Kara Yurđa, Alıp Batır, Uzak mēnen Tuzak Balabeşnek Yarsığı, Kuğıykürpes mēnen Mayanhılıv, Mergen menen Mayanhılıv, Zöhre mēnen Aldar, şan Kızı Altınses, Möyten Bey, İzevkey mēnen Morağım, İlevkey, Kēleyle, Yayık Batırzar, Huğı Hartay, Karagölömbet mēnen Akkölömbet, Yek Mergen, Sura Batır, Kübelek Tilev Batırzarı, Bikyen Mergen (Batır), Karahağal, Kara At, Yulay mēnen Salavat, Yerense Sesen, Akmırza Sesen mēnen Kobagoş Sesen, Bayık Ayzar Sesen destanlarında karşımıza çıkmaktadır. Ural Batır destanında Ural'ın ölüm haberini alan karısı Huma, kuş donunu giyip, uçup gelir. Ural'ı dağa gömer. Bu dağın adı Ural olarak kalır:

... / Uraldı tavđa kümgen, ti, / Homay osop kitken, ti, / İlden geýēđ bulđan, ti; / Ural yulı - beýēk tav, / Ural güre - danlı tav - / "Ural" bulıp řalđan, ti. / ... [... / Ural'ı dađa gömmüř, / Kendisi uçup gitmiř, / Elden kaybolmuř, / Ural yolu yüksek dađ, / Ural kabri řanlı dađ, / "Ural" olup kalmıř. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 141).

Akbuzaat destanında Ural Dağı'na ait bir efsane vardır:

Olatayzar höylevė buyınsa, hetėrze ƙalƙanı ğına bar. Ular höyley torğaynı: “Boron-boron saƙta bėte don'yanı hiv başƙan, bėzzėn olatayzar bulmağan, Ural tavı sıƙmağan, bı tirele dırt ayaktı yen yörömeĝen. Tik deyėvzer yeşegen, hiv batşahu baş bulğan saƙta, Ural tigen batır kilėp yav aşƙan. Unıñ Akbuza tolparı yulınan Ural tavı bar bulğan. [Dedelerin sözlerine göre, aklımızda kalan sadece bir şey var. Onlar şöyle söylerlerdi: “Öncelerin öncesinde bütün dünyayı su basmış, bizim dedelerimiz yokmuş, Ural Dağı çıkmamış, bu taraflarda dört ayaklı can yürümemiş. Sadece devler yaşamış; Su padişahu baş olduğu çağda Ural denilen batır, gelip savaş açmış. Onun Akbuz tulparının yolundan Ural Dağı meydana gelmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 185).

Miney Batır mēnen Şulgen Batşa'da Başkurtlar'ın Ural Dağı'na olan ilgisinden söz edilmektedir:

Başƙort halkı, Uralınıñ tebiĝetė bay hem matur bulgas, hoƙlanıp unıñ kürėnėştėrėn, yır alımına halıp yurlağan, yenlėkterėn, ƙoştarın küzetėp, ularzıñ her ƙayhına ƙarata yırzar tivzirğan.

[Başkurt halkı Ural'ının tabiatı zengin ve güzel olduğundan, büyülenip onun manzaralarını yır mısralarına dökerek söylemiş, hayvanlarını, kuşlarını seyredip, onların her birine bağışlayarak yır icat etmiş.] (Suleymanov ve öte., 2014a: 225).

Aynı destanda Miney Batır Başkurtların Ural Dağı'nı birçok savaşta koruduklarını anlatır:

... / Hanhız yavzan haƙlap Uraltavzi / Başƙort yavgırzarı torğandar. / Ğümėr üttė, yeşlėk kire kilmės, / Bayĝoşlanmay, östön yeşenėk, / Ses sallandı, tėşterėbėz töştö, / Yeşner saƙta meĝer yeşnenėk. / Biz birmėnėk izĝe Ural tavın / Bėzzėn mөлket, baylık - Uraltav. / ... (Suleymanov ve öte., 2014a: 247-248).

[... / Sayısız savaştan koruyup Ural Dağı / Başkurt savaşçıları durmuşlar. / Ömür geçti, gençlik geri gelmez, / Baykuş olmayıp üstün yaşadık, / Saç ağardı, dişlerimiz döküldü, / Şimşek gibi yaşta parladık. / Biz vermedik kutsal Ural Dağı'nı / Bizim mülkiyet, varlığımız Ural Dağı. / ...] (Suleymanov ve öte., 2014a: 247-248).

Mergen mēnen Mayanhılıv'da Ural Dağı'nın sosyal hayattaki yeri, bitki ve hayvan çeşitliliği tasvir edilir:

... / *Ay Uraltav, Uraltav - / Atabız këyev bulğan yēr, / Esebēz kilen bulğan yēr, / Këndēgēbēz kişken yēr. / Baltırğanı bēlektey, / Harınahı yēlektey, / Yılğaları kömöştēy, / Temlē hıvın ēşken yēr. // Yalbır koyroq, utlı küz / Bürēhē küp Uraltav; / Kıskā koyroq, şēş kolak / Kuyanı küp Uraltav; / Maylap kuyğan kayıştay / Yılanı küp Uraltav; / Alpan-tolpan atlağan / Ayıvı küp Uraltav; / Kız balalay bizengen / Tölköhö küp Uraltav; / Oyalarğa urını mul / Koştari küp Uraltav; / Balığı attay uynağan / Yılğahı küp Uraltav; / Baqahı kuyzay hıvlağan / Külderē küp Uraltav; / Sırkıratıp buyında / Yılkı kötken Uraltav; / Möñretēp buyında / Hıyır kötken Uraltav. / Ay Uraltav, Uraltav, / Hinē höymeş yen bulmaş, / Baylığı küp Uraltav! [... / Ey, Ural Dağı, Ural Dağı / Atamız güvey olan yer, / Anamız gelin olan yer, / Göbeğimiz kesilen yer, / Baldıranı bilek gibi, / Zambağı çilek gibi, / Irmakları gümüş gibi, / Tatlı suyunu tadılan yer. // Savruk kuyruk, ateş göz / Kurtları çok Ural Dağı; / Kısa kuyruk, uzun kulak / Tavşanı çok Ural Dağı; / Yağlanmış deri gibi / Yılanı çok Ural Dağı; / Ağır ağır yürüyen / Ayısı çok Ural Dağı; / Kız çocuğu gibi süslenmiş / Tilkisi çok Ural Dağı; / Yuva kuracak yeri bol / Kuşları çok Ural Dağı; / Balığı at gibi oynayan / Irmağı çok Ural Dağı; / Kurbağası koyun gibi sulamış / Gölleri çok Ural Dağı; / Kişneyerek boylarında / Atını güden Ural Dağı; / Böğürtüp boylarında / İnek güden Ural Dağı. / Ey Ural Dağı, Ural Dağı, / Seni sevmeyen can yoktur, / Zenginliği çok Ural Dağı!] (Suleymanov ve öte., 2014b: 84).*

İzēvkey mēnen Morażım'da Ural Dağı boyundaki beş uruk Toktamış'a boyun eğmez:

... / *Ural tavı yağında, / Yurmatı, Tabın tağı la - / İzēl, Nöğöş buyında; / Bıl batırzargā ēyerēp, / Yētē ırıvzān bişēhē / Tuqtamışka buyhonmay, / Uğa yahak tülemey, / Halıktan koldar aldırmay, / Handın yavı kilgende, / Kayalarğa harışıp, / Kara-karşı huğışıp, / ... [... / Ural Dağı boyunda, / Yurmatı, Tabın, daha da / İdil, Nöğöş boyunda; / Bu batırları izleyip, / Yedi uruktan beşi / Toktamış'a boyun eğmeyip, / Ona haraç ödemeyip, / Halktan kullar vermeyip, / Hanın ordusu geldiğinde, / Kayalara sığınıp, / Karşılıklı savaşıp, / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 145).*

Aynı destanda Ural Dağı'nın toplumlar arasındaki mücadeleye sahne olduğu yansıtılır:

Ay, Uraltav, Uraltav, / Ural tigen danlı tav, / K p ırvızı ızgıtıp, / Yav astırğan şanlı tav! / ... [Ey, Ural Dağı, Ural Dağı, / Ural adlı şanlı dağ, / çok uruğu didiştirip, / Savaş açtıran şanlı dağ! / ...] (Suleymanov ve öte., 2014c: 165).

Karasakal, Ural Dağı için çok kan döküldüğünü ifade eder:

... / Attı alđas  arahađal: “Ay Uraltav, Uraltav! / Bit  yavızı k p k r z , / İl  kanın k p koyzo, / Batırzarı k p öldü, / Batırzarızıñ batırı /  arahađal ir kilde!” [... / Atı alınca Karasakal: “Ey Ural Dağı, Ural Dağı, / Y z , savaşı çok gördü, / İli kanını çok döktü, / Batırları çok öldü, / Batırların batırı / Karasakal Er geldi!”] (Suleymanov ve öte., 2014d: 169).

Yabık  aragay Hırtı - Yabık Karagay Sırtı

Yabık Karagay, rivayete göre Őimdiki Ebyelil rayonunda Magnit Őehri civarındadır (Suleymanov ve öte., 2014c: 330). Alasabır'da  aragay hırtı olarak geçer. Yalık Bey,  arماسan Bey m nen Sermesen Bey ve Huńđı Hartay destanında Yalık Bey'e Timur'un yaklağtığına dair gelen haberci Yabık  aragay'dandır:

- T re! - tine. - Yabık  aragay hırtı  rgeh ndeg  Barak aymağınan min. Heer alıp kild m. Abav! Tim r han, k z  sıkkırı, t şl k yağtan binda kile. [- Başkan! dedi. - Yabık Karagay Sırtı yanındaki Barak aymağındanım. Haber getirdim. Dikkat! Timur Han, gözü ıkası, güney tarafından buraya gelmekte.] (Suleymanov ve öte., 2014c: 366).

Y n Tavı - Cin Dağı

Miney Batır m nen Şülgen Batısa destanında Miney dağdan çıkan bir cini yakalayıp bağlar:

İpteŐter  b r h z zen: “Ul tiğ gene eyte halmaŐ, ololarđa alıp kaytayık, ular n y  Őterge eyt rzer”, - tigester , at artınan unı alıp kayttılar, ti. D rt ns  k nde, iŐt p alıp, y nd  k reb z, tip, k Ő ler kil p tuldı, ti. B r tepeŐ tağa ir unan horav ala baştanı, ti. Ul tavđa Y n tavı tineler, ti. [Arkadaşları hep birden: “O  yle tez söyleyemez, büyüklerin yanına

götürelim, onlar ne yapılacağını söylerler.” deyince, atın altından onu alıp götürdüler. Dördüncü gün, duyup cini göreceğiz, diye, insanlar gelip doldular. Kısa boylu sağlıklı bir adam cini sorguya çekmeye başladı. O dağa Cin Dağı dediler.] (Suleymanov., 2014a: 259).

Başkurt destanlarından tespit edebildiğimiz 54 adet oronimin 44 tanesi dağ, 4 tanesi tepe, 3 tanesi sırt, 3 tanesi ova adı belirtmektedir. Konumları hakkında bilgi edinebildiğimiz oronimlerin büyük bir çoğunluğu Başkurdistan coğrafyasında yer almaktadır. Kırım’da bulunan birkaç dağın ismi de destanlarda geçmektedir. Daha uzak coğrafyalardan ise Himalayalar destan metinlerinde geçer. Destan metinlerinde en çok rastlanılan toponim olan Ural Dağı en önemli oronimdir. Birçok destanda adı geçen Ural Dağı Başkurtların ana yurdu olarak görülmektedir. Destanlarda bazı dağların meydana gelmesiyle ilgili efsaneler de vardır.

SONUÇ

Başkurt destanlarında gerek coğrafi oluşumları, gerekse de yerleşim birimlerini ifade eden toponimlerin büyük bir kısmı bugünkü Başkurdistan ya da onun yakın coğrafyası olan İdil-Ural sahasında olduğu görülmektedir. Bilhassa köy isimlerinin neredeyse bütünüyle Başkurdistan'da yer aldığını görmekteyiz. Bu komonimlerin çok büyük bir bölümü Membet şeceresini anlatan, onun soyundan gelen kişilerin sosyal hayatına değinen bir ürün olmasından kaynaklı kişilerin doğdukları, öldükleri, çalışma hayatlarını sürdürdükleri yerlere ait bilgiler de veren Tülle Membet adlı anlatmada yer alır. Metinlerde çok fazla olmamakla beraber Başkurt coğrafyasından uzakta bulunan toponimlere de rastlanmaktadır. Bunlar sayıca az olduğu gibi her birinin sıklığı da çok azdır. Bu toponimler batıda Fransa, doğuda Çin ve Orta Asya, güneyde Arap Yarımadası ve kuzeyde Sibirya ile Buz Denizi'yle sınırlıdır.

Kırım, Kafkasya, İran, Afganistan, Türkistan, Hindistan, Çin, Roma, Almanya, Fransa gibi Başkurdistan'a uzak olan coğrafyalar Attila, Cengiz, Timur, İskender gibi Başkurt olmayan tarihî kişiliklerin yaptığı fetihler dolayısıyla destanlarda geçmektedir. Bazı zamanlarda da uzak coğrafyalar meşhur olan eşyaları ile destanlarda yer alır. Özbekistan'daki Çirçik ve Buhara ile Çin'deki Şangay böyledir. Arap Yarımadası ile Kuzey Afrika'nın bir kısmını oluşturan Magrip, İslâmi tesirle Başkurt edebiyatına da geçen Kıssa-yı Yusuf'ta geçer. Başkurt destan kahramanı ve kişilerinin de uzak coğrafyalarda yer aldığı görülmektedir. Ancak bu yer alışıta Başkurt kahraman ve kişileri aktif rolde değildir. Yeni topraklara hâkim olma zihniyeti yoktur. *Yalık Bey*, *Karmasan ile Sermesen* adlı destanda Manas, Talas için mücadele ederken Başkurtlar onların yardımcısıdır. *Kübelek-Tilev Batırları* adlı destanda Başkurtlar Paris'e kadar giderler. Ancak bu gidiş Rus ordusunun içinde askerlik yapmak suretiyle gerçekleşir. *Bayık Aydar Sesen* destanında da bu konu ele alınır. Çar'a karşı verilmiş bir söz vardır. Bu yüzden 19. yüzyıldaki Borodino Savaşı'nda Fransızlara karşı Rusların yanında savaşılır. Tülle Membet adlı şecerede Membet'in soyundan gelenler Buhara'da ve Erzurum'da bulunurlar. Rus ordusuyla beraber Buhara'da Basmacı

Hareketi'nin karşısında, Erzurum'da ise Osmanlı ordusunun karşısında savaşırlar. Yerleşim yerleri dışında kalan coğrafi oluşumlar da genellikle Başkurt sahası içinde kalıp bunun haricindekilerin destan metinlerinde bulunmaları ile bunların Başkurt topraklarına katılmaları hülyası ile ilgili değildir. Buralar daha ziyade kişilerin sosyal hayatları ile alakalı olarak geçmektedir. Bazen de buraların oluşumuna dair efsaneler görülmektedir.

Başkurtlar çeşitli dönemlerde Nogay, Moğol, Rus egemenliği altında yaşamışlar, yeni toprak edinme değil mevcut topraklarını koruma mücadelesi içine girmişlerdir. Bilhassa Rus yayılmacılığına karşı birçok kez ayaklanmışlar böylelikle de Rusların İdil-Ural sahasına yayılma politikasında onları en çok zorlayan topluluk olmuşlardır. Destanlar milletlerin tarihlerinden izler taşıyan yaratımlardır. Başkurt coğrafyasındaki uzun süreli mücadeleler destan anlatıcılarına zengin bir malzeme sağlamış, kullanılan bu malzeme Başkurtların destanlarında yurt savunmasını ön plana çıkarmış ve destanlara ağırlıklı olarak Başkurt coğrafyasının yansımaları sağlamıştır. Örneğin Başkurtların ili olan Ural Dağı ve civarı, yalnızca kahraman tarafından değil diğer kişilerce de korunması elzem bir yer olarak birçok destana konu olmuştur. Söz konusu ayaklanmalar da Başkurtların tarihlerinde önem arz eden hadiseler olduğundan Akay Yavı, Karasakal, Kara At, Salavat Batır, Yulay ile Salavat adlı destanlarda yer almıştır. Bu destanlardaki kahramanlar Başkurt ayaklanmalarının lideri olan gerçek kişilerdir. Dolayısıyla da bu destanlardaki kahramanlar yurt savunmasında yani yakın coğrafyada etkilidir. Tarihî gerçeklikle ilişkili olmayan destanlarda da durum aynıdır. Anlatıcıların yeni yerler edinme, cihan hâkimiyeti, sonsuz bir ülke gibi bir mefkûreye sahip olmadıkları; akıllarındaki coğrafyanın Başkurdistan ve yakın çevresiyle sınırlandığı görülmektedir. Altınorda Hanlığı, Kazan Hanlığı ve Rus ordularında görev yapmış cengâver bir toplumun destanlarında bu durumun görülmesinde çoğu zaman yurdunu korumak durumunda kalmış bir topluluğun üyesi olan destan anlatıcılarının psikolojilerinin etkili olduğunu düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

Yazılı Kaynaklar

- Ağaldağ, S. (2002). “Moğol Devleti”, *Türkler*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Aka, İ. (2012). “Timur”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1978). “Astırhan”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: MEB Yayınları.
- Ata Yıldız, N. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Atalay B. (1985). *Divanü Lûgat-İt-Türk Tercümesi I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Avcı, C. (2008). “Rum”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, M. (1994). “Doksanüç Harbi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydınlı, O. (2009). “Semerkant”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barthold, W. (1977). “Aral Gölü”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: MEB Yayınları.
- Barthold, W. (1979a). “Derbend”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: MEB Yayınları.
- Barthold, W. (1979b). “Taraz”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul: MEB Yayınları.
- Barthold, W. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Battal - Taymas, A. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Baumann, R. F. (2002). “Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, *Türkler*, C. 18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Bilge, M. L. (1989). "Alma Ata", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bilge, M. L. (1991). "Horasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bülbül, İ. (2017). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, ss. 73-114.
- Çetin, O. (1998). "Horasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Demir, B. (2002). "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler", *Türkler*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2004). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Devlet, N. (1989). *Çağdaş Türk Dünyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- DİA. (2002). "Kırım", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dursun, D. (2001). "Kafkasya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Eren, H. (2010). *Yer Adlarımızın Dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Erinç, S. (1998). "Hazar Denizi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erol, M. S. (2002). "Özbekistan Cumhuriyeti", *Türkler*, C. 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Esin, E. (1991). "Amuderya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gömeç, S. (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hitchins, K. (2002). "Kazaklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İlishev, I. G. (2002). "Sovyetler Birliği'nden Sonra Başkurdistan ve Rusya", *Türkler*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- İnayet, A. (2007). “Divanü Lûgat-it-Türk’te Geçen ‘Çin’ ve ‘Maçın’ Adı Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2017, ss. 1174-1184.
- Kafalı, M. (1993). “Cuci Han”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kafalı, M. (2002). “Altın-Orda Hanlığı”, *Türkler*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kamalov, İ. (2008). “Başlangıçtan Günümüze Başkurtlar”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar - Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*. der. A. M. Özyetgin, A. M. Dündar, İ. Kamalov, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Karaçetin, H. (1984). “Antik Çağ’da Anadolu’da Yer Adları”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, ss. 219-223.
- Kaya, M. (2000). “İskender”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kramers, J. H. (1977). “Kuhistan”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: MEB Yayınları.
- Kumekov, B. (2002). “Kıpçak Hanlığı”, *Türkler*, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kurat, A. N. (1972). *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917’ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuzeyev, R. G. (2013). *İtil-Ural Türkleri*. çev. Arif Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Muhammedcanov, A. (2009). “Siriderya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Muhammedcanov, A. (2011). “Taşkent”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin. (2014). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önal, A. G. ve Şenel, M. (2016). “Yer Adları(Toponimi) Açısından Divanü Lûgati't-Türk”, *Karadeniz*, S. 32, ss. 64-74.
- Özgüdenli, O. G. (2009). “Sistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2010). “Taberistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ramazanoğlu, M. G. (2002). “Kazakistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rızvî, S. A. A. (2002). “Keşmir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Rudenko, S. İ. (2001). *Başkurtlar*. çev. Roza - İklil Kurban. Konya: Kömen Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I - Giriş*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Saray, M. (1989). “Altın Orda Hanlığı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Saray, M. (2002). “Kazakistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sibgatullina, E. (2014). “İdil-Ural Bölgesinde Hâlidîlik”, *Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler (1-2 Haziran 1-2 June)*. İstanbul, ss. 418-423.
- Söylemez, O. (2002). “Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. 19, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Streck, M. (1977). “Kaf-Dağı”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: MEB Yayınları.
- Suleymanov, A. ve öte., (2014a). *Başkurt Destanları I - Mitolojik Destanlar*, akt. Metin Ergun ve öte. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Suleymanov, A. ve öte., (2014b). *Başkurt Destanları 2 - Sosyal Hayatı Anlatan Destanlar*, akt. Metin Ergun ve öte. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Suleymanov, A. ve öte., (2014c). *Başkurt Destanları 3 - Beyler Hanlar Zamanını Anlatan Destanlar*, akt. Metin Ergun ve öte. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Suleymanov, A. ve öte., (2014d). *Başkurt Destanları 4 - Kahramanlar Hakkında Destanlar Ozanlar (Sesenler)*, akt. Metin Ergun ve öte. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şahin, İ. (2016). *Adbilim*. Ankara: Pegem Akademi.

Şahin, L. (2008). “Tatar-Bakurt İlişkileri: Sorunlar Gerçek mi, Yapay mı?”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar - Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*. der. A. M. Özyetgin, A. M. Dünder, İ. Kamalov, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Şeşen, R. (1992). “Buhara”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Taneri, A. (1996). “Gürgenç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Taşagıl, A. (1999). “Isık Göl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Taşagıl, A. (2000). “İdil Bulgar Hanlığı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Taşagıl, A. (2000). “Türkistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tamir, F. (2002). “Kazak Hanlığı”, *Türkler*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Temir, A. (2002). “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, C. 8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Togan, Z. V. (1978). “Akmescid”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: MEB Yayınları.

Togan, Z. V. (1979). “Başkurt”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: MEB Yayınları.

Togan, Z. V. (2003). *Başkurtların Tarihi*. Ankara: Türksoy Yayınları.

Togan, Z. V. (2019). *Hatıralar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Türkoğlu, İ. (2002). “Kazan Hanlığı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uydu Yücel, M. (2002). ”Kıpçaklar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vardar, B. ve öte., (2002). *Açıklamalı Dilbilimi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Yazıcı Ersoy, H. (2012). “Başkurt Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, A. B. Ercilasun, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yiğit, A. (2002). “Başkurdistan”, *Türkler*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yorulmaz, O. (2008). “1739-1740 Başkurt Milli Bağımsızlık Mücadelesi”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar - Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*. der. A. M. Özyetgin, A. M. Dünder, İ. Kamalov, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yusupov, R. (2008). “Altın Orda ve Başkurtlar (Tarihî-Antropolojik İnceleme)”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar - Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*. der. A. M. Özyetgin, A. M. Dünder, İ. Kamalov, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yuvalı, A. (1993). “Çağatay Han”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yver, G. (1977). “Magrib”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul: MEB Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Gibbens, S. (2019). “The Arctic Ocean, explained”, <https://www.nationalgeographic.com/environment/oceans/reference/arctic-ocean>, (Erişim tarihi: 19.06.2019).
- google.com.tr/maps - 1: <https://goo.gl/maps/ACpUJVERmXYzuv9w7>, (Erişim tarihi: 28.06.2019).
- google.com.tr/maps - 2: <https://goo.gl/maps/EJRiRQ1LNnDNQdSV6>, (Erişim tarihi: 28.06.2019).
- google.com.tr/maps - 3: <https://goo.gl/maps/i4pXm57oxRXkzNXf6>, (Erişim tarihi: 26.06.2019).

- google.com.tr/maps - 4: <https://goo.gl/maps/TAyUZy8QUMre8DxH8>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- google.com.tr/maps - 5: <https://goo.gl/maps/CLTfdmbXVxNAXtWC8>,
(Erişim tarihi: 19.06.2019).
- google.com.tr/maps - 6: <https://goo.gl/maps/4xC57pfjxzr1g8Gq5>,
(Erişim tarihi: 28.06.2019).
- google.com.tr/maps - 7: <https://goo.gl/maps/fVHVao47EzBUwoPM6>,
(Erişim tarihi: 28.06.2019).
- google.com.tr/maps - 8: <https://goo.gl/maps/QwKDYKbC9j6KWuv26>,
(Erişim tarihi: 28.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 1: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCtAZZYR>
(Erişim tarihi: 28.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 2: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcZ6F2I>,
(Erişim tarihi: 28.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 3: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCtAnJ~G>
(Erişim tarihi: 28.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 4: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCtArW2P>
(Erişim tarihi: 25.06. 2019).
- yandex.com.tr/harita - 5: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCtEA-Y~>
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 6: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcyNHmu>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 7: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcyn4~s>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 8: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcyrQlw>,
(Erişim tarihi: 24.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 9: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcyvOiM>,
(Erişim tarihi: 24.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 10: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcyz4YN>,
(Erişim tarihi: 24.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 11: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcy72Lp>,
(Erişim tarihi: 24.06.2019).

- yandex.com.tr/harita - 12: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5EBiL>,
(Erişim tarihi: 24.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 13: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5ET32>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 14: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5ILmI>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 15: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5QWZE>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 16: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5YAnq>,
(Erişim tarihi: 24.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 17: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc54YpX>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 18: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5aY~y>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 19: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5aPK7>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 20: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5eKkF>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 21: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5iBll>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 22: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5m2J7>,
(Erişim tarihi: 24.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 23: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5uYLS>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 24: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5yBig>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 25: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc55YMc>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 26: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc55HNB>,
(Erişim tarihi: 25.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 27: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5BZiv>,
(Erişim tarihi: 26.06.2019).

- yandex.com.tr/harita - 28: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5RYIP>,
(Erişim tarihi: 26.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 29: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5jTJ~>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 30: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5rElo>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 31: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc5vRPE>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 32: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCc57I3S>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 33: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBEZ81>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 34: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBMBn5>,
(Erişim tarihi: 26.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 35: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBUS9N>,
(Erişim tarihi: 26.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 36: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBYKmo>,
(Erişim tarihi: 26.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 37: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcB4Hof>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 38: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBeB12>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 39: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBiIY7>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 40: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBiKJS>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 41: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCcBmS9o>,
(Erişim tarihi: 27.06.2019).
- yandex.com.tr/harita - 42: <https://yandex.com.tr/harita/-/CCtEITNn>
(Erişim tarihi: 25.06.2019).

EK

**EK 1: DESTAN METİNLERİNDEKİ OYKONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO**

KOMONİM		ORPEDYONİM	ASTİONİM	
Abzan	Surtanlı Üzek	Babuğan	Ak Meset	Meymün Şehir
Aksura	Şuralı	Evş Kül Yeylevë	Aktaş	Mısır Şehirë
Ayrıvlı	Timërhuqқан	Ozon Kül	Aqyar	Minzele
Beketer	Tirgemëş	Urta Maқан Yeylevë	Arzrum	Orski
Bikbav	Turat	Yav Külë Yeylevë	Baymaq	Öfö
Bikës	Ütek		Bëlüs Şehirë	Öysük
Bikët	Velit		Beyan Şehirë	Parij
Birmeş Tam.	Yentüre		Boğara	Pitërbur
Dubinski	Yërenağas		Bolğar Şeh.	Rim
Etqol	Yomaş		Brağim	Sağut
Ezël	Yuldıbay		Büler Şehirë	Semerқend Şeh.
Habr	Yulıq		Bürëbay	Serdeq
Haji Utarı			Çirçik	Silebë
Haktav			Dërbënt	Şam
Harıbay			Gurus Şehirë	Şanğay
Hultantimër			Hajitarğan	Şimaқи Şehirë
Hultas			Harıqamış	Şirvan
İskë			Hıtay Şehirë	Talas
İşan			Hindostan Ş.	Tëmes
Qaltay			Höbe	Troitski
Qarğalı			Irimbur	Ürgenës
Qayın			İstanbul Şeh.	Yëreqlë Qalahı
Qomaq			Qalbaq Qal.	
Kük Bësen			Qazan	
Membet			Qızıl Meşet	
Menevëz			Kiyëv Qalahı	
Olo Haż			Qoddos Ş.	
Razur			Maverdi Qal.	
Reğmetkin U.			Mekke	
Samara			Melte	
Sara			Meskev	

**EK 2: DESTAN METİNLERİNDEKİ HORONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO**

İDARİELADI			DOĞALELADI
Aksar Avılı	İzəl Avılı	Rafik Avılı	Barak Yorto
Almalık Avılı	Qarağas Avılı	Resey	Başkort İle
Almanğa	Qaşkın Avılı	Selim Avılı	Deşti Qıpsaq
Almat Vulusı	Qayraqlı Avılı	Sterle Öyezë	Ğajem Diyarı
Altın Urza	Qazaq İle	Şişme Rayonu	Havırstan
Atingen Avılı	Qazan İle	Tabın İle	Qaf İle
Balapan Avılı	Kelser Tabın İle	Tabın Avılı	Qalmıq İle
Baygazak Avılı	Qengan İle	Tamyarı İle	Qatay
Baymaq Rayonu	Kerim Avılı	Taşkënd	Kavkaz
Baymirza Avılı	Kesë Tabın İle	Taşlı Qeryehë	Keşmir
Biktahir Volosı	Qıpsaq Avılı	Tatlıbay Avılı	Qıpsaq İle
Bişbülek Rayonu	Qıpsaq Avılı	Telgeşle Avılı	Quban
Bişul Tabın İle	Qırım - Kırım	Termëz Urdası	Kuhstan
Bolğar İle	Qıtay - Kıtay	Törkiye	Megrip
Bozayağ Rayonu	Qızılağas Avılı	Tuq-Soran	Rum
Böryen Volosı	Kindërlë Avılı	Tuñgatar Avılı	Rus Yorto
Burañol Kanton Avılı	Kinye Avılı	Tüñgevër Volosı	Urta Aziya
Bürë Avılı	Qolbaqtı Avılı	Uraz Avılı	Sëbër
Devleken Rayonu	Qolbirzë Avılı	Urazay Avılı	Sistan
Elşey Rayonu	Qomroq Tabın İle	Utarbay Avılı	Tıbrstan
Elteşle Avılı	Qundrav Avılı	Üzek Avılı	Törköstan
Ğebdëlkerim Avılı	Kural Urdası	Varaş Avılı	Ural-Altay
Ğebdëlnasir Avılı	Kustanay	Vërhnë-Uralsk Ö.	Ural
Ğeli Avılı	Mansur Avılı	Yaqup Avılı	
Göbörle Avılı	Meskev İle	Yarat Avılı	
Ğugırji	Meskev Kënezlëğë	Yarkënd	
Harı Kül Avılı	Meskev Urdası	Yemen	
Hezer	Mırza Avılı	Yomran Tabın İle	
Hemen Avılı	Mırzaqay Avılı	Yenebi Avılı	
Hindostan	Mısır	Yuldu Avılı	
Höresen	Mıyeke Rayonu	Yurmatı Avılı	
İrimbur Öyezë	Moraızım Avılı	Yüke Avılı	
İlsëgol Avılı	Mullaqay Avılı		
İslam Avılı	Navruz Avılı		
İsmağay Avılı	Noğman Avılı		

**EK 3: DESTAN METİNLERİNDEKİ HİDRONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO**

POTAMONİM			LİMNOMONİM	PELAGONİM
Ağızəl Yılğahı	Kəşəkırılğanyılğa	Tor Şişme	Aq Balsıqlı Kül	Aq Diñgəz
Aqavaż Yıl.	Keze Başı Yılğahı	Töyeles H.	Aq Kül	Azaq Diñgəzə
Aqsura	Qızıl Yılğahı	Turjı	Aqsa	Beñri Hazar
Amudarya	Kögöş	Tünes Yılğa	Aral Diñgəzə	Boz Diñgəzə
Asav	Köyene Sıvı	Üzen	Asılıkül	Qara Diñgəzə
Aşkazar	Quganaq	Yamanyılğa	Batır Külə	Qazaq Diñgəzə
Ayvılı Yılğahı	Küce Yılğahı	Yayıq	Borollı Kül	
Baraqał Yıl.	Kükügəzhözgen.	Yulıq Hıvı	Fetqulla Külə	
Berhəven Yıl.	Küsken Yılğa	Zey	Gümer Külə	
Bızavlıq Hıvı	Maqan		Irzın Külə	
Bikət Yılğahı	Miyes Hıvı		Isıkkül	
Börö	Nil		Qamqalı Kül	
Büler Sıvı	Nögöş		Qandra Külə	
Dim Yılğahı	Öfö Yılğahı		Qarahıvkül	
Don Yılğahı	Ölbe Yılğahı		Qazkül	
Embə	Örşek		Kügelə	
Eşem Hıvı	Öskelək Hıvı		Maqan Külə	
Esterlə	Samaızı Yılğahı		Seske Kül	
Əyək	Selevək		Stapan Külə	
Haqmar Hıvı	Sermesen		Suq Külə	
Hazlıyılğa	Sır-darya		Şülgen Külə	
Hıvılıüzek Yıl.	Soran		Talkaş Küle	
İnyer	Sulmanizəl			
İrne Yılğahı	Şedlıq			
İrtış Yılğahı	Şişme			
İzəl Hıvı	Şöşnek			
Jirken	Tanalıq Hıvı			
Qalaman	Tanıp			
Qalka Yılğahı	Tarqavalı			
Qara Yılğa	Tərəhıv			
Qarahıv Yıl.	Tikelək Sıvı			
Qarmasan	Tirüq			
Qasmart	Tuq Yılğahı			
Kənelə Yıl.	Turat Yıl.			

**EK 4: DESTAN METİNLERİNDEKİ ORONİMLERİ GÖSTEREN
TABLO**

ORONİM	
Akkëyëk Tavı	Karataş Hırtı
Aқтаş Tavı	Қаратав
Aқtav	Қақша Tav
Alatav	Қазуқа Tavı
Altay	Кезэрмет Уyahı
Aluş Tavı	Қılıс Tav
Ara Tübe	Қırқtı
Asılı	Қıvандық Urı
Aygır Tavı	Қız Tavı
Balkantav	Қoros
Bayır Tağı	Қot Tav
Bazal Tavzarı	Қurıvзі Tavı
Bele Tav	Қуш Tav
Bilensek	Қуyanlı Tav
Biştamak	Kürlen
Bolğar Tavı	Küksetav
Buzayğır	Mesëm Tavı
Etes	Narıс Tav
Kük Azban Tavı	Ölken Қaltay Tünë
Hağavıl	Salқан
Gimalay	Seyelëtav
İremel	Şekë Tav
İrendëk	Taştuğay
Jebeli Kebir	Toratav
Қaftav	Ural Tavı
Қarabi Tavı	Yabıқ Қараğay hırtı
Қарағas Tavı	Yën Tavı